

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 42 / Güz 2017

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 42/Güz 2017

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2017

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 29/12/2017

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2017

SAYI: 42

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara / 29/12/2017

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Üye)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioglu (Üye)
Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Üni.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Üni.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)
Prof. Dr. Halil İnalçık-∞
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Üni.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yedişildiz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2017

SAYI: 42

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Mustafa Alkan(Gazi Üni.)
Prof. Dr. Ali Birinci(Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Eşref Buharalı(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Demirtaş(Bitlis Eren Üni.)
Prof. Dr. Neşe Özden(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Rüya Kılıç(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Ömer Turan(Ortadoğu Teknik Üni.)
Doç. Dr. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Üni.)
Doç. Dr. Nihat Karaer(Mehmet Âkif Ersoy Üni.)
Doç. Dr. Ali Sönmez(Çanakkale On Sekiz Mart Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Mikail Acıpınar(İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Abdüllatif Armağan(Ankara Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Samettin Başol(Gaziosmanpaşa Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Tülay Ercoşkun(Ankara Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Bahar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS INDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi:

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2017

NUMBER: 42

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara / 29/12 /2017

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Member)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Member)

Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Un.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erođru (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Halil İnalçık-∞
Prof. Dr. Mehmet İnbası (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarımay (TOBB EÜTU)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat(Ankara Ün.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur(Atatürk Ün.)
Prof. Dr. Mesut Aydın(İnönü Ün.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Ün.)
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu(Ankara Ün.)
Prof. Dr. Ömer Soner Hunkan(Trakya Ün.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu(Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Ankara Ün.)
Prof. Dr. Hülya Taş(Ankara Üni.)
Prof. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya(Karadeniz Teknik Ün.)
Prof. Dr. Doğan Yörük(Selçuk Ün.)
Assoc. Prof.. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu(Ankara Ün.)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Ün.)
Assoc. Prof. Dr. Burhan Sayılır(Eskişehir Anadolu Ün.)
Assist. Prof. Dr. Fatma Şimşek(Akdeniz Ün.)
Assist. Prof. Dr. Kadir Yıldırım(İstanbul Ün.)

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Veysel Gökberk Manga
Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

Photo:

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ARMAĞAN, ABDÜLLATİF

Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi/ The Vakıf Established by el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa, the Voyvoda of Kemer-Edremit, and its Vakfiye 1

ÇAVDAR, MEMATİ-MAMAK, KÜBRA

Devlet Sâlnâmeleti'nde
Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)/ Ottoman Empire-Persia
Diplomatic Relations in Ottoman Empire Annuals (1847-1877)..... 47

DEMİRCİ AKYOL, ESRA

Discussing the Concept of "Islamic City" Through The Avarız and Cizye Registers of Aleppo in the Seventeenth Century/17. Yüzyıl Halep Avarız ve Cizye Defterleri Üzerinden İslam Şehri Kavramını Tartışmak..... 71

GÜMÜŞ, ERCAN

17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Devleti Hukuk Düzeni'nde Zamanaşımı (Mürûr-i Zamân) Uygulaması ve Amid Mahkemesi'nden Bazı Örnekler/ Statute of Limitations (Mürûr-i Zamân) in Ottoman State Law in 17th and 18th Centuries and Some Examples From Amid Court..... 97

ÖZDAĞ, ABDULLAH

Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)/ British Imperialism in Eastern Africa: Britain's Occupation to Sudan (1896-1898)..... 117

SARIÇELİK, KERİM

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teke Sancağında Tarımsal Üretimi Artırma Çabaları/ Efforts for Increasing The Agricultural Production in The Sanjak of Teke in The Years of First World War 149

UYGUR, FATMA

1857 Eflak ve Boğdan Seçimlerine Fransız Müdahalesi ve Sonuçlarına Dair Bir
Araştırma/ A Research on The French Intervention and Outcomes of the 1857
Elections of Wallachia and Moldavia 169

YENİ, HARUN

Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri/ Yörük
Organizations, Roots and Features in Ottoman Rumeli 187

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

KARASU, HAMİT

Brian L. Davies - The Russo-Turkish War, 1768-1774
Catherine II and the Ottoman Empire 207

Makaleler/Articles:

**Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin
el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te
Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi**

**The Vakıf Established by el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc
Ahmet Ağa, the Voyvoda of Kemer-Edremit, and its
Vakfiye**

Abdüllatif ARMAĞAN*

Özet

Bu çalışmada Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit (Burhaniye) Kasabası'nda kurduğu mülhak vakfa ait H. 1 Cemaziye'l-evvel 1172/ M. 31 Aralık 1758 tarihli vakfiye incelenmiştir. Vâkıf, Kemer-Edremit Kasabası'nda ve çevre köylerde kendi mülkü olan çok sayıda zeytin ağacı ile zeytin bahçelerini (zeytinlik), kasaba çarşısında bulunan dükkanlarını, fırın, kahvehane, un değirmenleri ve zeytinyağı değirmenlerini Kemer-Edremit Kasabası'nda Mahkeme Mahallesi'nde inşâ ettirdiği cami için vakfetmiştir. Vâkıfın vakfettiği 11 dükkân, 2 fırın, 3 kahvehane, 2 un değirmeni ile 3 zeytinyağı değirmeni ve vakfiyede yerleri ve miktarları belirtilen 66 kıta zeytin bahçesi ve zeytin ağaçlarından oluşan toplam 87 parça mülkü vakfiyede ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Vâkıf, vakfiyede belirtildiği üzere vakfettiği bu mülk ve gelirlerinden bir kısmını camide görevli imam, hatip, vâiz, müezzin, kayyım gibi görevliler ile caminin yanındaki muallimhane (sıbyân mektebi) ve burada görevli sıbyân muallimine ve ayrıca mübarek geceler ile Ramazan gecelerinde cami minaresinde kandiller yakılması için ayrılmasını şart koşmuştur. Vâkıf, vakfin mütevelliliğinin ölünceye kadar kendi üzerinde olmasını, ölümünden sonra ise kendi soyundan gelen erkek ve kız evlatları ve torunlarının vakfa mütevellilik yapmasını şart koşmuştur.

---

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi. e-mail: latifarmagan@yahoo.com

Vakıf kavramı ve Osmanlı'da vakıf kurumu hakkında bilgilerin de yer aldığı bu çalışmada, adı geçen vakfa ait vakfiye, tarihî-coğrafya açısından birçok bilgiyi içermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Kemer-Edremit (Burhaniye), el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa, Osmanlı Devleti, Hanay Camii, vakıf, vakfiye, mütevellî, imam, hatip, zeytin ağaçları, zeytin bahçeleri, dükkan.

Abstract

This paper studies *vakfiye* (deed), which is dated by 1 Cemaziye'l-evvel 1172/ 31 December 1758 and belongs to the *vakıf* (endowment), established by the *voynoda* (governor) of Kemer-Edremit (Burhaniye), el-Hâc Ali Ağa bin Ahmet Ağa, in his locality. The creator of the endowment entrusted his properties situated in the *kasaba* (town) of Kemer-Edremit—olive trees and olive yards, shops at the marketplace, bakeries, coffehouses, gristmills, and olive oil mills—to a mosque which he ordered to built in Mahkeme district (*mahalle*) of Kemer-Edremit. The *vakfiye* specifies that el-Hâc Ali Ağa bin Ahmet Ağa entrusted to the *vakıf* 11 shops, 2 bakeries, 3 coffehouses, 2 gristmills, and 3 olive oil mills as well as 66 olive yards and olive trees, which locations are precisely described. In total, the *vakfiye* mentions 87 items.

The *voynoda* stipulated several conditions for the use of the endowment. The properties and the incomes were to be used to provide support to religious leaders (*imam, hatip, vaiz, muezzin, kayyim*, etc), a primary school and its teachers, and the arrangement of Islamic holy nights and lighting candles on the minaret of the mosque during them. The trusteeship over the *vakıf* was to belong to its creator until his death; afterwards the trusteeship was to be transferred to male and female children of his family.

The present study gives information about the structure of the *vakıf* institution in the Ottoman Empire and the *vakfiye* studied in the paper gives important information from the point of historical geography.

Keywords: Kemer-Edremit (Burhaniye), el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa, Ottoman State, Hanay Mosque, vakıf (endowment), vakfiye (deed), trustee, imam, hatip, olive trees, olive yards, shop.

Giriş

Tarih boyunca Türk ve İslam devletlerinde sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı düzenleyen en önemli kurumların başında vakıf müessesesi gelmektedir. *Vakıf* (*vakıf*) sözcüğü Arapça'da *durmak, durdurmak, hapsetmek, alıkoymak*

anlamlarına gelmekte olup¹, VIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl sonlarına kadarki dönemde, İslam ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan dinî-sosyal bir kurumun adıdır². Vakıf terim olarak ise kısaca *bir malın sabibi tarafından dinî, sosyal ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi* şeklinde tanımlanabilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini oluşturan hayır kurumunu ifade eder³.

Vakfın ilk hukukî tanımlarına fıkıh kitaplarında rastlanır. Farklı mezheplerin hatta aynı mezhebe bağlı fakihlerin vakfın hukukî niteliği, kurucu unsurları, bağlayıcılık kazanması ve vakfedilen malın mülkiyeti gibi konularda nisbeten farklı düşünceler taşımaları nedeniyle vakıf tanımları da değişmektedir. Ebû Hanîfe vakfı, bir kimsenin sahip olduğu bir gayrimenkulün gelirlerini, âriyeten yani ödünç verme şeklinde, fakirlere veya İslam cemaatinin dinî veya sosyal ihtiyaçlarına tahsisinin akdi şeklinde tanımlamıştır. Ebû Hanîfe'ye göre vakfedilen malın mülkiyeti vâkıfda kaldığından, vâkıf bu akdi bozma ve malını istediği gibi kullanma hakkına sahiptir; ölümünden sonra bu hak vârislerine intikal eder⁴. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri olan ve İmâmeyn olarak da bilinen Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre vakıf, gelirleri insanlara ve diğer mahlûkâta ayrılan bir şeyin mülkiyetinin Allah'ın mülkiyetine geçmesini sağlayan şer'î bir

¹ Vakıf ve evkâf sözcükleri için bk. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 475; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 13, MEB Yayınları, İstanbul 1986; s.153; Aynı yazar, *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie -étude socio-historique-*, Editions Ministère de la Culture 1188, Série d'ouvrages culturels 162, TTK. Basımevi (Imprimerie La Société Turque d'Histoire), Ankara, 1990, s. 16- 17; Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1983, s. 27; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 212, 1495-1496; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)", *Turkish Studies*, vol. 6/1, Winter 2011, s. 966.

² Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, 13, s. 153; Aynı yazar, "Vakıf -Tarih-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul, 2012, s. 479.

³ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 475; Hüseyin Çınar, Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, s. 3- 4. Vakıf kavramı ve Osmanlı'da vakıf kurumu hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1988, s. 28- 29; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995; Ömer Hilmi Efendi, *Abkâmü'l-Evkâf*, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayını, Lefkoşa, 2003; Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, 6. baskı, İstanbul, 2014, s. 337; Ayer Barış, "Kıbrıs Vakıflarının Bugünkü Durumu ve Vakıflar İdaresinin Fonksiyonları", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü*, sayı. 335, yıl. XXIX (Mart 1991), s. 172.

⁴ Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, 13, s. 153; Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 475; Sezai Sevim, "XVI. Yüzyılda Karası Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1993, s. 254.

işlemdir. Ebû Hanîfe'ye göre vakıf işlemi bir tür âriyet niteliğindedir ve vakfedilen malın mülkiyeti vakıf yapanda kalmaktadır. İmâmeyn'e göre ise vakfedilen mal vakfedenin mülkiyetinden çıkıp Allah'ın (kamunun) mülkü haline gelmektedir. Hanefî doktrininde ve Osmanlı uygulamasında doğurduğu sonuçlar bakımından daha çok İmâmeyn'in görüşü benimsenmiştir⁵.

Çeşitli mezhepler ve araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanan vakfın, Türkiye'de XV. yüzyılda aldığı durum gözönünde bulundurularak şöyle bir tanımı yapılabilir: Vakıf, hukukî bir akid olup; bununla bir kimse Allah rızasını kazanmak ve ona yakın olmak (kurbet) amacıyla, mülkiyetinde bulundurduğu menkul veya gayrimenkul mallardan bir kısmını veya tamamını insan veya herhangi bir canlının ihtiyacını karşılamak üzere dinî, hayrî ve sosyal bir amaç için müebbeden tahsis eder. Bu amacın derhal ve mutlak bir şekilde gerçekleşmesi zorunlu değildir. Bu nedenle vakfı üç kısma ayırmak gerekir: Gelirin tamamının mutlak bir şekilde doğrudan doğruya nihai bir amaca gittiği *hayrî vakıf*, bütün gelirin, asıl amaca ulaşmadan önce, vâkıf tarafından tayin edilen ve genellikle vâkıfın ailesine mensup kişilerin elinde bulunduğu *ehlî vakıf* (*zürri vakıf*), gelirlerin değişik şekillerde vâkıf ve ailesiyle dinî-hayrî-sosyal kurumlar arasında paylaşıldığı *yarı ailevî vakıf*. Son iki halde, faydalanma hakkına sahip kimselerin nesli sona erdiğinde ehlî vakıf ve yarı ailevî vakıf, hayrî vakıf şekline dönüşmektedir⁶.

İslâm'da vakıf kurumunun ortaya çıkışını ve gelişimini sağlayan âmiller konusunda farklı fikirler ileri sürülmüştür. İslam hukukçuları, Kur'ân-ı Kerim'de *vakıf* ve onun eş anlamlısı *habs* sözcükleri doğrudan kullanılmamasına rağmen karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma, fakir-fukaraya yardım etme, malını Allah yolunda sarf etme, malını gönül hoşluğuyla ödünç verme, hayır-hasenât yapma gibi mefhumları içine alan âyetleri dikkate alarak vakfın menşeiini İslamî prensiplere dayandırmışlardır. Kur'ân-ı Kerim'de Müslümanların mallarını nerelere teberra edebilecekleri ayrıntılı olarak belirtilmiş ve sadakanın her çeşidi tavsiye edilmiştir⁷. Kur'ân-ı Kerim'de vakıfla ilgili üzerinde ittifakla durulan âyet;

⁵ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 475- 476; Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, 13, s. 153; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 4.

⁶ Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, 13, s. 154; Aynı yazar, *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie -étude socio-historique-*, s. 21- 23; Aynı yazar, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 9; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 1, 7; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, (yay. haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 69; Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478; Sevim, *a.g.t.*, s. 255.

⁷ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 69; Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, 13, s. 154; Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 476; Abdüllatif Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfıyesi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/ the Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*,

sevdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız meâlindeki âyettir⁸.

Bugün yaşayan ve gelecekte de yaşayacak olan halkın yükselmesine yardım ve hizmet amacıyla kurulmuş birer hayır kurumu olan vakıfların temel amacı sosyal yardımlaşma, dayanışma ve insanlığa hizmettir. Vakıflar aracılığıyla çok sayıda farklı hizmet yerine getirilmektedir. Vakıfların pek çoğu bayındırlık işleri ve sosyal bünyenin korunması gibi yüksek hedefler gütmektedir. Yollar, köprüler, çeşmeler, suyolları, su kemerleri, camiler, mescitler, imaretler, medreseler, okullar, kütüphaneler, hastahaneler hemen her yerde bulunan ve herkesin faydalandığı eserlerdir. Bunlardan başka fakir öğrencilere yiyecek, giyecek, kitap, burs vs. sağlanması, fakir ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, evlenecekler yardım edilmesi, çocukların ve fakirlerin sevindirilmesi, spor tesisleri yapılması ve diğer hizmetlerin yerine getirilmesi için kurulmuş birçok vakıf da vardır⁹.

Klasik fıkıh eserlerinde birçok vakıf çeşidine rastlanmaktadır. Sonraki dönemlerde ve yakın tarihlerde bunlara yeni bazı vakıf türleri de eklenmiştir. Vakıflar, malın mülkiyeti bakımından sahih ve gayri sahih vakıflar şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. İslam hukukunda bir şeyin vakfedilmesi için vâkıfın mutlak mülkiyeti altında bulunması gerekiyordu. Vâkıfın kendi mülkü olan bir malı vakfetmesi şeklinde ortaya çıkan vakıflara *sahih vakıf* denilmiştir¹⁰. Sahih vakıflar, konusunu mülk arazi veya diğer mülk menkul ve gayrimenkul malların oluşturduğu vakıflardır¹¹. Gayri sahih vakıflara irsâdî vakıflar yahut tahsisat kabilinden vakıflar da denilmektedir. Bu tür vakıflar devlete ait toprakların kuru mülkiyeti yine devlette kalmak şartıyla gelirlerinin kamu otoritesi tarafından beytülmalde hakkı olan bir cihete tahsisinden ibarettir. Buna göre devlet eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri gibi kamu hizmetlerinin finansmanı için devlete ait mirî arazinin gelirlerini vakıf adıyla devamlı şekilde tahsis etmektedir. Vakfın bu çeşidinde vakfedilen malda mülk olma özelliği bulunmadığı ve bu yüzden gerçek anlamda vakıf sayılmadığı için buna *gayri sahih vakıf* denilmiştir. Bu tabir gayri sahih vakıfların hukuken geçersiz sayıldığı anlamına gelmez. Gayri sahih vakıflar mirî arazi hükümlerine tâbi kılınmıştır¹².

---

editörler/editors. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul, 2016, s. 156; Talip Atalay, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs, İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, Mehir Yayınları, Konya, 2003, s. 42.

⁸ *Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân*, 3/92; Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 476.

⁹ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 70.

¹⁰ Yediöldüz, "Vakıf", *İA*, 13, s. 157.

¹¹ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478.

¹² Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478; Yediöldüz, "Vakıf", *İA*, 13, s. 157.

Başlangıçta toprak vakıfları özel mülkler üzerinde yapılmıştır. Ancak Ortaçağ'ın sonunda Mısır'da Memlûklerde devlet toprakları üzerinde yapılagelen irsâdî vakıf uygulamalarının Selçuklu Türkiyesi'nde ve Osmanlılarda da geniş ölçüde uygulandığı bilinmektedir. Osmanlılar zamanında mülkiyeti devlete ait olan mirî arazinin vakıf haline getirilmesi yaygın bir şekilde sürdürülmüştür. Ancak vakfedilen şey, bu arazilerin çıplak mülkiyeti değil, üzerinde çalışanların devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkıydı. Hem vergilerin hem de tasarruf hakkının birlikte vakfedildiği de mümkün olmaktadır¹³.

Cumhuriyet'in ilanından sonra vakıfların yönetim işleri Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'ne verilmiştir. Ancak Türk Medeni Kanunu'nun 864. maddesine göre Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce kurulmuş vakıfların özel bir kanunla yürütülmesi öngörülmüştür. Daha sonra bir komisyon kurularak 5 Haziran 1935 tarihinde 2762 sayılı Vakıflar Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun, eski vakıfları tarihî gelişimlerine uygun olarak dört kısma ayırmıştır¹⁴.

a. Mazbut Vakıflar: Mütevellileri kalmamış, vakfın devamlılığını sağlamak için yönetimi devlet adına yürütülen vakıflar olup, tek bir tüzel kişi olarak kabul edilmişlerdir ve yönetimleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir¹⁵. Mülhak vakıflardan, vâkıfın soyu sona erip, on yıldan beri vakfi idare etmek üzere mütevelliliğe başvurulmamış vakıfların şartlarını idame ettirmek amacıyla söz konusu vakıflar mazbutaya alınmakta ve her türlü işlemleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılmaktadır. Vâkıf soyu tarafından tekrar başvurulduğunda mülhak vakfa dönüş izni 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre verilmemektedir. Ancak vâkıfın evlatlarına galle fazlası adı verilen ve yapılacak masraftan sonra vakfın parası kalırsa, vakfiye şartlarında belirtilen oranda evlada bir para verilmektedir ki, bu hüküm şartları halen yerine getirilmekte ve bazı vakıf evlatlarına ücret ödenmektedir. Mazbut vakıflara Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Mimar Sinan, Öküz Mehmet Paşa, Köprülüzade Mehmet Paşa, Bezm-i Âlem Valide Sultan vakıfları ile padişah ve valide sultan vakıflarının tamamı örnek verilebilir¹⁶. Çalışma konumuzu teşkil eden Kemer-Edremit¹⁷ (Burhaniye)

¹³ Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 157.

¹⁴ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71.

¹⁵ İsmet Binark, *Vakıf Medeniyeti İslamiyette ve Türkler'de Vakıf ve Yabancı Gözü ile Osmanlı Vakıfları*, Zahir Yayınları. İstanbul, 2015, s. 13; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71.

¹⁶ Sadı Bayram, "Türk Kültür Tarihi ve Bize Bıraktığı Stratejik Bir Kurum: Vakıflar", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muşaffer Özdağ'a Armağan*, II, derleyenler, Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, M. S. Erol, Avrasya Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara, 2003, s. 315.

¹⁷ Madra Dağı'nın suyunu yöreye taşıyan bugünkü Kızıklı Köyü yolundaki Roma dönemi su kemerlerine atfen kasabanın adı Kemer olarak adlandırılmış ve 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Kemer adı ile anılmıştır. Bu ad hala yaşlı Burhaniyeliler ve köylülerce kullanılır. II. Abdülhamid'in (1876- 1909) şehzadesi Burhaneddin Efendi'nin yörenin

Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın H. 1 Cemaziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 tarihinde Kemer-Edremit Kasabası'nda kurduğu ve vakfiyesini Şer'î Meclis'te tescil ettirdiği mülhak vakıf statüsündeki bu vakıf da, son mütevellisinin 22.02.1973 tarihinde ölümü ve on yıllık süre içerisinde vakıf evladından tevliyet için bir müracaatın olmaması üzerine, artık vakfa bir daha mütevellî tayininin mümkün olmayacağı belirtilerek 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 39. maddesi uyarınca söz konusu vakfın mazbut vakıflar arasına alınmasına Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Meclisi'nce 09.07.1985 tarihinde oy birliğiyle karar verilmiştir¹⁸.

b. Mülhak Vakıflar: Mütevellileri tarafından müstakil olarak idare edilen, tevliyeti vâkıf tarafından vakfiyede şart edilmiş olan vakıflardır. Bu tür vakıfların gözetim ve denetimleri devlet adına Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılmaktadır. Mazbut vakıflar, doğrudan doğruya hükümet tarafından yönetildikleri halde, mülhak vakıflar kendi mütevellileri tarafından idare edilmektedir¹⁹. Mülhak vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından genelde iki yılda bir teftiş edilirler, her yıl bilançolarını Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne tasdik ettirirler ve ayrıca satacağı veya alacağı gayrimenkuller için önceden Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden izin almak durumundadırlar. Türklerin Anadolu'ya girdiği tarihten bu yana muhtelif şehir, kasaba ve köylerde kurulan binlerce vakıftan günümüzde belli sayıda mülhak vakıf kalmıştır. Sokollu Mehmed Paşa Vakfı, Karacabey Vakfı, İskender Paşa Vakfı, Güpgüpzade Vakfı, Nakipzade Vakfı, Kayserili Hacı Ahmet Vakfı gibi vakıflar önemli mülhak vakıflar arasında yer almaktadır²⁰.

---

imarına ve gelişmesine yaptığı katkılardan dolayı, onun adına ithafen 1894 yılında kasabanın adı Burhaniye olarak değiştirilmiştir. İlk zamanlar halk arasında her iki isim de kullanılmış, ancak Cumhuriyet ile birlikte kasabanın adı Burhaniye olarak kabul edilmiştir. 1867 yılında Burhaniye'de ilk belediye teşkilatı kurulmuştur (bkz. Evren Gökçe, XIX. Yüzyıl Başlarında Bir Osmanlı Kıyı Kasabası: Kemer Edremit, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2007, s. 7, 8; Emin Baltaş, "Kemer Edremit'inden Burhaniye'ye", <http://www.zeytinefe.com/kemer-edremitinden-burhaniyeye.html> (Erişim Tarihi: 20.06.2017); <http://burhaniye.bel.tr/burhaniye/burhaniye-hakkında.html> (Erişim Tarihi: 23.07.2017); <http://www.burhaniye.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi> (Erişim Tarihi: 23.07.2017)).

¹⁸ Bu konudaki 09.07.1985 tarihli Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclisi'nce verilen Zabıt Kararı için bkz. VGMA., Kutu ve No: Zabıt Kutusu (153/0), Dosya No: 1531/- (bundan sonra VGMA., Zabıt Kutusu 153/1531).

¹⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003; s. 142- 143; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 72.

²⁰ Sadi Bayram, 2003 yılı itibarıyla 307 adet mülhak vakfın kaldığını ifade etmiştir. (Bkz. Bayram, *a.g.m.*, s. 315).

c. Azınlık Vakıfları: Azınlıklar tarafından kurulan bu tür vakıflar, kendi yönetim kurullarınca yönetilmektedir. Gözetim ve denetimleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılmaktadır²¹.

d. Esnaf Vakıfları: Bu tür vakıflar da kendi seçtikleri kurul veya mütevelliler eliyle yönetilmekte, gözetim ve denetimleri ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılmaktadır²².

1. Osmanlı'da Vakıf Kurumu ve Vakfiye

Vakıf kurma ve vakfetme, Türk ve İslam toplumlarında bir gelenek halini almış ve şehirlerden kasabalara hatta en ufak köylere kadar bu gelenek yayılmış, halkın her alandaki ihtiyaçlarını her dönemde karşılamıştır. Tarihî süreç içinde Türk ve İslam toplumlarında halkın yükselmesine yardım ve hizmet etmek amacıyla kurulmuş birer hayır kurumu olan vakıflar, özellikle Osmanlı döneminde ağırlık kazanan bir kurum olmuştur. Kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinin mirasını devralarak bunları tekâmüle erdiren Osmanlı medeniyeti vakıf konusunda oldukça gelişmiştir²³. Dinî, sosyal ve ekonomik hayatın ayrılmaz parçalarından biri olan vakıflar vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok sosyo-ekonomik ve kültürel faaliyet gerçekleştirilmiştir. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi hizmetler vakıflar sayesinde gerçekleştirildiği gibi, dinî görevlerin yerine getirilmesi için gereken cami, mescit gibi yapıların bakımı, onarımı, tamiri ve idâmesinin temini için kurulan vakıflar yanında, bu gibi tesislerde görev yapan imam, hatip, vâiz, müezzin, kayyım gibi görevlilerin geçimlerini sağlamak için de vakıflar kurulmuştur²⁴.

Osmanlı toplumu, Anadolu'da ve yayıldığı bütün coğrafi alanlarda birtakım sosyal ve ekonomik faaliyetleri gerçekleştirmesiyle dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, fethettiği bölgelerde kısa sürede kendi yönetim kurumlarını kesin olarak yerleştirdikten sonra, zamanla toplum ve devletin el ele vererek birtakım sosyal kurumları ve hizmetleri oluşturduğu görülür. Osmanlı toplumu tarafından geniş ölçekte desteklenen bu sosyal kurumların ve hizmetlerin başında vakıflar gelmektedir. Vakıf kurumlarının tamamı dinî, hayrî ve sosyal hizmet faaliyetlerini yürütmektedirler. Aslında karşılık beklemezsizin hayırda bulunmak dinî bir faaliyet olarak düşünüldüğünde, mensup olunan dine hizmet etme

²¹ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 72.

²² *Aynı eser*, s. 72.

²³ Armağan, *a.g.m.*, s. 156- 157; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 13, 26 vd.

²⁴ Armağan, *a.g.m.*, s. 156- 157; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 248; Demiryürek, *a.g.m.*, s. 966.

düşüncesi akla gelmektedir²⁵. Bu amaçlarla gerek Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Beylikler döneminde gerekse Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonraki dönemlerde bölgede birçok vakıf kurulmuştur. Osmanlı döneminde Karesi Sancağı sınırları içinde kurulan çok sayıda vakfın bugün Vakıflar Arşivi'nde vakfiyeleri ve kayıtları bulunmaktadır. Şöyleki; Balıkesir merkezde 382, Dursunbey'de (Gökçedağ) 50, Karesi'de 35, Burhaniye'de (Kemer-Edremit) 216, Edremit'te 224, Ayvalık'ta 12, İvrindi'de 17, Balya'da 61, Savaştepe'de (Giresun) 11, Susurluk'ta 34, Erdek'te 19, Kapıdağ'da 6, Edincik'te (Aydincık) 26, Bandırma ve Manyas'ta 83, Gönen'de 75, Bigadiç'te 45, Sındırgı'da 57, Kepsut'ta 71 olmak üzere sancak dahilindeki bölgede toplam 1424 vakıf bulunmaktadır²⁶. Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın 1750 yılında kasabada yaptırdığı cami (Hanay Camii) için kendi mülkü olan emlak ve arazilerini vakfederek, H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/ M. 31 Aralık 1758 tarihinde kurduğu ve vakfiyesini Şer'î Meclis'te tescil ettirdiği vakıf da bu vakıflardan biridir.

Osmanlı dönemi Türk şehirleri *vakıf-ımaret* sistemi içinde şekillenmişlerdir. Dinî, hayrî ve sosyal hizmetler ile bu çeşit hizmetler için gereken kaynakların ve kaynakların tahsis edildiği cami, mescit, tekke, zaviye gibi yapıların muhafazası ve yaşatılması, bu sistemin çıkış noktası olan vakıflar vasıtasıyla yürütülmüştür²⁷. Osmanlı'da vakıflar, bugünkü anlamı ve işlevi ile belediye teşkilatının olmadığı bir yapı içinde, sosyal/günlük yaşam için ortak faydalanılan hizmetleri üreten, dağıtan ve finanse eden kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu vakıfları Osmanlı sultanının kendisi, hanedan üyeleri ve üst düzey bürokratları ile halktan hayırsever kimseler kurabiliyorlardı²⁸.

Osmanlılar, gerek Anadolu'da gerekse fethettikleri diğer bölgelerde başta Osmanlı padişahları ve hanedan üyeleri olmak üzere Osmanlı paşa ve yöneticileri ve hayırsever halk vasıtasıyla toplumun dinî, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarında hizmetler veren çok sayıda vakıflar kurmuşlar ve kurdukları bu vakıflar için vakfiyeler düzenlemişlerdir. Vakfiye²⁹ (vakıfnâme), vakfın

²⁵ Armağan, *a.g.m.*, s. 157; Adem Kara, Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu", *History Studies*, vol. 3/3, 2011, s. 162.

²⁶ Bayram, *a.g.m.*, s. 317.

²⁷ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, T.T.K.Yayınları, Ankara, 2012, s. 169. Vakfın şehir hayatındaki rolü ve Türk şehirciliği hakkında geniş bilgi için bk. Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirciliğinde İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939; Aynı müellif, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1971, s. 30-31.

²⁸ *Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Kurumsal Arkaplan Raporu I*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Tepav), 11.08.2014, s. 4.

²⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde Osmanlı dönemine ait 27.000'i aşkın vakfiye ve zeyil vakfiye bulunmaktadır. H. Rebü'l-evvel 724/ M. Mart 1324 tarihli

kuruluş belgesidir, vakfeden kişi veya kişilerin veya tüzel kişilerin, kurdukları vakıfla ilgili ileri sürdükleri şartları içeren ve kadı tarafından onaylanıp düzenlenen hukukî belgeye *vakfiye* adı verilir³⁰. Bir başka ifade ile vakfiye, vakıf tasarrufunun senet ve hücceti, vakıf hükmi şahsiyetinin nizamnamesidir. Vakfiyelerde vakfedilen hayrât ve akarın vasıfları ve vakfedilme şartları, vakfın nasıl ve kimler tarafından yönetileceği, gelirlerinden kimlerin hangi şartlarda ve ne ölçüde yararlanacağı gibi vakfın işleyişine ilişkin konularla vakıfla ilgili diğer işlemler açıkça belirtilirdi³¹.

Dili, türü ve içeriği düzenlendiği zamana ve yere göre farklılık göstermekle birlikte vakfiyelerin genellikle mukaddime, asıl metin ve hâtıme kısımlarından oluştuğu görülmektedir. Kadı tarafından tescil edilerek şer'î sicile geçirildikten sonra hukukî geçerlilik kazanan vakfiyeler genel olarak şu bölümlerden oluşur³²:

Farsça Orhan Gazi vakfiyesi dışında Osmanlı dönemine ait vakfiyelerin ekserisi Türkçe, bir kısmı da Arapça kaleme alınmıştır. Orhan Bey'in ilk Türkçe vakfiye olarak tanıtılan H. Cemâziye'l-evvel 761/ M. Nisan 1360 tarihli vakfiyesi tercümedir. Çünkü dil ve üslup bakımından Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşımamaktadır. XVI. yüzyıl başlarına kadar Arapça, bu yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Arapça'nın yanı sıra Türkçe de yazılan Osmanlı vakfiyelerinin bu tarihten itibaren çoğunlukla Türkçe düzenlendiği görülmektedir. Esasen XVI. yüzyıldan itibaren bürokratik işlemlerde kolaylık sağlamak amacıyla eski sultanların vakfiyeleri Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Vakıf kayıtları veya vakfiyelerin, Tahrir Defterleri ve Şer'îye Sicillerinde yer alan sûretleri dışında, rulo ya da kitap şeklinde düzenlenmiş ve koruma altına alınmış oldukları görülmektedir. XVI. yüzyıl öncesine ait bütün vakfiyelerin rulo halinde yazıldığı görülmektedir. Kitap şeklinde kaleme alınan vakfiyeler ise XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olup, ekserisi padişahlara, hanedan kadınlara, vezirlere ait tezhipli vakfiyelerdir. (Hasan Yüksel, "Vakfiye -Türk ve Osmanlı Tarihi-", *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s. 468; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 18). Vakfiyeler tarihi birer belge olmanın yanında sosyal tarih, ekonomi ve kültür tarihi araştırmaları için önemli bilgiler içeren değerli kaynaklardır. Özellikle mescit, medrese, dârüüşşifâ, hankâh ve kervansaraylara ait vakfiyeler eğitim, tıp, sanat ve mimarî tarihi araştırmaları için diğer kaynaklarda hemen hiç bulunmayan bilgileri içermektedir. Bunlar arasında sıradan insanların, köylülerin, sanat ve ticaret erbabının gündelik hayatlarına dair bilgiler özellikle dikkate değerdir (Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s. 466). M.Fuad Köprülü'nün ifadesiyle cemiyetin hakiki bünyesini bu vesikalar sayesinde öğrenmek mümkündür (bkz. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, (haz. Orhan F. Köprülü), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 319).

³⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İlaveli 3. baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2013, s. 359; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71, 76.

³¹ Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA*, 42, s. 465- 466; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 359- 360; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 17; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1496.

³² Vakfiyenin bölümleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel, "Vakfiye -Türk ve Osmanlı Tarihi-", *DİA*, 42, s. 468; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 18; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 360- 366; Armağan, *a.g.m.*, s. 159- 160; Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA*, 42, s. 466;

a. Tescil, tevki' veya tasdik ibaresi: Vakfiyenin hangi makam veya kadılık tarafından tescil edildiği yer alır.

b. Davet: Besmele ile başlayan mukaddimede Allah'a hamd ve peygambere övgü içeren ifadeler yer aldıktan sonra bu bölümde âyet ve hadislerle dünyanın geçiciliği, ahiretin sürekliliği, hayır yapma, başkalarına yardım etme ve vakıf kurmanın önemi edebî bir üslupla anlatılır; ancak bu kısım vakfiyenin hukukî bir rûknü sayılmaz.

c. Vâkıfın tanımı: Vâkıf denilen vakıf kuran kişinin tanıtımının yapıldığı bölümde sırasıyla vâkıfın ikamet yeri, görevi (unvanı), adı, baba adı gibi kişisel bilgiler zikredilir.

d. Mevkûfun (vakfedilen hayrât ve akarın) tanımı ve tasviri: Vakfiyenin asıl metin kısmının başladığı bu bölümde vakfedilen mal ve mülkün ne olduğu, miktarı, bulunduğu yer ve sınırları, iktisap şekli, inşâ ve ihyâ edilen hayrâtın cinsi ve türü gibi bilgilere yer verilir.

e. Vakıf şartları: Bu bölümde vakfı kuran kişinin vakfın işleyişi ile ilgili şartları yer alır. Vakfedilen mal ve mülkün icâr ve işletme biçimi ve süresi, elde edilen vakıf gelirinin hangi alanlarda nasıl kullanılacağı, vakıf görevlilerine ve mensuplarına ödenecek ücret ve tahsisatın belirtildiği bu bölümde tevliyetin nasıl intikal edeceği, vakfın nâzırlığı vazifesini kimlerin üstleneceği ve vakfın galle fazlasının nasıl değerlendirileceğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

f. Mütevellinin tanımı: Vakfiyelerde iki tür müteveli bulunur. Birincisi vakfın tescil mütevellisidir. Bunun görevi, vakfın tescil işleminin tamamlanmasıyla sona erer. İkincisi vâkıfın, vakfının tevliyetini bıraktığı kişilerdir. Bu bölümde vakfa müteveli olacak kişi veya kişilerle ilgili bilgiler yer alır.

g. Vakıftan rücû ve murâfaa ile hâkimin kararı: Mezhep imamlarının vakıf konusundaki görüş farklılığından dolayı ortaya çıkan bir uygulamadır. Vâkıfın ölümünden sonra vârislerinin veya hayatta iken kendisinin pişman olması ihtimaline karşı vakfın iptalinin önlenmesine ilişkin bir rükündür. Kadı, hâkim veya mahkemenin, vakfın doğruluğuna ve geçerliliğine ilişkin hükmü bu bölümde yer alır. Vakfiyenin hâtıme kısmı buradan başlar.

h. Beddua bölümü: Bu bölümde de vakfa yönelik olumsuz tasarrufları önlemek için vakfiyeden vakfiyeye değişen lanetler ve beddualara yer verilir.

1. Vakfiyenin tarihi: Vakfiyenin sonunda genelde yazıyla Arapça olarak vakfiyenin hicrî tarihi yer alır.

i. Şühûdü'l-hâl (Şahitler): Vakfiyenin sonunda vakfın tesciline şahit olanların isimleri yer alır.

Vakıf yapan kişiye *vâkıf*, vakfedilen şeye *menkûf* denilmektedir. Fıkıh kitaplarına göre vâkıfın, herşeyden önce vakfettiği malın mülkiyetine ve vakıf yapma yetkisine sahip (ehil), hür, akli başında (âkil) ve ergin (bâliğ) olması; borç veya aşırı müsriflik yüzünden malını kullanmaktan alıkonulmamış bulunması gerekirdi. Bu şartlara sahip olmak şartıyla herkes vakıf yapma hakkına sahiptir³³. Her vâkıf kurduğu vakıf için hangi menkul ve gayrimenkul gelir kaynaklarını tahsis ettiğini ve bu gelirlerin nerelere ve nasıl harcanacağını belirler ve vakfiyesinde bunu kaydederdi. Karesi Sancağı'nda Kemer-Edremit Kasabası Voyvodası olan el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın 1750 yılında kasabada yaptırdığı bugün Hanay Camii olarak bilinen cami için kurduğu vakıf için düzenlenen ve tescil edilen H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/ M. 31 Aralık 1758 tarihli vakfiyede de vakfın gayrimenkullerinden elde edilen gelirlerin harcama şekilleri belirlenmiş, bunların nasıl, nereye ve ne şekilde sarf edileceği belirtilmiştir.

Mevkûf yani vakfedilen şeyde de, birtakım şartlar aranmıştır. İslam fıkhnının ilk tedvini sırasında, vakfedilen şeyin, geliri devamlılık niteliği taşıyan, vâkıfın tam mülkiyeti ve kullanma yetkisi dahilinde bulunan gayrimenkuller olması gerekiyordu³⁴. Vakfedilen herhangi bir şey (mal, mülk), kanuni haller dışında alınıp satılamaz, miras bırakılamaz, bağışlanamaz, rehin gösterilemez veya ipotek edilemezdi. Vakfedilen mallar, vakıf mevzusu nazarında, Allah'ın malı olan cami malları gibi kabul edilir ve devletin himayesi altında bulunurdu³⁵.

Vakıflar, nâzır ve mütevellileri tarafından yönetilirdi³⁶. Nâzır, mütevellilerin tasarruflarına nezaret etmek üzere görevlendirilen kişi olup, vakıfta tasarruf hakkına sahip değildi. Vâkıfın şartlarının yerine getirilmesi, vakfın menfaatlerinin korunması ve zarar görmemesi için mütevellilere nezaret ederdi³⁷. Müteveli ise vakıf işlerini, vakfiye şartları ve kanunlar çerçevesinde idare etmek ve yürütmek üzere tayin edilen görevliye verilen isimdi. Müteveli ya

³³ Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 154; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 359.

³⁴ Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 154; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 359- 360.

³⁵ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 105; Barış, *a.g.m.*, s. 172; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 359- 360.

³⁶ Özkul, *a.g.e.*, s. 248, 250. Padişah vakıfları önceleri sadrazam, vezirler, daha sonra şeyhülislam, nihayet sarayda padişahın vekili sayılan Babüssaâde ağaları tarafından yönetilmiş ve denetlenmişlerdir (Özbilgen, *a.g.e.*, s. 338). Vakıfların birer mütevellileri ile Evkaf Nezareti tarafından atanmakta olan ve bunları gelir bakımından denetleyen *Evkaf Muhasebecisi* bulunmaktaydı (Kara ve Çelik, *a.g.m.*, s. 164).

³⁷ Rauf Ünsal, "Kıbrıs Vakıflarının Kuruluşundan Bu Yana Gelişimi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sayı. 330, yıl. XXVIII (Ekim 1990), s. 582, dipnot. 7.

vâkîfın şartı ile veya mahkemenin görevlendirmesiyle tayin olunurdu. Vakıfta tasarruf hakkı mütevellîye aitti³⁸.

Kendilerinden yararlanma biçimleri bakımından vakıflar; aynı ile faydalanılanlar ve aynı ile faydalanılmayanlar diye iki kısma ayrılır. Aynı ile faydalanılan vakıflara vakıf hukuku literatüründe *müessesât-ı hayriye*, *bayrât*, *bayrât ve meberrât* denilmektedir. Bunlar da iki gruba ayrılır. Birincisi mâbed, kütüphane, misafirhane, su kemeri, çeşme, kuyu, köprü, ribât ve umumî mezarlık gibi herkesin faydalanabileceği, ikincisi imaret, hastahane ve dulhâne gibi sadece fakirlerin yararlanabileceği hayrî kurumlardır³⁹. Vakıftan yararlanma ya doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan gerçekleşirdi. Bu bağlamda doğrudan doğruya yararlanılan (aynî ile intifâ) vakıf gayrimenkullere *müessesât-ı hayriye* veya *bayrât* denirdi⁴⁰. Aynı ile faydalanılmayan vakıflar kendilerinden doğrudan doğruya değil, gelirleri sayesinde yararlanılan vakıflardır. Bu tür vakıflarda topluma verilen hizmetin devamını sağlamak için ihtiyaç duyulan sermaye vakfın işletilmesiyle elde edilirdi. Vakfa ait müessesât-ı hayriye veya hayrât denilen kurumların ebedî olarak yaşatılarak devamlılığının sağlanması ve topluma hizmet vermesi için vakfedilen emlak ve arazi şeklindeki gelir kaynaklarına *asl-ı vakf* veya *akar* adı verilirdi⁴¹. Gelirlerinden yararlanılan arazi, bağ, bahçe ve maden ocağı gibi vakıf gayrimenkullere *müstegallât*⁴², üstü kapalı iş hanı, çarşı, hamam, dükkan, kahvehane, değirmen, ev, hane gibi akarlara da *müsakkafât*⁴³ denirdi. Osmanlı uygulamasında bu tür vakıflar işletilme usûlü bakımından icâre-i vâhideli, icâreteynli (icâre-i tavîle), mukâtaali ve icâre-i vâhide-i kadîmeli şeklinde dört gruba ayrılmıştır. Bunların bir kısmı üzerinde tarihî süreç içerisinde bazı ihtiyaçların zorlamasıyla gedik, kirdâr, hulûv, örf-i belde ve süknâ gibi aynî nitelikli tasarruf hakları tesis edilmiştir⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıflar ilk dönemlerde icâre-i vâhide (icâre-i sahîha) ile işletilmiştir. İcâre-i vâhide, vakıf akarlarının mütevellîler tarafından kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmesi şeklindedir⁴⁵. Ancak bu kiralama

³⁸ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 76, Ünsal, a.g.m., s. 582, dipnot. 7.

³⁹ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478; Çınar ve Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 7.

⁴⁰ Çınar ve Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 7; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71; Sertoğlu, a.g.e., s. 146.

⁴¹ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478; Çınar ve Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 7; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71.

⁴² Müstegillât veya müstegallât kelimesi sözlükte, *hububât ve zabireye müteallik irâd veren mâl-ı merkûf, ebniye demek olan müsakkafât kelimesinin mukâbili* anlamına gelmektedir (Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1339).

⁴³ Müsakkafât kelimesinin sözlük anlamı, *vakfın ebniye ve akardan ibâret olan irâdî* demektir (Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1343).

⁴⁴ Günay, "Vakıf", *DİA*, 42, s. 478; Çınar ve Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 7, 11.

⁴⁵ Akgündüz, "İcâre-i Vâhide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 21, İstanbul, 2000, s. 388.

şeklinin zaman içinde icâre-i tavâleye yani icâreteyne dönüştüğü görülmektedir. Çünkü harap olan vakıf akarlarının bakımı ve tamiri için gerekli meblağın icâre-i vâhide ile karşılanamaması vakıf sahiplerini vakıf taşınmazlarını icâre-i muaccele adı altında peşin kira bedeli ve buna ilave olarak her ay veya yıl sonunda icâre-i müeccele adı altında ödenecek veresiye kira bedeli karşılığında *icâreteyn* denilen çift kira bedeli ile kiraya vermeye sevk etmiştir⁴⁶.

Türkçe karşılığı *kesim* olan mukâtaa, bir kira mukavelesi olup, İslam hukukunda uzun süreli kiralama uygulamasının bir çeşididir. Bununla, bir vakıf toprağın işletilmesi, önceden tespit edilen yıllık bir ücret karşılığında başkasına bırakılmakta, ancak kiracı bu arazi üzerine kendi özel mülkü olmak koşuluyla binalar yapabilmekte, hatta ağaçlar dikebilmektedir. Kiracı bu toprağı vârislerine bırakma imkanından başka, yaptığı binalar ve diktiği ağaçlar üzerinde de sınırsız bir mülkiyet hakkına sahip oluyordu⁴⁷. Mukâtaalı vakıf gayrimenkuller için ödenen kira bedeline *mukâtaa-i zemin*, *icâre-i zemin* veya kısaca *mukâtaalı* denilmektedir⁴⁸.

İcâre-i vâhide-i kadîmeli vakfı, icâre-i vâhideli vakıftan ayıran taraf, süre belirtilmeden kiralınması, intikal ve ferâğ muamelesine cevaz verilmiş olmasıdır⁴⁹. Vakıf akar, kira süresi sonunda belirlenen ücreti vermek koşuluyla, eski kiracıya, onun ölümünde ise mirasçılara intikal eder. Bu usûlde, kiralamanın mirasçılara intikal etmesi ve müteselsil olarak kira akdinin süreklilik kazanması söz konusudur. Böylece icâre-i vâhide olarak başlayan kiralama usûlü, şer'î uygulamalara da aykırı olarak sürekli bir şekle dönüşmektedir⁵⁰. 2762 sayılı Vakıflar Kanunu her iki türlü icâre-i vâhideli vakıfları tasfiye yönünde hükümler getirmiştir⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar fikhî kurallara göre kurulup yönetilmekteydi. Vâkıfın tayin ettiği mütevellî, vakfın yönetimini sağlıyordu. Vakıfların teftiş ve kontrolü, bütün vakıfları merkezî bir yapıda birleştiren Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar müfettişler ve kadılar tarafından yürütülmekteydi. Kadılar, mütevellînin yönetimi üzerinde bir denetim mekanizması işlevini görmekteydi⁵². 1826 yılında I. Abdülhamit (1774-1789) ve II. Mahmut (1808-1839) vakıfları için özel bir yönetim kurularak buna *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti* denilmiştir. Bu suretle hanedan vakıflarını idare edenlere de *nâzır* adı verilmiştir. Bu nâzırlar

⁴⁶ Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 11; Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 251- 252; Akgündüz, "İcâreteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DLA)*, 21, İstanbul, 2000, s. 389; Yediyıldız, "Vakıf", *LA*, 13, s. 158.

⁴⁷ Yediyıldız, "Vakıf", *LA*, 13, s. 158.

⁴⁸ Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁹ Akgündüz, "İcâre-i Vâhide", *DLA*, 21, s. 389.

⁵⁰ Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 11.

⁵¹ Akgündüz, "İcâre-i Vâhide", *DLA*, 21, s. 389.

⁵² Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998, s. 61.

önceleri hükümet yetkilisi olmadıkları halde daha sonraları hükümet bünyesine dahil edilmiştir. Önce, mütevellileri bir makama şart edilen vakıflarla, mütevelliliği vakfedenlerin evlatlarından başkalarına şart edilmiş vakıfların idaresi Evkâf Nezareti'ne verilmiş, zamanla Evkâf Nezareti bütün vakıfların denetiminin kendisine bağlandığı bir makam olmuştur⁵³.

2. Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa Vakfı ve Vakfiyesi

Fethedilen bölgelerde kültür kurumları kurmak, bayındırlık faaliyetleriyle bu bölgeleri imar etmek ve hiçbir ayrıcalık gözetmeksizin halka hizmet götürecek tesisler meydana getirmek, sonra da bunların bakımını ve hayatta kalmalarını sağlayacak vakıflar kurmak, Türklerde bir gelenektir. Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk dönemlerden itibaren Kemer-Edremit'in de yer aldığı Karesi Sancağı'nda da doğal olarak bu gelenek sürdürülmüş ve yörede pek çok sosyal hizmet ve faaliyet, kurulan bu vakıflar vasıtasıyla yürütülmüştür. Vakıflar sayesinde teşekkül eden eserlere sancağın her yanında rastlamak mümkündür. Osmanlı döneminde yapılmış birçok vakıf eser bugün de topluma hizmet vermeye devam etmektedir. Bu vesile ile yöredeki vakıfların, üzerinde müstakil çalışma yapılacak kadar zengin bir konu olduğunu söylemek mümkündür.

Bölgenin alınmasından hemen sonra Osmanlıların sancakta etkin bir şekilde işlerlik kazandırdığı teşkilatlardan biri de vakıf teşkilatı olmuştur. Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk dönemlerden itibaren bölgede Osmanlı vakıflarının kurulmaya başlandığı görülmektedir. Nitekim sancağın alınmasıyla birlikte ilk örnek vakıflar, taşınmaz malların vakfedilmesi ile Osmanlı padişah ve hanedan mensupları, asker ve yöneticileri tarafından kurulmuş ve zamanla Müslüman-Türk halkın kurdukları vakıflar ile vakıf mallar artarak yöre dahilinde büyük bir vakıf emlak varlığı meydana gelmiştir.

Sancağa atanan asker ve yöneticilerin birçok vakıf kurarak yöre halkına hizmette buldukları bilinmektedir. Sancakta üst rütbeli yöneticiler olarak farklı dönemlerde sancakbeyi, mutasarrıf, mütesellim, muhassıl, voyvoda gibi devlet görevlileri görev yapmışlar ve en büyük vakıflar da bu görevliler vasıtasıyla kurulmuştur. Bu nedenle sancakta görev yapan asker ve yöneticilerin oluşturdukları vakıflar ayrı bir öneme sahiptir.

Türk-İslam devletlerinde sosyal ve ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturan vakıflar, vâkıfın koyduğu şartları bir başka ifade ile vakıfların işleyişi ile ilgili kuralları içeren vakfiyeler yoluyla düzene konulmuştur. Nitekim Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa da vakfının işleyişini

---

⁵³ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71.

H. 1 Cemaziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 tarihli Şer'î Meclis'te tescil edilen vakfiye ile sağlamıştır.

El-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa⁵⁴ hakkında kaynaklarda 18. yüzyılın ortalarında bir süre Kemer-Edremit Kasaba'sında voyvodalık yaptığı dışında yeterli bilgi bulunamamıştır. Kasabanın ilk camisi olan Memiş Mahallesi'ndeki caminin⁵⁵ ve cami için kurulan vakfın bânisi el-Hâc Mehmet Ağa'nın kardeşi olan el-Hâc Ali Ağa, vakfiyede de belirtildiği üzere kasabada Muhsin Mahallesi'nde oturmakta ve 1750 yılında kasabada Mahkeme Mahallesi'nde bugün Hanay Camii olarak bilinen ve halen hizmet vermekte olan camiye inşâ ettirmiştir⁵⁶. Vâkif el-Hâc Ali Ağa, kurduğu vakıfla caminin bakım, onarım ve tamirinin yapılmasını, harap hale gelmesi durumunda yeniden tamir ve inşâ edilerek sürekli olarak ibadete açık kalmasını sağlamak, ayrıca camide görev yapanların geçimlerini temin etmek için kasaba ve çevre köylerdeki kendi mülkü olan birçok emlak ve arazisini vakfederek *Voyvoda el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa Vakfı* adıyla bir vakıf kurmuştur⁵⁷. Vâkif el-Hâc Ali Ağa'nın kasabanın ileri gelenlerinden biri olduğu ve 18. yüzyılın ortalarında 1758'de vakfını kurduğu sırada kasabada voyvodalık yaptığı vakfiyeden anlaşılmaktadır. Kasabada bir süre voyvodalık yapan, ancak voyvodalık yaptığı yıllar tespit edilemeyen vâkifin soyundan gelen vakıf evladının günümüze kadar neslinin devam ettiği ve halen Edremit ile Balıkesir, Çanakkale, Bursa, İstanbul, Ankara gibi Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde yaşadıkları yapılan araştırma neticesinde belirlenmiştir.

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde iki sûreti (VGMA., Defter No: 600, Sayfa No: 230- 232, Sıra No: 298 ve VGMA., Defter No: 1679, Sayfa No: 1, Sıra No: 1) kayıtlı olan vakfiyenin birinci nüshası üç sayfa, ikinci nüshası

⁵⁴ Vâkif el-Hâc Ali Ağa'nın baba adı VGMA., Defter No (d.): 1679, sayfa: 1/sıra: 1 (bundan sonra VGMA., d. 1679, 1/1) numarada kayıtlı vakfiye sûretinde Mehmet olarak geçmekte ve vakfiyenin bu sûretinde "... Kasaba-i mezbûre voyvodası fabriü'l-eşbâb el-Hâc Ali Ağa ibn-i el-Hâc Mehmed Ağa meclis-i şer'î-i şerîf-i eşherî ve mahfûl-i dîn-i münîf-i Muhammedîde..." şeklinde kaydedilmiştir.

⁵⁵ H.1156/M. 1743 yılında yaptırılan cami günümüzde Mehmed Emin Ağa Camii (Memiş Camii) adıyla bilinmekte ve halen ibadete açık olarak hizmet vermektedir (bkz. BOA. EV.d., 11956, s. 2; <http://burhaniye.bel.tr/burhaniye/burhaniye-hakkinda.html> (Erişim Tarihi: 23.07.2017); <http://www.burhaniye.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi> (Erişim Tarihi: 23.07.2017)). Kemer-Edremit şehrinde Memiş Mahallesi Cami-i Şerîfi Vakfı'nın tescile esas belgesi için bkz. VGMA., d. 415, 288/687. H. 1281/M. 1865 yılında Mehmed Emin Ağa Camii görevlilerinin vazifeleri, camiye Ramazan ayında verilen levazımın miktarı ve caminin tamir masrafları hakkında geniş bilgi için bkz. BOA. EV.d., 19233, s. 5.

⁵⁶ VGMA., d. 600, 230, 231/298; VGMA., d. 1679, 1/1; Emin Baltaş, "Kemer Edremit'inden Burhaniye'ye", <http://www.zeytinefe.com/kemer-edremitinden-burhaniyeye.html> (Erişim Tarihi: 20. 06. 2017).

⁵⁷ VGMA., d. 600, 230- 231/ 298; VGMA., d. 1679, 1/1.

ise tek sayfadan oluşmakta ve vakfiyenin sonunda şühûdü'l-hâlin isimleri yer almaktadır. Vakfiyenin her iki sûreti de Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olup, okunaklı bir şekilde *rik'a* yazısı ile yazılmıştır. Makalenin sonunda ekler kısmında vakfiyenin her iki sûretinin Osmanlıca metni ile bir sûretinin transkripsiyonu yer almaktadır [Bkz. Ek-1, Ek-2 ve Ek-3].

Mahiyeti itibariyle sırasıyla davet, vâkîfın tanımı, mevkûfun tanımı, vakıf şartları, mütevellinin tanımı, vakıftan rücû, mütevellinin itirazı, hâkimin hükmü, vakfi bozacaklar için beddua, vakfiyenin tarihi ve şühûdü'l-hâl bölümlerinden oluşan vakfiyede vâkîf el-Hac Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa, Kemer-Edremit Kasabasında ve çevre köylerde kendi mülkü olan çok sayıda zeytin ağacı ile zeytin bahçelerini (zeytinlik), ceviz, incir, badem, zerdali ağaçlarını, un ve zeytinyağı değirmenlerini, kasaba çarşısında bulunan dükkan, fırın ve kahvehanelerini kasabada Mahkeme Mahallesi'nde yaptırdığı cami için vakfetmiştir. Vâkîfın vakfettiği 11 dükkan, 2 fırın, 3 kahvehane, 2 un değirmeni ile 3 kita zeytinyağı değirmeni ve vakfiyede yerleri ve miktarları belirtilen 66 kita zeytin bahçesi ve zeytin ağaçlarından oluşan toplam 87 parça mülkü vakfiyede ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Vâkîf, vakfiyede belirtildiği üzere vakfettiği bu mülk ve gelirlerinden bir kısmını camide görevli imam, hatip, vâiz, devirhân, müezzin, kayyım, caminin helâ temizleyicisi ile caminin yanındaki muallimhane (sıbyân mektebi) ve burada görevli sıbyân muallimine ve ayrıca mübarek geceler ile Ramazan gecelerinde cami minaresinde kandiller yakılması için tahsis edilmesini şart koşmuştur⁵⁸.

İlk sayfasında vakıf yapmanın öneminden ve güzelliklerinden bahseden dua ve cümlelerle âyet ve hadisler yer aldıktan sonra vâkîfın adı, baba adı, görevi, unvanı, ikamet ettiği mahalle vs. bilgilerin bulunduğu, daha sonra vakfedilen gayrimenkullerin kaydedildiği vakfiyede vâkîf, öncelikle vakfettiği zeytin ağaçları ile dükkan, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmenleri gibi diğer akarların mümkün olduğunca bakım, onarım ve tamirinin yapılmasını istemiş ve mukâtaa şeklinde işletilmek üzere kiraya verilen müstegallât türü vakıf gayrimenkulleri olan zeytin ağaçlarının meyvelerinin gelirlerinden her ne hâsıl olursa *mukâtaa-i zemîn*⁵⁹ denilen zemin kirasının verilip, dükkan, kahvehane, fırın, un ve zeytinyağı değirmenleri gibi müsakkafât türü diğer vakıf gayrimenkullere ait kira bedellerinin de toplanarak vakfiye şartları gereğince vâkîfın yaptırdığı caminin tamir ve onarımının yapılmasını, cami harap olmaya yüz tuttuğunda ise yeniden tamir ve inşâ edilmesini şart koşmuştur. Vâkîf el-Hâc Ali Ağa, yapılan tahsisat ve harcamalardan sonra vakfa ait gelir fazlasının

⁵⁸ VGMA., d. 600, 231/298); VGMA., d. 1679, 1/1.

⁵⁹ Mukâtaalı vakıf gayrimenkuller için ödenen kira bedeline *mukâtaa-i zemîn*, *icâre-i zemîn* veya kısaca *mukâtaalı* denilmektedir (bkz. Çınar ve Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 11).

(galle) kendi soyundan gelen erkek ve kız evlatları ve torunları arasında batın tertibi üzere eşit olarak bölüştürülmesini istemiştir⁶⁰.

Vakfın kurucusu el-Hâc Ali Ağa vakfiyesinde kurduğu vakfın mütevelliliğinin ölünceye kadar kendi üzerinde olmasını, ölümünden sonra ise kendi soyundan gelen erkek ve kız evlatları ve torunları tarafından batın tertibi üzere mütevelliliğin sürdürülmesini, cami-i şerif cemaatinin de vakfa *nâzır* olmasını şart koşturmuştur⁶¹. Vakıf 1985 yılına kadar mülhak vakıf statüsünde varlığını sürdürmüştür. Ancak vakfın son mütevellisi olan ve mütevelliliğe 09.01.1973 tarihinde atanan Ömer İyicil'in 22.02.1973 tarihinde ölümü ve bu tarihten itibaren on yıllık süre içerisinde vakıf evladından mütevellilik için Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bir müracaat ve talebin bulunmaması üzerine ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre mütevellilik için on yıllık başvuru süresinin sona ermesi nedeniyle 09.07.1985 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Meclisi'nce alınan kararla vakıf mazbut vakıflar arasına dahil edilmiştir⁶².

Vâkıf, Kemer-Edremit Kasabası'nda inşâ ettirdiği, vakıf muhasebe kayıtlarında ve günümüzde Hanay Camii olarak da bilinen caminin yanında bulunan muallimhane (sıbyân mektebi) için ayrı bir vakıf kurmamış, muallimhane ve burada sıbyân muallimi olarak görev yapan kişi için kasaba çarşısında atık/eski ekmekçi fırını yanındaki Sağır Osman oğlu Ahmet'in

⁶⁰ VGMA., d. 600, 230-231/298; VGMA., d. 1679, 1/1. Vakfın muhtelif yıllardaki gelir-gider kalemleri ile gelir fazlasının (galle) mütevellî ve vakıf evladına tahsis edildiği hakkında geniş bilgi için bkz. BOA. EV.d., 15182, s. 4 (H. 29 Zî'l-hicce 1270/M. 22 Eylül 1854); BOA. EV.d., 18216, s. 3 (H. 4 Ramazan 1280/M. 12 Şubat 1864); . BOA. EV.d., 19233, s. 4 (H. 16 Ramazan 1281/M. 12 Şubat 1865); BOA. EV.d., 16591, s. 134 (H. 18 Zî'l-ka'de 1284/M. 13 Mart 1868).

⁶¹ VGMA., d. 600, 231/298; VGMA., d. 1679, 1/1. Vakfa birinci batından Rabia Hanım, ikinci batından Serdarzâde Emin Ağa bin Mehmet, Hacı Osman, Mürîdzâde kerimesi Envere Hanım binti Hacı Mustafa, Halil Ağa bin Hasan, Mehmet bin Rüstem, Nesime binti Halil, üçüncü batından ise Hacı Halil, Kasab Ali bin Mustafa, Kemer Ağasızâde Ahmet Efendi bin Halil, Edhem Efendi ve hemşiresi Emine binti Hacı Mustafa, Serdarzâde Rıza ve hemşiresi Emine binti İsmail, Mustafa Ağa bin Hacı Mehmet, Hürmüz binti Mehmet Ağa, Hacı Hakkı Bey ve hemşireleri Refia ve Tahire binti Ali Şefik, Said Bey ve hemşiresi Muhsine Hanım binti İlyas, Ali bin Ali, Mustafa, Ali bin Rüstem, Zübeyr bin Hacı İdris, Hasan Kethüdaoğlu Hasan ve hemşiresi Ümmühani ile Züleyha binti Hüseyin mütevellilik yapmışlardır. Vakfın son mütevellisi ise Ömer İyicil olmuştur. Vakfa batın tertibi üzere mütevellilik yapanların isimleriyle tevcih ve ölüm tarihlerine dair bilgilerin yer aldığı vakıf şahsiyet kaydı için bkz. VGMA., d. 192, 56/235.

⁶² Bu konuda 09.07.1985 tarih, 400 Sayı ve 440 Karar Nolu Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclisi'nce verilen Zabıt Kararı için bkz. VGMA., Zabıt Kutusu 153/1531. Vakfın son mütevellisi olan Ömer İyicil'in mütevelliliğe tevcih ve ölüm tarihine dair vakıf şahsiyet kaydı için bkz. VGMA., d. 192, 56/235.

kiraladığı dükkanın kirasını tahsis etmiş, buraya yapılacak harcamaların kurduğu vakfın gelirlerinden karşılanmasını vakfiyesinde belirtmiştir⁶³.

2.1. Vakfa Ait Kurumlar

Vakıf kurumları genellikle müessesât-ı hayriye (hayrât) ve asl-ı vakf (akar) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Vakıf hukukunda bizzat kendisinden yararlanılmak üzere vakfedilen cami, mescit, mektep, medrese, imaret, tekke, zaviye, kütüphane, misafirhane, hastane, köprü, su yolu, çeşme, sebil, türbe gibi bina veya kurumlara *müessesât-ı hayriye* veya *hayrât*, bu kurumların ebediyen yaşatılarak devamlılığının sağlanması ve topluma hizmet vermesi için gelirlerinden yararlanmak üzere vakfedilen menkûl ve gayrimenkûl gelir kaynaklarına ise *asl-ı vakf* veya *akar* adı verilmiştir⁶⁴. Gelirlerinden yararlanan arazi, bağ, bahçe, zeytinlik ve maden ocağı gibi vakıf gayrimenkullere *müstegallât*, üstü kapalı işhanı, çarşı, hamam, ev, dükkan, kahvehane, fırın, değirmen gibi gayrimenkullere de *müesakkafât* denilmiştir⁶⁵. Buna göre Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa Vakfı'nın müessesât-ı hayriyesi, vâkıf tarafından 1750 yılında yaptırılan kasabanın ikinci büyük camisi olan ve bugün Hanay Camii olarak bilinen altından bir kemerle yol geçen cami ile caminin yanında yer alan ve günümüze kadar gelemeyen muallimhane (sıbyân mektebi) idi. Vakfın asl-ı vakfı ise kasaba ve çarşısındaki 11 dükkan⁶⁶, 3 kahvehane, 2 fırın, 2 un değirmeni ile çevre köylerdeki 3 zeytinyağı değirmeni ve çok sayıda zeytin bahçesi (zeytinlik), zeytin, ceviz, incir, badem ve zerdali ağaçlarıydı⁶⁷.

Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın vakıf kurarak birçok emlak ve araziden oluşan mülklerini vakfettiği Hanay Camii'nin muhtelif tarihlerde tamir ve onarımının yapıldığı, hatta yeniden inşasının gerçekleştiği görülmektedir. Şöyleki; son olarak Vakıflar İdaresi tarafından 2014-2016 yılları arasında aslına uygun olarak restore edilen ve ibadete açılan Hanay Camii'nin⁶⁸ harap hale gelmesinden dolayı 1898 yılında tamamen yıkılarak

⁶³ VGMA., d. 600, 231/298; VGMA., d. 1679, 1/1.

⁶⁴ Armağan, *a.g.m.*, s. 162; Murat Yıldız, "Havza'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, 41, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2014, s. 103; Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 156; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 105, 146.

⁶⁵ Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 478; Çınar ve Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁶ Vakfa ait caminin altında bulunan 6 dükkan halen camiye gelir sağlayan vakıf gayrimenkuller arasında yer almaktadır.

⁶⁷ VGMA., d. 600, 230-231/298; VGMA., d. 1679, 1/1.

⁶⁸ Taban ve tavanı ahşap olan cami, Osmanlı mimari tarzıyla inşa edilmiştir. Altından kubbeli bir kemerle yol geçen ve yolun iki tarafında 6 adet vakıf dükkanı yer alan cami ilginç mimarisıyla dikkat çekmektedir. 2014 yılında Vakıflar İdaresi'nce başlatılan restore

yeniden inşâ edildiği Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen H. 22 Zî'l-ka'de 1315/M. 14 Nisan 1898 tarih ve 56 numaralı takrirden anlaşılmaktadır⁶⁹. Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi'nde okunan takririn meâlinde; Burhaniye Kazası'nda yer alan Hanay Camii'nin harap olmasından dolayı yıkılarak yeniden inşâsı hususunda mahallince keşf ve ihalesinin yapılmasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Buna göre caminin enkaz bahâsı olan 4500 kuruş mahsup olunmak üzere cami inşaatının 54.400 kuruşa müteahhidin uhdesine verilmesi kararlaştırılmıştır. Cami vakfının mevcut gelir fazlasının inşaat masraflarını karşılamaya yeterli geleceği Karesi Sancağı Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiş olduğundan bahisle, cami inşaatının müteahhidi tarafından maktûan yani götürü olarak yapılacağı ifade edilmiştir. Camiye ait 54.400 kuruşluk inşaat masrafının 4500 kuruşunun enkaz bahâsından, 49.900 kuruşunun ise vakfın gelir fazlasından mahsup edilmek üzere 1313 Malî yılı bütçesinden karşılanacağı hususu Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁰.

2.2. Vakfın Gelir Kaynakları

Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa, 1750 yılında Kemer-Edremit Kasabası'nın Mahkeme Mahallesi'nde yaptırdığı camiye (Hanay Camii), kasabada ve çevre köylerde kendi mülkü olan birçok emlak ve araziye vakfetmiş ve H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/ M. 31 Aralık 1758 tarihinde *Voyvoda el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa Vakfı* adıyla mülhak bir vakıf kurarak vakfiyesini Şer'î Meclis'te tescil ettirmiştir. El-Hâc Ali Ağa'nın kendi mülklerinden tahsis ettiği müstegallât ve müsakkafât türü gayrimenkullerden oluşan vakfa ait gelir kaynakları şöyle idi⁷¹:

- Kemer-Edremit Kasabası yakınında bulunan İlyas Ağa bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,

---

çalışmaları sonucunda caminin yıpranan ahşap bölümleri ile minaresindeki eskiyen tuğlalar yenilenmiş, iç ve dış boyası yapılmıştır. Restorasyon çalışmaları iki yıl süren cami, 2016 yılı başlarında tekrar ibadete açılmıştır (bkz. <http://www.milliyet.com.tr/burhaniye-de-tarihi-cami-restore-edildi-balikesir-yerelhaber-1225190/> (Erişim Tarihi: 26.07.2017); <http://www.burhaniye.bel.tr/haberler/haber-arsivi/2050-hanay-camii-guzelligine-kavusuyor.html> (Erişim Tarihi: 26.07.2016); <http://www.milliyet.com.tr/hanay-cami-eski-guzelligine-kavusuyor-balikesir-yerelhaber-1985013/> (Erişim Tarihi: 26.07.2017)).

⁶⁹ Bu konuda Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi'nin H. 3 Muharrem 1316/M. 24 Mayıs 1898 tarih ve 611 sayılı mazbatası için bkz. BOA., İ.EV., 19/1, belge: 1.

⁷⁰ BOA., İ.EV., 19/1, belge: 1- 2.

⁷¹ Vakfa ait gelir kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. VGMA., d. 600, 230-231/298; VGMA., d. 1679, 1/1.

- Kahvecioğlu Musa bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Körce Mehmet bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hacı Abdi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Berber Hacı Ali dikmeliği diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kurban Süleyman bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Çömez bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Paşa bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Sepetçi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Osman Efendi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hacı Mestan bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Helvacı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kemer-Edremit Kasabası'na bağlı köylerden Taylı-eli Köyü arazisi içinde bulunan Yanar Ahmet oğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hüseyin Çelebi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kubbe Yıkıcı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Pelideli Köyü arazisi dahilinde bulunan Sinekli bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Eyüb Beşe bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Sakızlı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Baladız bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hacı Ferhat bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Şehbâz bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Ak Hasan bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Göbek Köyü arazisi dahilinde bulunan Dadaşoğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Halil Ağa bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Bozacı Deresi diye bilinen Uzunoluklu başında sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,

- Hisarlı Deli Hüseyin bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Balama bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Reşid-i Kebîr Köyü'nde Mehmed Dedeoğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hisarlı İmamoğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Elmalı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Karadere Köyü altında İmamoğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kızıklı Köyü altında Dülgeroğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kızıklı Köyü altında Hacı Hasan bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Dere-i Sağır Köyü (Küçükdere Köyü⁷²) altında Bacaklı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Edremit Kazası'na bağlı Havran-ı Kebîr Köyü⁷³ arazisi dahilinde bulunan Elekçi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Değirmenbaşı diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Ömer Ağa bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Cağaloğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hacı Kırık bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Berber Sarı bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Evciler Köyü arazisi dahilinde köy yakınında sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Bademlik diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Boğazağzı diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kirişardı diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Zeytinlü (Zeytinli) Köyü arazisi dahilinde Cenâze diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,

---

⁷² Bugün Balıkesir'in Havran İlçesi'ne bağlıdır.

⁷³ Bugünkü Balıkesir'in Havran İlçesi'dir.

- Köprübaşı'nda Kozalanı diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Ma'kûl Mehmed Ali Çelebi bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Musa Çelebi kızı ve Osman Çelebi oğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Mustafa Efendi oğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesi,
- Osman Çavuş bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hüseyin Çelebi oğlu dikmeliği diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Diğer Hüseyin Çelebi oğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Küçük İbrahim bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Kömür Kurban bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Musa Beşe oğlu bahçesi diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Değirmenbaşı'nda Caklık diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Hamam kurbu (Hamam yakını) diye bilinen sınırları belli bir kıta zeytin bahçesini,
- Çıkrıkçı Köyü altındaki zeytin ağaçlarının tamamını,
- Kemer-Edremit Kasabası yakınında Bademlik diye bilinen Hacı Ahmet bağı yanındaki 23 adet zeytin ağacını,
- Çoruk Köyü yakınındaki 23 adet zeytin ağacı ile bir ceviz, 3 badem, bir incir ve bir zerdalı ağacını,
- Zeytünlü (Zeytinli) Köyü yakınında Caklık ve Künbet diye bilinen yerde bulunan 24 adet zeytin ağacını,
- Bahaeddin Köyü'nde⁷⁴ Hacı Hasan bahçesi içinde 13 adet zeytin ağacını,
- Kemer-Edremit Kasabası Mezarlığı yakınında Değirmen arkı kenarında bir adet zeytin ağacını,

---

⁷⁴ Burhaniye İlçesi'ne bağlı bugünkü Bahadınlı Köyü'dür.

- Bahaeddin Köyü'nde Beltioğlu bahçesi içinde 5 adet zeytin ağacını,
- Kemer-Edremit Kasabası toprağında bulunan Macarlar diye bilinen mahalde 11 adet zeytin ağacını,
- Selvili kuyu yakınında bulunan 11 adet zeytin ağacını,
- Kemer-Edremit Kasabası çarşısındaki Câmî-i Kebîr'in kible tarafında bulunan 3 adet attar dükkanını,
- Yine kasaba çarşısında lonca ve börekçi fırınına varınca 3 adet attar dükkanını,
- Câmî-i Kebîr'in kible tarafında bulunan Sağır İbrahim'in kiraladığı bir adet dükkanını,
- Kasaba çarşısında atık/eski ekmekçi fırını yakınında Sağır Osman oğlu Ahmet'in kiraladığı bir adet dükkanını,
- Kasaba çarşısında Atık/Eski Hanın yanında kible canibinde akan çeşme tarafında 2 adet dükkanını,
- Kasaba çarşısında Câmî-i Cedîd (Yeni Cami) altında bulunan bir adet dükkanını,
- Kasaba çarşısında mezarlık kenarında yer alan has ekmek fırını ve içindeki bir ocak at değirmenini,
- Kasaba çarşısındaki Börekçi Halil Fırını diye bilinen sınırları belli çörekçi fırını,
- Çörekçi fırınının hizasında yer alan Kurbi Kahvesi diye bilinen sınırları belli bir kıta kahvehanesini,
- Kasaba çarşısında bulunan Çolak Hacı Hüseyin Kahvesi diye bilinen kahvehanesini,
- Bu kahvenin bitişiğindeki Cedîd Kahve (Yeni Kahve) diye bilinen kahvehanesini,
- Kasaba mezarlığı yakınındaki akarsu ile dönen iki ocak un değirmenini,
- Kasabanın kible tarafında Bahaeddin Köyü yolu üzerinde Reis Ali diye bilinen iki ocak akarsu ile dönen un değirmenini,
- Pelideli Köyü'nde bulunan bir kıta zeytinyağı değirmenini,
- Taylı-eli Köyü'ndeki bir kıta zeytinyağı değirmenini,
- Bahaeddin Köyü'ndeki bir kıta zeytinyağı değirmenini vakfetmiştir.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ifade edildiği üzere vâkıf el-Hâc Ali Ağa, Kemer-Edremit Kasabası ve çevre köylerdeki çok sayıda zeytin ağacı ile zeytin

bahçeleri, ceviz, incir, badem, zerdali ağaçları, kasaba çarşısında bulunan dükkan, fırın ve kahvehaneler ile un ve zeytinyağı değirmenleri gibi sahibi bulunduğu pek çok emlak ve araziye, kasabada Mahkeme Mahallesi'nde yaptırdığı cami için vakfetmiştir. Vâkıfın vakfettiği 11 dükkan, 2 fırın, 3 kahvehane, 2 un değirmeni ve 3 zeytinyağı değirmeni ile yerleri ve miktarları belirtilen 66 kıta zeytin bahçesi (zeytinlik) ve zeytin ağaçlarından oluşan toplam 87 parça mülkü vakfiyede ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa'nın kurduğu vakıfta dükkan, kahvehane, fırın, un değirmeni ve zeytinyağı değirmenlerinden oluşan müssakafât türü vakıf akarlarının icâre-i vâhide ile zeytin ağaçları ve zeytin bahçelerinden oluşan müstegallât türü vakıf akarlarının ise mukâtaa şeklinde işletilmek üzere yıllık kiraya verildiği vakfiyesinden ve vakfın gelir ve giderlerini gösteren muhtelif yıllara ait vakıf muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır⁷⁵.

2.3. Vakfın Giderleri ve Görevliler

Vakfın başlıca giderleri personel maaşları, ödenekler ve zuhûrat kabilinden yapılan harcama ve tahsisatlarıdır. Bunlardan personel maaşları; vakfa ait cami, muallimhane (sıbyân mektebi) gibi vakfın hayrâtı olan kurumlarda görev yapan görevliler ile mütevelliyeye yapılan tahsisat ve vazifelerdir. Ödenekler; diğer vakıflarda olduğu gibi bahsedilen kurumların aydınlatma, ısınma, malzeme alımı gibi masrafları ile *maaş-ı muharrer* ve *muâmele-i muhâsebe* adı altında Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi'ne yapılan harçlardan oluşan sabit ödemelerdir. Zuhûrat kabilinden giderler ise çoğunlukla önceden niteliği ve maliyeti tam kestirilemeyen tamirat ve inşaat gibi kalemlere yapılan masraflardır⁷⁶.

Vâkıf el-Hâc Ali Ağa, vakfa ait kurumlar olan cami ve muallimhanede görev yapan görevliler ile mütevelliyeye ayrılan tahsisat ve vazifelerin, caminin aydınlatma, malzeme alımı ve tamirat masrafları için yapılacak harcamaların ve vakfiyede belirtilen diğer tahsisat ve masrafların Kemer-Edremit Kasabası'nda yaptırdığı camiye (Hanay Camii) vakfettiği emlak ve arazilerin icârlarından elde edilen gelirlerden karşılanmasını vakfiyesinde belirtmiştir. Bu bağlamda El-Hâc Ali Ağa, vakfettiği mülk ve gelirlerinden bir kısmını camide görevli imam, hatip, vâiz, devirhân, müezzin, kayyım, caminin helâ temizleyicisi ile caminin yanındaki muallimhane ve burada görevli sıbyân muallimine ve ayrıca mübarek geceler ile Ramazan gecelerinde cami minaresinde kandiller yakılması için tahsis etmiştir. Vakfiyeye göre vakfın gider kalemleri şöyle idi⁷⁷:

⁷⁵ BOA. EV.d., 15182, 4, 9; BOA. EV.d., 18216, s. 3; VGMA., d. 600, 231/298; VGMA., d. 1679, 1/1; BOA. EV.d., 16591, s. 134.

⁷⁶ Armağan, *a.g.m.*, s. 166- 167.

⁷⁷ Vakfa ait cami ve muallimhanedeki görevliler ile vakfın gelirlerinden yapılan tahsisat ve harcamalar için bkz. VGMA., d. 600, 231/298; VGMA., d. 1679, 1/1.

• Vâkıfın Kemer-Edremit Kasabası'nın Mahkeme Mahallesi'nde yaptırdığı camide imam olan kişi, kasaba çarşısındaki Câmî-i Kebîr'in (Büyük/Ulu Cami) kible tarafında bulunan Sağır Molla İbrahim'in kiraladığı bir adet dükkanın kirasıyla Bahaeddin adlı köyde (bugünkü Bahadınlı Köyü) yer alan 5 adet zeytin ağacını tasarruf edecektir.

• Vâkıfın yaptırdığı caminin yanındaki muallimhane (sıbyân mektebi) ve burada sıbyân muallimi olarak görev yapan kişi, kasaba çarşısında atık/eski ekmekçi fırını yanındaki Sağır Osman oğlu Ahmet'in kiraladığı dükkanın kirasını tasarruf edecektir.

• Camide hatip olan kişi, Çoruk adlı köyün yanındaki 23 adet zeytin ağacı ile bir ceviz, üç badem, bir incir ve bir zerdali ağacına mutasarrıf olacaktır.

• Camide Cuma vâizi ve devirhân olan kişi, Hacı Ahmet bağı yanındaki 23 adet zeytin ağacının gelirlerini tasarruf edecektir.

• Macarlar'da 11 adet, Zeytönlü (Zeytinli) Köyü'ndeki Caklık ve Künbet diye bilinen yerlerde 24 adet, Değirmen harkı (Değirmen arki) kenarında bir adet, Bahaeddin Köyü'nde 5 adet ve yine aynı köyde 13 adet olmak üzere toplam 54 adet zeytin ağacından elde edilen zeytinyağı gelirinden mübarek gecelerde ve Ramazan gecelerinde caminin minaresinde kandiller yakılacak ve artan fazlasına caminin müezzin ve kayyımı ortaklaşa mutasarrıf olacaktır.

• Selvikuyu yanında yer alan 11 adet zeytin ağacını caminin helâ temizliğini yapan kişi tasarruf edecektir.

• Vâkıf el-Hâc Ali Ağa, öncelikle vakfettiği zeytin ağaçları ile diğer akarların mümkün olduğunca bakım, onarım ve tamirinin yapılmasını istemiş ve mukâtaa ile işletilen zeytin ağaçlarının meyvelerinin gelirlerinden her ne elde edilirse mukâtaa-i zemîn⁷⁸ verilip, diğer akarlar için kira bedellerinin de toplanarak vakfiye şartları üzere vâkıfın yaptırdığı caminin tamir ve onarımının yapılmasını, cami harap olmaya yüz tuttuğunda ise yeniden tamir ve inşâ edilmesini şart koşturmuştur.

• Vâkıf, bütün bu yapılan tahsisat ve giderlerden sonra vakfa ait gelir fazlasının (galle) kendi soyundan gelen erkek ve kız evlatları ve torunları arasında batın tertibi üzere eşit olarak paylaşılmasını istemiştir. Zaten muhtelif yıllara ait vakıf muhasebe kayıtlarından vakfın gelir ve giderleri arasındaki farkın yani gelir fazlasının mütevellîye ve vakıf evladına eşit olarak taksim edilmek üzere verildiği görülmektedir⁷⁹.

⁷⁸ Mukâtaa-i zemîn, zeytin ağaçlarının bulunduğu yerlerin zemin kirası için kullanılmıştır.

⁷⁹ Bu konuda vakfın muhtelif yıllara ait muhasebe kayıtları için bkz. BOA. EV.d., 16591, s. 134; BOA. EV.d., 15182, s. 4; BOA. EV.d., 18216, s. 3; . BOA. EV.d., 19233, s. 4.

Vâkif el-Hâc Ali Ağa, camiye vakfettiği zeytin ağaçları ve zeytinlikler ile dükkan, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmenlerinden oluşan diğer akarların her yıl mütevellî tarafından kiraya verilmesini istemiştir. Bu anlamda vakfa ait gelir kaynaklarından zeytin ağaçları ve zeytinliklerin mukâtaa şeklinde, dükkan, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmeni gibi müsakkafât türü gayrimenkullerin ise icâre-i vâhîde ile bir yıllık sürelerle kiraya verildiği anlaşılmaktadır. Bunca gelir kaynağından camiye yıllık ne kadar gelir sağlandığına ve vakfın giderlerinin ne olduğuna ilişkin elimizde muhtelif yıllara ait vakıf muhasebe kayıtları bulunmaktadır. 1270 Malî (1854-55) yılına ait vakfın gelir ve giderlerini gösteren muhasebe kaydında, Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne tabî evkâftan Edremit sâkinlerinden Hacı Ali Ağa'nın Kemer-Edremit Kazası'nda bulunan Hanay Camii vezâif ve tamiratına ait vakfının mütevellîsi Hacı Hatice Hatun tarafından görülen bir yıllık muhasebesine göre, vakfın bu yıla ait gelirleri 15.232 kuruştur. Vakfın bir yıllık geliri olan bu meblağın 5800 kuruşu 57 kıta zeytinlik ve zeytin ağacı hasılatından⁸⁰, 1150 kuruşu iki ekmekçi fırınının kirasından, 500 kuruşu bir simitçi fırınının kirasından, 762 kuruşu altı bakkal ve bir gazzâz dükkanının kirasından, 50 kuruşu bir terzi dükkanının kirasından, 24 kuruşu bir leblebici dükkanının kirasından, 36 kuruşu bir pirinççi dükkanının kirasından, 36 kuruşu bir berber dükkanının kirasından, 100 kuruşu bir kunduracı dükkanının kirasından, 24 kuruşu kahvehanenin yarısına ait (nisf-ı kahve) kiradan, 6750 kuruşu ise un değirmeni kira gelirlerinden elde edilmiştir. Vakfın aynı yıla ait giderleri 6651 kuruş olup, bunun 533 kuruşu caminin aydınlatılmasında kullanılmak üzere zeytinyağı giderlerine, 240 kuruşu caminin balmumu giderine, 150 kuruşu imamın vazifesine, 100 kuruşu memurların vazifesine, 900 kuruşu değirmen tamiratına, 1550 kuruşu zeytinliklerin tımar ve bakım masraflarına, 450 kuruşu dükkanların tamir giderlerine ve 2827 kuruşu ise *mürettebât-ı hazîne ve maaş-ı me'mûrîn*⁸¹ şeklinde Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne tahsis edilmek üzere sarf edilmiştir. Vakfın gelirleri ile giderleri arasındaki fark olan 5881 kuruşluk gelir fazlası (galle) ise vakfiyede belirtildiği üzere vakıf evladı arasında eşit olarak taksim edilmek üzere mütevellîye bırakılmıştır⁸².

Edremit sâkinlerinden müteveffâ Hacı Ali Ağa'nın Kemer'de Hanay Camii'ne meşrûat vakfının 1279 Malî (1863-64) yılına mahsûben mütevellîsi Müridzâde Hacı Mustafa Ağa tarafından görülen muhasebe kaydına göre, vakfın

⁸⁰ Vakfa ait zeytin ağaçlarından 145 desti zeytinyağı hasılatı elde edilmiş olup, destisi 40 kuruştan vakfa 5800 kuruş gelir sağlanmıştır (BOA. EV.d., 15182, s. 4).

⁸¹ Mürettebât-ı hazîne ve maaş-ı me'mûrîn şeklinde Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi tahsisatı olarak ayrılan 2827 kuruşluk meblağın 2661,5 kuruşu maaş-ı muharrer, 565,5 kuruşu ise muâmele-i muhâsebe harçlarına ayrılmıştır (BOA. EV.d., 15182, s. 4, 8, 9). Kemer Kazası'nda bulunan Hacı Ali Ağa ve Hacı Mehmet Ağa Cami-i Şerîfi Vakfı'ndan 1258 Malî (1842-43) yılında Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne maaş-ı muharrer ve muâmele-i muhâsebe tahsisatı olarak 2657,5 kuruş teslim edilmiştir (BOA. EV.d., 11956).

⁸² BOA. EV.d., 15182, s. 4, 8, 9.

bir yıllık gelirleri 27.607,5 kuruştur. Bu meblağın 15.007,5 kuruşu zeytinyağı hasılatından⁸³, 9900 kuruşu un değirmeni hasılatından, 2700 kuruşu dükkanların bir yıllık kiralarından elde edilmiştir. Vakfın aynı yıla ait giderleri 8857 kuruş 30 para olup, bunun 600 kuruşu imam vazifesine, 150 kuruşu müezzin vazifesine, 690 kuruşu caminin zeytinyağı masrafına, 396 kuruşu balmumu masrafına, 66 kuruşu yağmumu giderine, 200 kuruşu hafızlara, 500 kuruşu caminin tamirine, 2025 kuruşu un değirmeni tamirine, 500 kuruşu zeytin ağaçlarının tımar ve bakımına, 3730 kuruş 30 parası Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi harcına⁸⁴ sarf edilmiştir. Vakfın gelirleri ile giderleri arasındaki fark olan 18.749 kuruş 30 paralık gelir fazlası (galle) ise vakıf evladı arasında eşit olarak paylaştırılmak üzere mütevelliyeye verilmiştir⁸⁵.

Vakfın 1280 Malî (1864-65) yılına ait mütevellisi Mürîdzâde Hacı Mustafa Ağa tarafından görülen diğer bir muhasebe kaydına göre, vakfın bir yıllık gelirleri 29.631 kuruş 27 paradır. Bu meblağın 22.416 kuruş 27 parası zeytinyağı hasılatından⁸⁶, 1515 kuruşu 19 dükkan kirası ile icâre-i zemîn hasılatından, 4500 kuruşu un değirmeni hasılatından, 1200 kuruşu iki adet fırın ve dükkan kirasından elde edilmiştir. Vakfın aynı yıla ait giderleri 12.243 kuruş 17 para olup, bunun 1000 kuruşu imam ve hatip vazifesine, 150 kuruşu müezzin vazifesine, 666 kuruş 27 parası caminin zeytinyağı giderlerine⁸⁷, 360 kuruşu balmumu giderine⁸⁸, 54 kuruşu yağmumu masrafına⁸⁹, 200 kuruşu Ramazan'da hafızlara, 1648 kuruşu cami için alınan 5 adet kilim ve 40 kuruşu yine cami için tanesi 4 kuruştan alınan 10 adet hasır giderlerine, 1400 kuruşu cami tamirine, 407 kuruşu minare tamirine, 450 kuruşu değirmen tamirine, 1500 kuruşu zeytin ağaçlarının tımar ve bakımına, 4367 kuruş 30 parası Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi harcına⁹⁰ sarf edilmiştir. Vakfın gelirleri ile giderleri arasındaki fark olan 17.388

⁸³ Vakfa ait zeytin ağaçlarından 290 desti zeytinyağı hasılatı elde edilmiş olup, destisi 51 kuruş 30 paradan vakfa 15.007,5 kuruş gelir sağlanmıştır (BOA. EV.d., 18216, s. 3).

⁸⁴ 3730 kuruş 30 para olan Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi harcının 2984,5 kuruşu maaş-ı muharrer, 746 kuruş 30 parası ise muâmele-i muhâsebe ödeneği için ayrılmıştır (BOA. EV.d., 18216, s. 3, 6).

⁸⁵ BOA. EV.d., 18216, s. 3, 6.

⁸⁶ Vakfa ait zeytin ağaçlarından 448 desti bir kıyye zeytinyağı hasılatı elde edilmiş olup, destisi 50 kuruştan vakfa 22.416 kuruş 27 para gelir sağlanmıştır (BOA. EV.d., 19233, s. 4).

⁸⁷ Caminin bir yıllık zeytinyağı gideri 13 desti bir kıyye olup, destisi 50 kuruştan 666 kuruş 27 para yapmaktadır (BOA. EV.d., 19233, s. 4).

⁸⁸ Caminin bir yıllık balmumu gideri 12 kıyye olup, kıyyesi 30 kuruştan 360 kuruş yapmaktadır (BOA. EV.d., 19233, s. 4).

⁸⁹ Caminin bir yıllık yağmumu gideri 6 kıyye olup, kıyyesi 9 kuruştan 54 kuruş yapmaktadır (BOA. EV.d., 19233, s. 4).

⁹⁰ 4367 kuruş 30 para Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi harcının 3494 kuruş 8 parası maaş-ı muharrer, 873 kuruş 22 parası ise harç-ı muhasebe tahsisatına ayrılmıştır (BOA. EV.d., 19233, s. 4, 7).

kuruş 10 paralık gelir fazlası (galle) ise vakıf evladına eşit olarak paylaşılması üzere mütevelliyeye teslim edilmiştir⁹¹.

Mütevellisi Çubukçu Halil Ağa tarafından görülen 1280 Malî yılı (M. 1864-65) Martı başından Şubatı sonuna kadar bir yıllık bir başka muhasebe kaydına bakıldığında, vakfın gelirleri 30.234 kuruş olarak görülmektedir. Bu meblağın 12.250 kuruşu zeytinyağı mahsûlünden⁹², 2984 kuruşu 19 dükkana ait kiradan, 15.000 kuruşu un değirmeni kirasından elde edilmiştir. Vakfın aynı yıla ait giderleri 9719 kuruş 25 para olup⁹³, bunun 1000 kuruşu caminin imamı Ali Efendi'nin vazifesine, 300 kuruşu müezzîn Ali Efendi'nin vazifesine, 117 kuruş 20 parası Ramazan'da Kur'ân-ı Kerîm okuyan hafızların vazifesine, 360 kuruşu balmumu giderine, 35 kuruşu yağmumu masrafına, 10 kuruşu yarım kıyye⁹⁴ pamuk ipliği, 20 kuruşu 4 kıyye sabun, 5 kuruşu iki adet süpürge ve 6 kuruşu bir adet urgan alımlarına, 45 kuruşu minare masrafına, 45 kuruşu tanesi 15 kuruştan üç adet hasır alımına, 200 kuruşu kandil yakmak için kullanılan zeytinyağı masrafına⁹⁵, 380 kuruş 20 parası cami tamiratına, 1500 kuruşu un değirmeni tamirat ve masraflarına, 250 kuruşu fırın ve dükkanların tamiratına, 1900 kuruşu zeytin bahçelerinin imâr ve tımar giderlerine⁹⁶, 35 kuruşu kandil bahâsına, 2750 kuruş bir parası maaş-ı muharrer ve 687 kuruş 24 parası ise harc-ı muhasebe için Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne teslim edilmek üzere sarf edilmiştir. Vakfın bu tarihteki gelirleri ile giderleri arasındaki 20.514 kuruş 15 paralık gelir fazlası ise mütevellî ve hissedarlara bırakılmış, yani vakfiyede de belirtildiği üzere eşit şekilde vakıf evladı arasında paylaşmıştır⁹⁷.

Kemer-Edremit Vovodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa tarafından 1758 yılında mülhak vakıf olarak kurulan, ancak 09 Temmuz 1985 tarihinde mazbut vakıf statüsüne dahil edilen, günümüze kadar gelen vakfın bazı hayır şartlarında Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclisi'nce muhtelif tarihlerde değişiklikler yapılmıştır. Şöyleki; Vakfiyede vakfın gelirlerinin cami görevlileri ile Cuma vaizi, caminin yanındaki mektep muallimine ve helâ temizlenmesine meşrûat olduğu belirtilerek, kadro harici olması ve artık camide helâ bulunmaması nedeniyle yapılması mümkün olmayan bu hizmetlerin Edremit ilkokullarındaki fakir öğrencilerin giydirilmesi şeklinde değiştirilmesi vakıf

⁹¹ BOA. EV.d., 19233, s. 4.

⁹² Vakfa ait zeytin ağaçlarından 245 desti zeytinyağı mahsûlü elde edilmiş olup, destisi 50 kuruştan vakfa 12.250 kuruş gelir sağlanmıştır (BOA. EV.d., 16591, s. 9).

⁹³ Vakfın bir yıllık giderleri yapılan toplamda 9646 kuruş 25 para çıkmıştır.

⁹⁴ Vukiyye, vukye, okka da denilen kıyye Osmanlı'da ağırlık ölçüsü birimidir. 400 dirhem bir kıyye yapmaktadır. Bugün yaklaşık 1282 grama karşılık gelmektedir.

⁹⁵ Kandil yakmak için kullanılmak üzere destisi 50 kuruştan 4 desti zeytinyağı alımına 200 kuruş masraf yapılmıştır (BOA. EV.d., 16591, s. 9).

⁹⁶ Zeytin bahçelerinin imâr ve tımar masrafları zeytin hasılatından elde edilen gelirlerden karşılanmıştır (BOA. EV.d., 16591, s. 9).

⁹⁷ BOA. EV.d., 16591, s. 9.

mütevellisi tarafından teklif edilmiştir. Ancak bu hizmetlerin tamamına meşrûat vakıf gelirlerinin 297 lira 57 kuruş gibi cüz'î bir paradan ibaret olduğu ve bu paradan Cuma vaizi ve devirhânlık hizmeti için yılda 34 lira 78 kuruş gibi az bir para isabet ettiği belirtilerek, kadro harici edilen cami imam ve hatibine başka bir göreve tayinine kadar önceki gibi 20 lira maktû aylık verilmesine devam edilmesi şartıyla, artık yapılması mümkün olmayan imâmet, hitâbet, mektep muallimliği, müezzinlik, kayyımlik, helâ temizleyiciliği ve aydınlatma şart ve hizmetlerinin, Vakıflar Kanunu'nun 17. maddesi uyarınca yapılması mümkün olan Cuma vaizliği ve devirhânlık hizmetleriyle birleştirmek suretiyle değiştirilmesi ve bu hizmetlerin Edremit'teki münasip bir camide yapılması vakıflar İdaresi'nin 02 Aralık 1946 tarih ve 918/979 sayılı kararıyla uygun görülmüştür⁹⁸. İleriki tarihlerde Burhaniye'nin Mahkeme Mahallesi halkından Cemil Cihan ve arkadaşları tarafından verilen dilekçelerle vakfa ait caminin kadro dahiline alınması ve tamir ettirilmesi istenmiştir. Caminin tahminen 15-17 bin lira ile tamirinin mümkün olabileceği mahalli müdürlüğünün yazısından anlaşıldığı belirtilerek, vakfın tamirat ve ifası mümkün olmayan hizmetler karşılığı ve ihtiyat parası olarak Vakıf Paralar Müdürlüğü'nde 7174 lira 11 kuruş mevcudunun bulunduğu ve 1948 yılı gelirinin de 15 bin lira kadar olabileceği ifade edilmiştir. Vakfın kendi hayrâtından olan caminin tamiratının vakıf gelirlerinden yaptırılacağı, harap olmaya yüz tuttuğu takdirde yeniden tamir ve inşâsının şart kılındığının müseccel vakfiyesinde yazılı olduğu belirtilerek, Burhaniye'deki kadro dahili camilerin ihtiyacı karşılamadığı anlaşıldığından bahisle; mezkûr caminin kadro dahiline alınarak tamirinin yapılmasına ve daha önce Cuma vaizliği ve devirhânlıkla birleştirilmiş olan hizmetlerden imâmet, hitâbet, mektep muallimliği, müezzinlik, kayyımlik, helâ temizleyiciliği ve aydınlatma şart ve hizmetlerinin ayrılarak, helâ temizleyiciliğinin müezzinlik ve kayyımlik vazifeleri ile birleştirilmesinin ve muallimlik şartının da önceki kararda olduğu gibi vâiz ve devirhân uhdesinde bulunmasının uygun olduğuna 5 Nisan 1949 tarih ve 132/120 sayılı Vakıflar İdaresi kararıyla karar verilmiş ve vakıf bütçesinin denkleştirilmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne gönderilmesi uygun görülmüştür⁹⁹.

Sonuç

Karesi Sancağı, Osmanlı döneminde vakıf yönünden zengin bir bölge olup, yörede çok sayıda Osmanlı vakıfları kurulmuştur. Bölgede Osmanlı hâkimiyetinden önceki Beylikler (Karesi Beyliği) ve Anadolu Selçukluları dönemlerinde de pekçok vakfın kurulduğu bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Anadolu Beylerbeyliği'ne, 1841 yılında eyalet teşkilatında yapılan

---

⁹⁸ VGMA., d. 1965, 171/212.

⁹⁹ VGMA., d. 1965, 217/274.

değişikle Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlanan Karesi Sancağı'nın sınırları içindeki Edremit Körfezi'nde yer alan ve idarî taksimat içinde Edremit ve Kemer-Edremit kazaları olarak isimlendirilen bölgede gerek padişah ve hanedan mensuplarıyla merkez ve taşrada görev yapan Osmanlı asker ve yöneticileri gerekse yerel halkın önde gelenleri muhtelif tarihlerde çok sayıda zengin vakıflar kurmuş ve yörede pek çok sosyal görev ve hizmet, kurulan bu vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Merkez ve taşradaki devlet görevlileri ve askerler ya da yerel halktan ileri gelen kesimlerce bölgede kurulan vakıflara başta zeytin ağaçları ve zeytinlik, bağ, bahçe, arazi gibi müstegallât türü gayrimenkullerle han, hamam, dükkan, ev, hane, kahvehane, fırın, un ve zeytinyağı değirmeni gibi müsakkafât türü gayrimenkuller bağlanmak suretiyle pekçok dinî, sosyo-ekonomik ve kültürel hizmet ve faaliyet yerine getirilmiştir. Bu bağlamda bölgede birçok cami, mescit, mektep, medrese, imaret, çeşme gibi dinî-sosyal ve kültürel yapı ve tesislere muhtelif tarihlerde zengin vakıflar bağlandığı döneme ait vakfiye ve arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır. Osmanlılar zamanında Karesi Sancağı'nın sınırları içinde kalan kazada muhtelif tarihlerde II. Murat Evkafı, Bezm-i Âlem Valide Sultan Evkafı, II. Mahmut Evkafı, Kara Osmanzade Hacı Hüseyin Ağa Evkafı, Müridzâde Evkafı, Mehmet Emin Ağa Camii Evkafı (Memiş Camii Evkafı) gibi vakıfların kurulduğu görülmektedir.

18. yüzyılın ortalarında H. 1172/M. 1758 yılında Kemer-Edremit Kasabası'nda kurulan vakıflardan biri de, kasabanın Voyvodası da olan el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın kurduğu müllhak vakıftır. 18 yüzyılın ortalarında kasabada bir süre voyvodalık yaptığı ve kasabanın ilk camisi olan Memiş Mahallesi'ndeki caminin ve cami vakfının kurucusu el-Hâc Mehmet Ağa'nın kardeşi olduğu dışında hakkında yeterli bilgi bulamadığımız el-Hâc Ali Ağa, Kemer-Edremit (Burhaniye) kasabasında ve çevre köylerde kendi mülkü olan 66 kıta zeytin bahçesi ve zeytin ağaçlarından oluşan müstegallât türü gayrimenkulleriyle kasaba ve çarşısında bulunan 11 dükkan, 2 fırın, 3 kahvehane, 2 un değirmeni ve 3 zeytinyağı değirmeninden oluşan müsakkafât türü gayrimenkullerini 1750 yılında kasabanın Mahkeme mahallesi'nde yaptırdığı, bugün Hanay Camii olarak bilinen camiye vakfetmiş ve H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 tarihinde vakfiyesini Şer'î Meclis'te tescil ettirmiştir. Vâkif tarafından vakfedilen toplam 87 parça gayrimenkulün yer, miktar ve nitelikleri vakfiyede ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Vâkif, vakfiyede belirtildiği üzere vakfettiği bu mülk ve gelirlerinden bir kısmını camide görevli imam, hatip, vâiz, devirhan, müezzin, kayyım, caminin helâ temizleyicisi ile caminin yanındaki muallimhane (sıbyân mektebi) ve burada görevli sıbyân muallimine ve ayrıca mübarek geceler ile Ramazan gecelerinde cami minaresinde kandiller yakılması için ayrılmasını şart koşmuştur.

Vâkif el-Hâc Ali Ağa, camiye vakfettiği zeytin ağaçları ve zeytinlikler ile dükkan, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmenlerinden oluşan diğer akarların her yıl mütevellî tarafından kiraya verilmesini istemiştir. Bu anlamda

vakfa ait gelir kaynaklarından zeytin ağaçları ve zeytinliklerin mukâtaa şeklinde, dükkan, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmeni gibi müsakkafât türü akarların ise icâre-i vâhîde ile bir yıllık sürelerle kiraya verildiği görülmektedir.

El-Hâc Ali Ağa, vakfiyesinde öncelikle vakfettiği zeytin ağaçları ve zeytinliklerle diğer vakıf akarlarının elden geldiğince ıslâh, bakım, tamir ve onarımlarının yapılmasını istemiş ve mukâtaa şeklinde işletilen zeytin ağaçlarından elde edilen gelirlerden mukâtaa-i zemîn denilen kira bedeli ile diğer vakıf akarlarına ait kira bedellerinin toplanarak vakfiye şartları üzere vakıf gelirlerinden vâkıfın yaptırdığı caminin tamir ve onarımının yapılmasını, cami harap olmaya başladığında ise yeniden tamir edilmesini, hatta gerekirse inşâ edilmesini şart koşmuştur. Vâkıf, bütün bu yapılan tahsisat ve giderlerden sonra vakfa ait gelir fazlasının (galle) kendi soyundan gelen erkek ve kız evlatları ve torunları arasında batın tertibi üzere eşit olarak paylaşılmasını istemiştir.

Vakfın kurucusu el-Hâc Ali Ağa vakfiyesinde kurduğu vakfın mütevelliliğinin ölünceye kadar kendi üzerinde olmasını, ölümünden sonra ise kendi soyundan gelen erkek ve kız evlat ve torunları tarafından mütevelliliğin sürdürülmesini, cami cemaatinin de vakfa nazır olmasını şart koşmuştur.

Vâkıf tarafından 1750 yılında yaptırılan ve günümüze kadar gelen, vakfın hayrât kurumu olan Hanay Camii'nin muhtelif tarihlerde tamir ve onarımının yapıldığı, hatta yeniden inşâsının gerçekleştirildiği görülmektedir. Taban ve tavanı ahşap olup, Osmanlı mimari tarzıyla inşâ edilmiş olan ve altından kubbeli bir kemerle yol geçen ilginç bir mimariye sahip caminin, harap hale gelmesinden dolayı 1898 yılında tamamen yıkılarak vakıf gelirlerinden sağlanan 54.400 kuruşluk bir masrafla yeniden inşâ edildiği döneme ait belgelerden anlaşılmaktadır. 1949 yılında da harap bir durumdayken yaklaşık 15-17 bin liralık bir masrafla caminin geniş çaplı bir tamirat ve restorasyondan geçirilerek ibadete açıldığı bilinmektedir. Son olarak Hanay Camii, 2014-16 yılları arasında Vakıflar İdaresi'nce aslına uygun olarak tekrar restore edilmiş ve 2016 Şubatı'nda ibadete açılmıştır. Ancak caminin yanında bulunan ve vakfiyeye göre vakıf gelirlerinden masrafları karşılanan vakfın diğer hayrâtı olan muallimhane günümüze kadar gelememiştir.

Kemer-Edremit Vovodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa tarafından 1758 yılında mülhak vakıf olarak kurulan, ancak son mütevellisinin 1973 yılında ölümü ve on yıllık süre içerisinde vakıf evladından tevliyet için bir müracaatın olmaması üzerine, 09 Temmuz 1985 tarihinde mazbut vakıf statüsüne dahil edilen ve günümüze kadar gelen vakfın bazı hayır şartlarında 1946 ve 1949 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclisi'nce değişikliklere gidilmiştir.

Kaynaklar

I. Arşiv Kaynakları

A. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

- VGMA., Defter No (d.): 600, Sayfa: 230-232/Sıra: 298: [(VGMA., d. 600, 230-232/298) (H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758)].
- VGMA., d. 1679, 1/1 (H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758).
- VGMA., d.415, 288/687.
- VGMA., d. 192, 56/235 (H.20 Rebü'l-âhir 1325/M. 2 Hazira 1907).
- VGMA., d. 1965, 171/212 (02 Aralık 1946).
- VGMA., d. 1965, 217/274 (05 Nisan 1949).
- VGMA., Kutu ve No: Zabıt Kutusu (153/0), Dosya No: 1531/- : [(VGMA., Zabıt Kutusu 153/1531) (09 Temmuz 1985)].

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

- BOA., İ.EV., 19/1, belge: 1- 2 (H. 3 Muharrem 1316/M. 24 Mayıs 1898).
- BOA. EV.d., 15182, s. 4, 8, 9 (H. 29 Zi'l-hicce 1270/M. 22 Eylül 1854).
- BOA. EV.d., 18216, s. 3, 6 (H. 4 Ramazan 1280/M. 12 Şubat 1864)
- BOA. EV.d., 19233, s. 4, 7 (H. 16 Ramazan 1281/M. 12 Şubat 1865) .
- BOA. EV.d., 11956, s. 2 (H. 1258/M. 1842).
- BOA. EV.d., 16591, s. 134 (H. 18 Zi'l-ka'de 1284/M. 13 Mart 1868).

II. Araştırma ve İncelemeler

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1988.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "İcâre-i Vâhide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, 21, İstanbul, 2000, s. 388- 389.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "İcâreteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, 21, İstanbul, 2000, s. 389- 391.
- ARMAĞAN, Abdülatif, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/ The Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*, editörler/editors. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul, 2016, s. 156- 189.
- ATALAY, Talip, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs, İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, Mehir Yayınları No: 7, 1. baskı, Konya, 2003.

- BARIŞ, Ayer, “Kıbrıs Vakıflarının Bugünkü Durumu ve Vakıflar İdaresinin Fonksiyonları”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sayı. 335, yıl. XXIX (Mart 1991), s. 172- 182.
- BAYRAM, Sadi, “Türk Kültür Tarihi ve Bize Bıraktığı Stratejik Bir Kurum: Vakıflar”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’a Armağan*, 2, derleyenler, Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, M. S. Erol, Avrasya Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara, 2003, s. 307- 322.
- BİNARK, İsmet, *Vakıf Medeniyeti İslamiyette ve Türkler’de Vakıf ve Yabancı Gözü ile Osmanlı Vakıfları*, Zahir Yayınları. İstanbul, 2015.
- ÇINAR, Hüseyin, Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, “Kıbrıs Şer’iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nüküd)”, *Turkish Studies*, 6/1, Winter 2011, s. 965- 984.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye’de Şebirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Şebirciliğinde İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939.
- GÖKÇE, Evren, XIX. Yüzyıl Başlarında Bir Osmanlı Kıyı Kasabası: KemerEdremit, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2007.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul, 2012, s. 475- 479.
- KARA, Adem Kara, Cemil Çelik, “Kıbrıs’ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu”, *History Studies*, 3/3, 2011, s. 161- 175.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Kurumsal Arkaplan Raporu I*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Tepav), 11.08.2014.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 1- 35.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, (haz. Orhan F. Köprülü), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983.
- Kur’ân-ı Kerim, Âl-i İmrân*, 3/92.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İlaveli 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, (yay. haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, M. Yahya Okutan, Mustafa Serin, Osman Uslu, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, İsmail Yücedağ), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

- Ömer Hilmi Efendi, *Abkâmü'l-Evkâf*, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayını, Lefkoşa 2003.
- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı, Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, 6. baskı, İstanbul 2014.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Vakfiye", *DİA.*, 42, İstanbul 2012, s. 465- 467.
- ÖZKUL, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZTÜRK, Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1983.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- SEVİM, Sezai, "XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1993.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- TURAN, Ahmet Nezih, *XVI. Yüzyılda Ruba (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1971, s. 13- 37.
- ÜNSAL, Rauf, "Kıbrıs Vakıflarının Kuruluşundan Bu Yana Gelişimi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sayı. 330, yıl. XXVIII (Ekim 1990), s. 577- 590.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1986; s.153- 172.
- YEDİYILDIZ; Bahaeddin, *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie -étude socio-historique-*, Editions Ministère de la Culture 1188, Série d'ouvrages culturels 162, TTK. Basımevi (Imprimerie La Société Turque d'Histoire), Ankara, 1990.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyıl Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf -Tarih-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, 42, İstanbul, 2012, s. 479- 486.
- YILDIZ, Murat, "Havza'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, 41, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2014, s. 97- 114.
- YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.
- YÜKSEL, Hasan, "Vakfiye -Türk ve Osmanlı Tarihi-", *DİA.*, 42, İstanbul 2012, s. 467- 469.

III. İnternet Kaynakları

BALTAŞ, Emin, “Kemer Edremit’inden Burhaniye’ye”,
<http://www.zeytinefe.com/kemer-edremitinden-burhaniyeye.html> (Erişim Tarihi:
20. 06. 2017).

<http://burhaniye.bel.tr/burhaniye/burhaniye-hakkinda.html> (Erişim Tarihi: 23. 07.
2017).

<http://www.burhaniye.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi> (Erişim Tarihi: 23. 07. 2017).

[http://www.milliyet.com.tr/burhaniye-de-tarihi-cami-restore-edildi-
balikesir-yerelhaber-1225190/](http://www.milliyet.com.tr/burhaniye-de-tarihi-cami-restore-edildi-balikesir-yerelhaber-1225190/) (Erişim Tarihi: 26. 07. 2017).

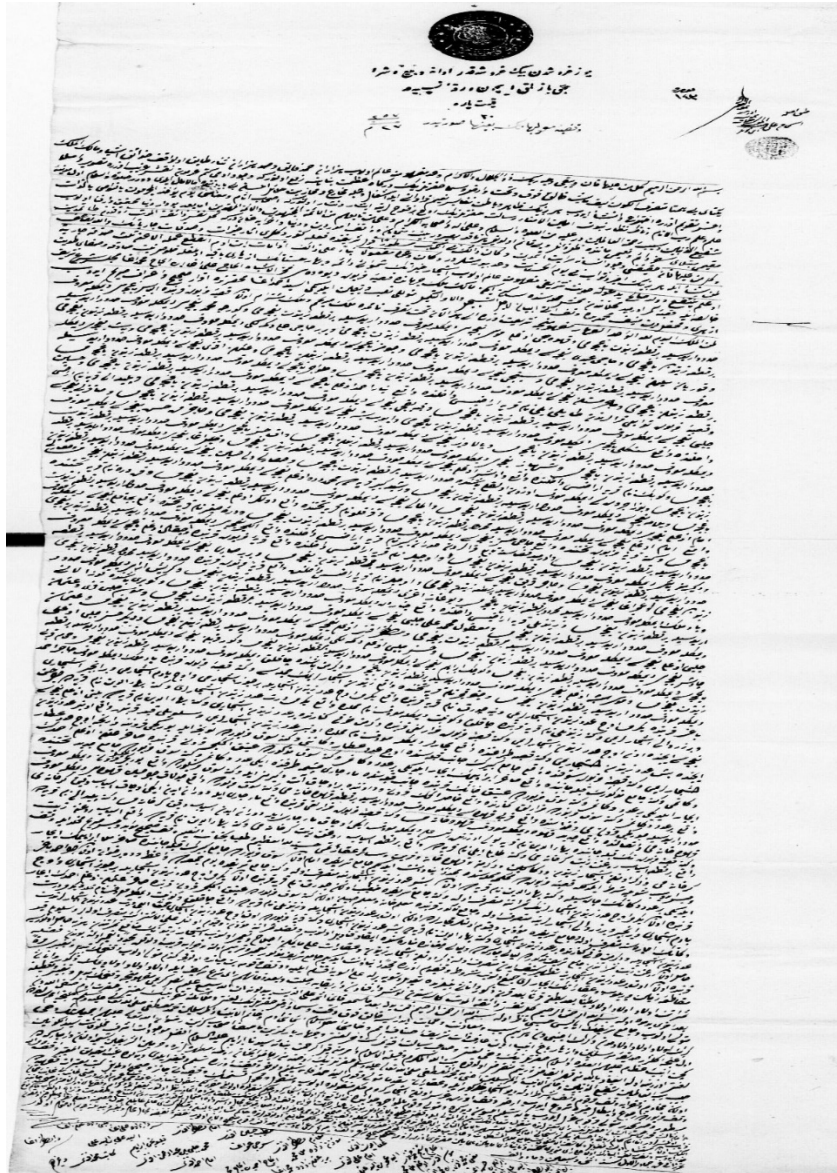
[http://www.burhaniye.bel.tr/haberler/haber-arsivi/2050-hanay-camii-
guzelligine-kavusuyor.html](http://www.burhaniye.bel.tr/haberler/haber-arsivi/2050-hanay-camii-guzelligine-kavusuyor.html) (Erişim Tarihi: 26. 07. 2017).

[http://www.milliyet.com.tr/hanay-cami-eski-guzelligine-kavusuyor-
balikesir-yerelhaber-1985013 /](http://www.milliyet.com.tr/hanay-cami-eski-guzelligine-kavusuyor-balikesir-yerelhaber-1985013/) (Erişim Tarihi: 26. 07. 2017).

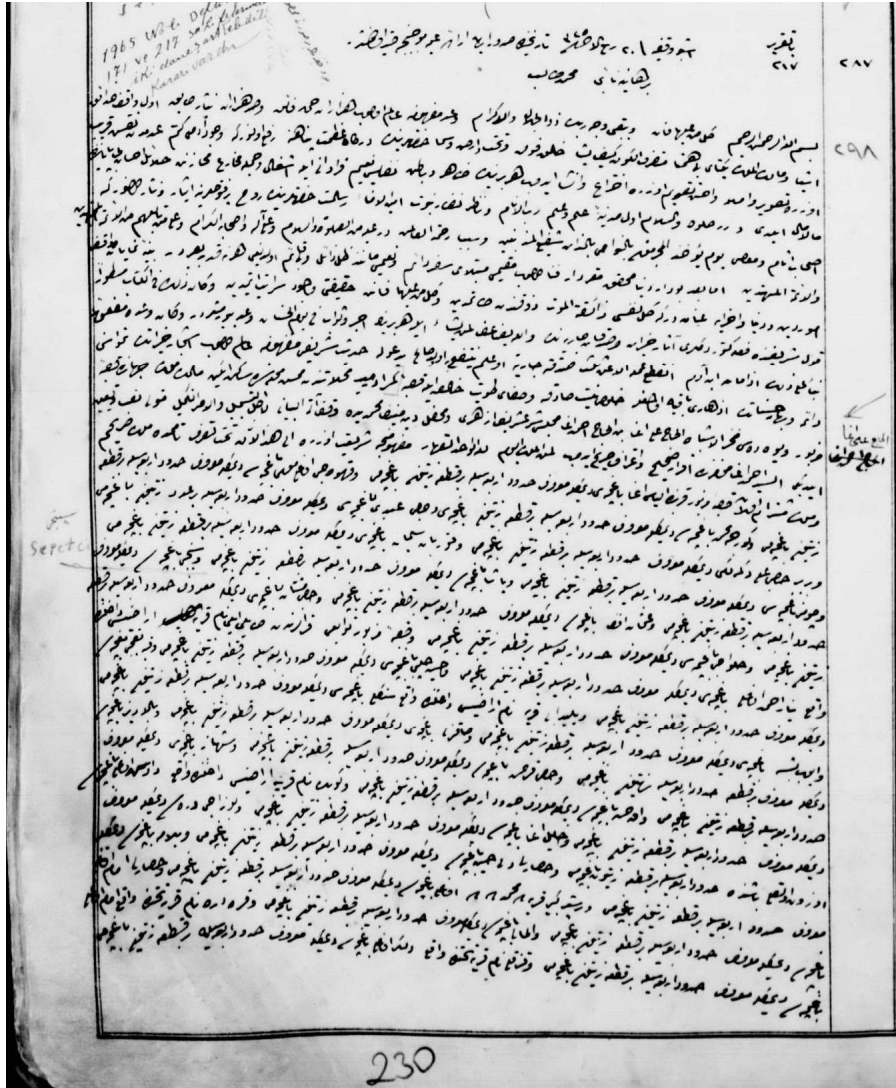
<http://burhaniye.bel.tr/kurumsal/belediye-tarihce.html> (Erişim Tarihi: 23.07.2017).

EKLER:

EK-1: Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit Kasabası'nda Kurduğu Vakfa Ait H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 Tarihli Osmanlıca Vakfiye Sûreti (VGMA. Defter No: 1679, Sayfa No: 1, Sıra No: 1).

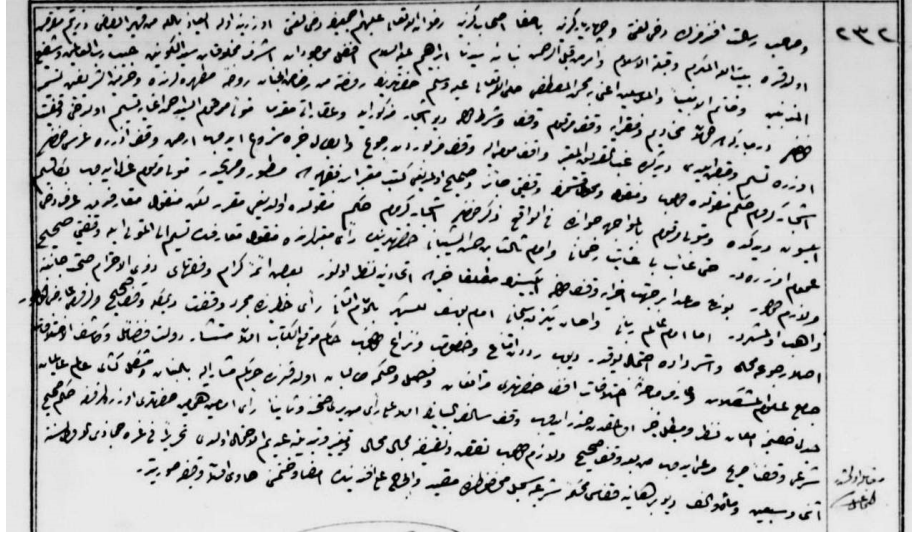

EK-2: Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit Kasabası'nda Kurduğu Vakfa Ait H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 Tarihli Osmanlıca Vakfiye Sûreti (VGMA. Defter No: 600, Sayfa No: 230-232, Sıra No: 298).

EK-3: Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit Kasabası'nda Kurduğu Vakfa Ait H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 Tarihli Osmanlıca Vakfiye Sûretinin Transkripsiyonu (VGMA. Defter No: 600, Sayfa No: 230-232, Sıra No: 298).

Konusu: Kemer-Edremit (Burhaniye) Kasabası'nın Muhsin Mahallesi'nde ikâmet eden ve adı geçen kasabanın voyvodası olan el-Hac Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın kasabada kurduğu mülhak vakfa ait H. 1 Cemâziye'l-evvel 1172/M. 31 Aralık 1758 tarihli vakfiyede vâkîf, Kemer-Edremit Kasabası'nda ve çevre köylerde kendi mülkü olan emlak ve arazilerinden çok sayıda zeytin ağacı ile zeytin bahçelerini (zeytinlik), ceviz, incir, badem, zerdali ağaçlarını, kasaba çarşısında bulunan dükkanlarını, fırın, kahvehane, un ve zeytinyağı değirmenlerini kasabanın Mahkeme Mahallesi'nde inşa ettirdiği câmi-i şerif (Hanay Camii) için belirli şartlarla vakfettiği.

[s. 230]

Bâ-takrîr: 217

İşbu vakfiye fi 20 Rebi'ül-âhir sene 325 târihinde sudûr iden irâde-i aliyye mûcibince kayd olunmuşdur.

Burhâniye Nâibi Mehmed Tâlib

Bismillâhirrahmânirrahîm. Küllü men aleyhâ fânin ve yebkâ vechü rabbike zü'l-celâli ve'l-ikerâm va'adi mefhûmuna âlim olub hezârân-ı hamd-i fâ'ik ve sad-hezârân-ı nisâr-ı tâbik ol

vâkıf-ı hadâ'ik-i eşyâ ve mâlikü'l-mülk-i yektâ-yi bî-hemtâ mutasarıfı'l-kevnî keyfe yeşâ hâlik-i fevk u taht ve arz u semâ hazretlerinin dergâh-ı azamet-penâhına ref' olunur ki vücûd-ı âdemi ketm-i ademden nakş-i karîb üzere tasvîr ve imlâ ve ahsen-i takvîm üzere ihtîrâ' ve inşâ idûb her birinin zâhir ve bâtın nefâyis-i na'ım-i firâvânî ile işgâl ve cümle mahârî'-i mahâzîn-i halâ'il-i ihsân-ı bî-pâyânında mâl-â-mâl eyledi dürer-i salât-ü ve's-selâm ol medîne-i ilm ü âlem rabbi'l-enâm ve nâzır-ı nuzzâr-ı nübüvvet emîni'l-ümenâ-i risâlet hazretlerinin rûh-ı pür-fütûhlarına îsâr ve nisâr olunur ki ashâb-ı âsâm ve me'âsî yevme yu'hazu'l-mücrimüne bi'n-nevâsî bizzât şefî'u'l-müznibîn ve sebep-i rahmeti'l-âlemin dürr-i aleyhi mine's-salâtü ve's-selâm ve alâ âlihi ve ashâbihi'l-kirâm ve alâ men tâbi'âhüm mine'l-e'immeti'l-müctehidîn ve'l-e'immeti'l-mühtedîn. Emmâ ba'du bu dâr-ı dünyâ muhakkak makarr-ı dâr-ı fenâ olub mukîmi mübtelâ-yı sefer-i dâ'im ve na'îmi mânend-i zill-i zâ'il ve bî-kâ'im olduğu her ne kadar basîrdır beyyine-i nümâyân ve vâkıf-ı umûr-ı dîn ü dünyâ ve uhrâyâ inândır ki; *küllü nefsin zâ'ikatü'l-mert* zevkinden tatmadın ve *küllü men aleyhâ fânin* hakîkatı vücûd-ı [insana] sirâyet itmedin ve *kâne zâlike fi'l-kitâbi mestûren* kavlı-ı şerîfnde fi'le getirdikleri âsâr-ı hayrât ve sadakât-i câriyenin *vallâhü yüddâ'ifü li-men yeşâ'* ile her birinin ecr ü sevâb fi-yevmi'l-hasenât va'ad buyurmuşlardır ve *kâne va'duhu mef'ûlan binâ'en alâ zâlike izâ mâte ibnü âdeme inkata'a ameluhu illâ an selâse sadakâtin câriyetin ev ilmün yuntefe'n bihi ve veledin sâlihîn yed'û lehu* hadîs-i şerîfi mefhûmuna âlim olub eşcâr-ı hayrâtın semerâtı dâime ve bahâr-i hasenâtın izhârî bâkiye olmağla hulûs-i niyet-i sâdika ve safâ-yı tavîyyet-i hâlisa ile Kasaba-i Kemer-Edremid mahallâtundan Muhsin Mahallesi'nde sâkin iken mâlik-i mülk-i cihânda kasaba-i mezbûr voyvodası fahrü'l-eşbâh el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmed Ağa meclis-i şer'-i şerîf-i ezherî ve mahfil-i dîn-i münîf-i Muhammedîde vakf-ı âti'l-beyân li-ecli't-tescîl ve'l-emri't-tekmîl mütevellî nasb ve ta'yîn eylediği es-Seyyid Ahmed Ağa mahzarında ikrâr-ı sahîh ve i'tirâf-ı sarîh idûb *li-meni'l-mülki'l-yevm li'llâhi'l-vâbidi'l-kabbâr* mefhûmunca şerî'at üzere ilâ-haze'l-ân taht-ı tasarruf-ı tammında mülk-i sarîhim ve mülk-i müşterâm olan kasaba-i mezbûr kurbında İlyâs Ağa bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Kahvecioğlu Musa bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Körce Mehmed bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hacı Abdi bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir aded zeytûn bağçemi ve Berber Hacı Ali dikmeliği dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Kurbân Süleyman bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Çömez bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Paşa bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Sepetçi bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Osman Efendi bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hacı Mestan bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Helvacı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve kasaba-i mezbûr tevâbi'i kurâlarından Taylı-eli nâm karye arâzisi dâhilinde vâki' Yanar Ahmed oğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hüseyin Çelebi bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Kubbe Yıkıcı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Pelideli karye nâm arâzisi dâhilinde vâki' Sinekli bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Eyüb Beşe bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Sakızlı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Baladız bağçesi dimekle ma'rûf bir kıt'a hudûd-ı erba'asıyla zeytûn bağçemi ve Hacı Ferhat bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Şehbâz bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Ak Hasan

bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Göbek nâm karye arâzisi dâhilinde vâki' Dadaşoğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Halil Ağa bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Bozacı Deresi dimekle ma'rûf Uzunoluklu başında hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hisârlı Deli Hüseyin bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Balama bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Reşid-i Kebîr karyede Mehmed Dedeoğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hisârlı İmâmoğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Elmalı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Karadere nâm karye tahtında vâki' İmâmoğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Kızıklı nâm karye tahtında vâki' Dülgeroğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'ası ile bir kıt'a zeytûn bağçemi [s. 231] ve gene karye-i mezbûre tahtında vâki' Hacı Hasan bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Dere-i Sağır nâm karye tahtında vâki' Bacaklı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Edremid Kazâsı'na tâbi' kurâlardan Havran-ı Kebîr nâm karye arâzisi dâhilinde vâki' Elekci bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Değirmenbaşı dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Ömer Ağa bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Çağaloğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hacı Kırık bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Berber Sarı bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Evciler karye arâzisi dâhilinde vâki' karye-i mezbûre kurbında hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Bademlik dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Boğazazğı dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Kirişardı dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Zeytûnlü karye arâzisi dâhilinde vâki' Cenâze dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Köprübaşında Kozalanı dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Ma'kûl Mehmed Ali Çelebi bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Musa Çelebi kızı ve Osman Çelebi oğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Mustafa Efendi oğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Osman Çavuş bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hüseyin Çelebi oğlu dikmeliği dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve diğer Hüseyin Çelebi oğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Küçük İbrahim bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'ası ile bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Musa Beşe oğlu bağçesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Değirmenbaşında Caklık dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Hamam kurbu dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a zeytûn bağçemi ve Çıkrıkçı nâm karye tahtında vâki' zeytûn eşcârlarımın cümlesini ve gene kâsaba-i mezkûre kurbında Bademlik dimekle ma'rûf Hacı Ahmed bağı kurbında yirmi üç aded zeytûn eşcârlarımı ve yine Çoruk nâm karye kurbında vâki' yirmi üç aded zeytûn eşcârı ile bir ceviz eşcârımı ve üç badem eşcârımı ve bir incir eşcârı ve bir zerdali eşcârlarımı ve gene Zeytunlu nâm karye kurbında Caklık ve Künbet dimekle ma'rûf nâm mahalde vâki' yirmi dört aded zeytûn eşcârları ve gene Bahaeddin nâm karyede Hacı Hasan bağçesi içinde on üç aded zeytûn eşcârlarımı ve gene kasaba-i mezbûre mezârlığı kurbında değirmen harkı kenârında bir aded zeytûn eşcârımı ve gene Bahaeddin nâm karyede Beltioğlu bağçesi içinde beş aded

zeytûn eşcârımı ve gene kasaba toprağında vâki' Macarlar dimekle ma'rûf nâm mahalde on bir aded zeytûn eşcârlarımı ve Selvili kuyu kurbında vâki' on bir aded zeytûn eşcârlarımı ve gene kasaba-i mezbûre sükunda vâki' Câmi'-i Kebîrin cânib-i kibelisinde vâki' üç aded attâr dükkânımı ve gene sük-i mezbûrda lonca ile börekçi fırınına varınca üç aded attâr dükkânımı câmi'-i mezkûrun kible cânibinde vâki' Sağır İbrahim'in îcâr eylediği bir aded dükkânımı ve gene sük-ı mezkûrda atık ekmekçi fırını kurbında Sağır Osman oğlu Ahmed'in îcâr eylediği bir aded dükkânımı ve gene sük-ı mezbûrda atık hânın kurbında cânib-i kiblesinde mâ-i cârî çeşme tarafında iki aded dükkânımı ve gene sük-ı mezbûrda Câmi'-i Cedîd tahtında vâki' bir aded dükkânımı ve gene sük-ı mezbûrda mezarlık kenârında vâki' has ekmek fırını ve derûnunda bir ocak at değirmeni ile ve gene sük-ı mezbûrda vâki' Börekçi Halil fırını dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'ası çörekçi fırını ve hizâsında vâki' Kurbi Kahvesi dimekle ma'rûf hudûd-ı erba'asıyla bir kıt'a kahvehânemi ve yine sük-ı mezbûrda vâki' Çolak Hacı Hüseyin kahvesi dimekle ma'rûf kahvehânemi ve ittisâlinde vâki' Cedîd Kahve dimekle ma'rûf kahvehânemi ve gene kasaba-i mezbûr mezarlığı kurbında vâki' mâ-i cârî ile deverân iden iki ocak âsiyâb-ı dakîk kârhânemi ve gene kasaba-i mezbûrenin kible cânibinde Bahaeddin nâm karye yolu üzerinde Reis Ali dimekle ma'rûf iki ocak mâ-i cârî ile deverân âsiyâb-ı dakîk kârhânemi ve gene Pelideli nâm karyede vâki' bir kıt'a âsiyâb-ı revgan-ı zeyt kârhânemi ve gene Taylı-eli nâm karyede vâki' bir kıt'a âsiyâb-ı revgan-ı zeyt kârhânemi ve gene Bahaeddin nâm karyede vâki' bir kıt'a âsiyâb-ı revgan-ı zeyt kârhânemi ve zikr olunan eşcâr-ı zeytûn, dekâkin ve değirmen ve kahvehâne ve fırın ve sâ'ir akârâtımı hasbeten li'llâhî'l-azîm ve taleben li-cennatî'n-naîm vakf-ı sahîh-i mü'ebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs idüb şöyle şart eyledim ki; Kasaba-i mezbûrda Mahkeme Mahallesinde müceddeden binâ ve inşâ eylediğim câmi'-i şerîfde imâm olan sük-ı mezbûrda Câmi'-i Kebîrin kible cânibinde Sağır Molla İbrahim'in îcâr eylediği bir aded dükkânın icâresiyle ve gene Bahaeddin nâm karyede olan beş aded zeytûn eşcârına mutasarrıf ola ve câmi'-i mezkûr kurbında mu'allimhâne ve mu'allim-i sıbyân olan gene sük-ı mezbûrda atık ekmekçi fırını kurbında Sağır Osman oğlu Ahmed'in îcâr eylediği dükkânın icâresine mutasarrıf ola gene câmi'-i şerîfte hatîb olan Çoruk nâm karye kurbında olan yirmi üç aded zeytûn eşcârî ile bir ceviz eşcârî ve üç badem eşcârî ve bir incir ve bir zerdali eşcârlarına mutasarrıf ola ve gene câmi'-i şerîfde yevm-i Cum'ada vâ'iz, devirhân olan kimse Hacı Ahmed bağı kurbında olan yirmi üç aded zeytûn eşcârlarının semerâtına mutasarrıf ola ve câmi'-i şerîfde mü'ezzin ve kayyım olanlar Macarlarda olan onbir aded zeytûn eşcârîyle ve Zeytûn[lü] nâm karyede vâki' Caklık ve Kûnbet dimekle ma'rûf nâm mahalde yirmi dört aded zeytûn eşcârîyle ve Değirmen harkı kenârında bir aded zeytûn eşcârî ve gene Bahaeddin nâm karyede beş aded zeytûn eşcârî ve gene karye-i mezbûrda on üç aded zeytûn eşcârî cem'an yekûn elli dört aded zeytûn eşcârlarından hâsıl olan revgan-ı zeyt semerâtından câmi'-i şerîf-i mezkûrda leyâlî-i mübârekede ve leyâlî-i Ramazan'da minâresinde ikâd-ı kanâdîl olunub ve fazla semerâtından mü'ezzin ve kayyım olanlar ale'l-iştirâk mutasarrıf olalar ve Selvikuyu kurbında olan on bir aded zeytûn eşcârîyle tathîr-i kenîf iden mutasarrıf ola. Zikr olunan eşcâr-ı zeytûn ve akârât alâ-ma-yümkin ıslâh ve ta'mîr olunub eşcâr-ı zeytûnün menâfî-i semerâtından her ne hâsıl olur ise mukâta'a-i zemîn virilüb ve akârâtın îcârları cem' olunub şurût-ı vakfiyem üzere müceddeden binâ ve inşâ eylediğim câmi'-i şerîf-i mezkûr ta'mîr ve termim oluna ve harâba karîb oldukda müceddeden ta'mîr oluna. Bundan fazla semerâtdan evlâd-ı evlâd-ı evlâd batnen ba'de-batnin karnen ba'de-karnin zükûr ve inâs beynlerinde ta'dîl ve tesviye birle ale's-seviye iktisâm eyleye ve vakf-ı merkûm ben hayâtda oldukca kendim mütevellî ve vakfımın tebdîl ve tağyîri merretten ba'de uhrâ

yedimde ola. *Bismillâhırrahmânırrâhim. Küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt* kâsesinden nûş dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâya rihlet ve ba'de vefâtihim re'y-i şer'-i şerîf ile evlâd-ı evlâdı ve evlâdımın zükûr ve inâsı mütevellî olub ve câmi'-i şerîfin ahâlisi hasbî nâzır ola. *Bismillâhırrahmânırrâhim. Fe-men beddelehu ba'de mâ semî'abu fe-innemâ ismuhu ale'llezîne yubeddilûnehu inna'llâhe semî'un alîm* nass-ı kerîmi mefhûmunca vakfımın tebdîl ve tağyîr ve ta'tiline gerek evlâd-ı evlâd-ı evlâdımdan ve gerek ecnebîden her kim sebeb ve mu'avenet ve himâyet ider ise hâlik-ı fevk ü taht ve semâ ü arz hazretlerinin la'neti ve melâ'ike-i mukarrabînin la'neti ve Hazret-i Âdem safıyyu'llahdan ol gonca-gülzâr-ı hadîka-i mürselîn ve ezhâr-ı bağ-ı enbiyâ-i dîn ârif-i zât-ı şerîf esnâf-ı ümem ve hâmî-i ehl-i İslâm âsumânı Adem ve hâtemü'l-enbiyâi ve'l-mürselîn Muhammed Mustafa sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve selleme gelince ümem-i sâlifede geçen enbiyâ-i izâm aleyhimûs-selâti ve's-selâm hazretlerinin dahi la'neti [s. 232] ve sâhib-i risâlet efendimizin dahi la'neti ve çehâr-yâr-ı güzîn bâ-safâ ashâb-ı güzîn rıdvânu'llâhi te'âlâ aleyhim ecma'in dahi la'neti üzerlerine ola. El-iyazü bi'llâh min-kahri'l-feyyâz zürriyetim münkariz oldukda Beytu'llâhi'l-mükerrrem ve kibleti'l-islâm ve emru min-kıbeli'r-rahmân binâye-i seyyidinâ İbrahim aleyhi's-selâm efdal-i mevcûdât eşref-i mahlûkât seyyidü'l-kevneyn habîb-i rabbi'l-âlemîn ve şefî'l-müznibîn ve hâtemü'l-enbiyâi ve'l-mürselîn a'nî bihi Muhammedi'l-Mustafâ sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem hazretlerinin ravzâten min ravzi'l-cinân ravza-i mutahharalarında ve Haremeyni's-Şerîfeyn tesmiye olunan der-i mübârekede olan mahâdim ve fukarâya vakf-ı merkûm vakf ve şart ola deyu eşcâr-ı mezkûr ile ve akârâtı mukaddemâ mütevellî-i merkûm es-Seyyid Ahmed Ağa'ya teslim. Ol dahi vakfiyet üzere tesellüm ve kabz eyledi dedikde gibbe't-tasdikî'l-mu'teber vâkif-ı mûmâ-ileyh vakf-ı mezbûrdan rücû' ve ibtâl-i hayra şürû' idüb arz-ı vakf üzere gars olunan eşcâr-ı kürûm hükm-i menkûlda olub ve menkûl ve muhavvel kısmının vakfiyeti câ'iz ve sahîh olmadığı kütüb-i mu'teberât-ı fıkhiyyede mestûr ve sarîhdır, mütevellî-i merkûm azl idüb bana teslim eylesün didikde ve mütevellî-i merkûm bi'l-muvâche cevâbında fı'l-vâkı' zikr olunan eşcâr-ı kürûm hükm-i menkûlde olduğu mukarrer lâkin menkûl-i müte'ârifden örf dahi umûm üzeredir hattâ gâ'ib-i bî-inâyet-i rahmânî ve imâm-ı sâlis bin Hasan eş-Şeybânî hazretlerinin re'y-i mu'teberlerinde menkûl-i müte'ârifin teslim-i ile'l-mütevellî ile vakfiyeti sahîh ve lâzım olur bundan mâ'adâ bir cihet-i uhrâya vakf oluna. İkisninin mutlakâ hayırda ittihâdına nazar olunur. Ba'zı e'imme-i kirâm ve fukahâ-i zevi'l-ihtirâm sıhhat-i cânibine zâhib olmuşlardır. Ammâ imâm-ı âlem-i rabbânî ve ihsân-ı yekzen-i sübhânî İmâm Yusuf eş-şehîr bi'l-imâmî's-sânî re'y-i hatîrinde mücerred *vekafı* dimekle vakıf sahîh ve lüzûmu ârız olub aslâ rücû'a mahal ve istirdâda ihtimâl yokdur deyub reddin imtinâ' ve husûmet ve nizâ' olunub hâkim-i muvakki'ü'l-kitâb olan müsteşâr-i devlet-i fezâ'il ve kâşifü'l-ihtilâfât câmi'-i ulûmi'l-müşkilât ve ârif-i mübâhase-i ihtilâfât efendi hazretleri müterâfî'an ve fasl u hükme tâlibân olduklarında hâkim-i müşârûn-ileyh ve bi'l-benân ve müşkil-i küşâ-yı âlem-i âlemiyân cedel-i hasmeyne im'ân-ı nazar ve mubtil-ı hayır olmakdan hazer idüb vakf-ı sâlifü'l-beyânın evvelâ alâ re'yi men yerâ sıhhatine ve sâniyen re'y-i imâmeyn-i hümâmeyn hazretleri üzere lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î idüb min-ba'd vakıf sahîh ve lâzım olub nakz ve nakîzine mecâl-i muhâl ve tağyîr ve tebdiline adîmü'l-ihimâl oldu. Tahîren fi-gurre-i Cemâziye'l-evvel li-sene isnâ ve seb'in ve mie ve elf deyu Burhâniye Kazâsı Mahkeme-i Şer'îye Sicill-i Mahfûzunda mukayyed ve el-Hâc Ali Efendi'nin imzâ ve hatmini hâvî olan vakfiye sûretidir.

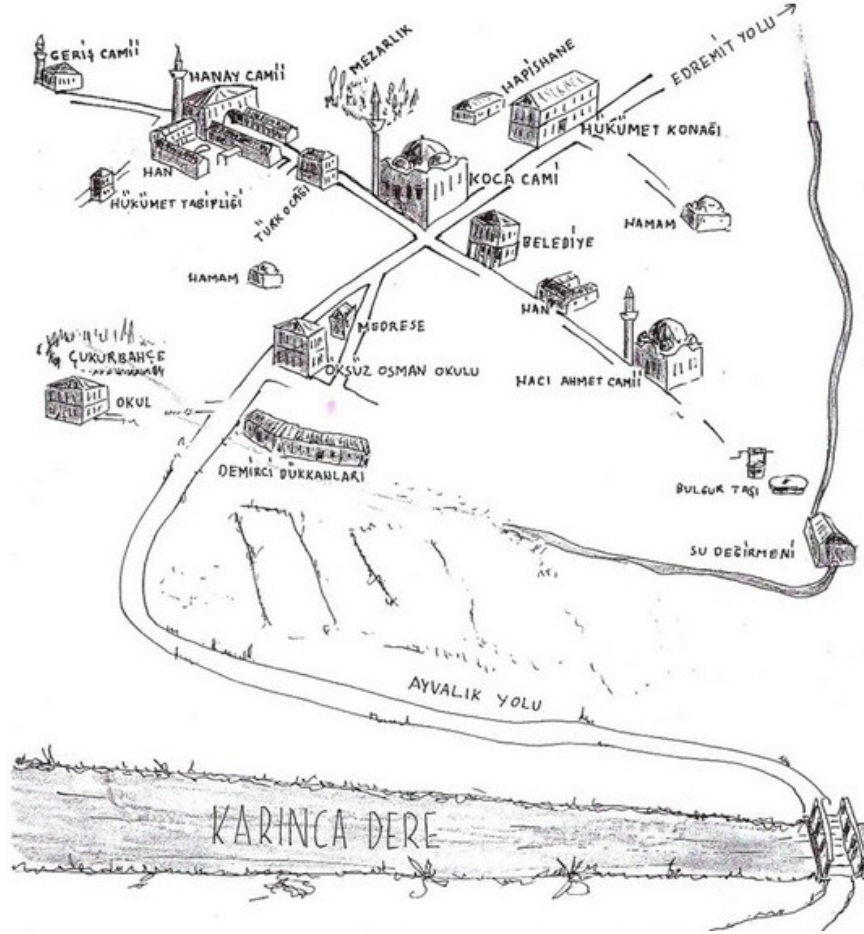
EK-4: Kemer-Edremit (Burhaniye) Kasabası Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın 1750 Yılında İnşâ Ettiği Burhaniye'deki Hanay Camii'nin Resimleri ve Kasabanın Şehir Planı

Resim 1: Burhaniye'deki Hanay Camii'nin 2016 yılında restore edildikten sonra dıştan görüntüsü

Resim 2: Burhaniye'deki Hanay Camii'nin 2016 yılında restore edildikten sonra içten görüntüsü

Plan: Kemer-Edremit (Burhaniye) Kasabası'nın şehir planı.

Kaynak: <http://burhaniye.bel.tr/kurumsal/belediye-tarihce.html> (Erişim Tarihi: 23.07.2017).

Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)

Ottoman Empire-Persia Diplomatic Relations in Ottoman Empire Annuals (1847-1877)

Necati ÇAVDAR*-Kübra MAMAK**

Özet

Bu çalışma, Osmanlı Devlet Salnamelerinin ihtiva ettiği verilerin perspektifiyle, 1847-1877 yılları arasında Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerini değerlendirmeyi hedeflemiştir. Osmanlı tarihinin 19. yüzyıldaki önemli dönüm noktalarından birisini Tanzimat dönemi oluşturmaktadır. 1839-1876 yılları arasında kapsayan bu dönemde Osmanlı-İran ilişkilerinin diplomatik temsil unsurlarına nasıl yansıdığını açıklamaya çalıştık. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti ve İran'da karşılıklı olarak diplomatik temsil görevini üstlenen şahısların isimlerini, bu şahısların diplomatik temsil seviyelerini, memuriyet rütbelerini, sahip oldukları nişanları ve maiyetlerinde bulunan sefaret memurlarının hangi görevleri icra ettiklerini tespit etmeye çalıştık. Ayrıca elçilik maiyet memurlarının sayısal verileri ile elçilik seviyelerini karşılaştırarak Osmanlı ve İran devletlerinin birbirleri nezdindeki dış politika yaklaşımlarının sayısal dökümlerini ortaya çıkarmaya gayret ettik. Bir nevi envanter niteliği taşıyan çalışmamızın Tanzimat dönemi Osmanlı-İran ilişkilerine dair araştırmalara katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Sâlnâme, Tanzimat, Osmanlı Devleti, İran, Diplomasi.

---

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Tokat. e-mail: ncavdar19@gmail.com-

** Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: kubramamak5@hotmail.com-

Abstract

İn this study, we went around the relations between Ottoman and Persia in the years 1847-1877 via the perspective of Ottoman Empire annuals. We tried to clarify how Tanzimat Reform Era and First Constitutionalist Period- these are two important climax periods of 19th century of Ottoman Empire- reflect on Ottoman-Persia diplomatic relations through the delegates of governments. We specified not only the people who are assuming the fiduciary duties of Ottoman Empire and Persia foreign diplomacy, but also what kind of a duty the officers of these diplomats on. İn addition we aimed to see foreign policy approaches of these two countries by comparing the numeric datas of these officers and embassy standards.

Keywords: Annuals, Ottoman Empire, Persia, Diplomacy.

Giriş

Devletlerarası ilişkilerde diplomasinin yeri ve önemine binaen öncelikle “*diplomasi*” mefhumuna değinmek isabetli olacaktır. Genellikle birbiriyle karıştırılan “Diplomatika” (vesika ilmi) ve “Diplomasi” sözcükleri aynı kökten türetilmişlerdir. İki de etimolojik olarak “di ploma” kelimesinden türetilmiş olup “*üzerinde imza yer alan ikiye katlanmış kâğıt belge*” anlamına gelmektedir. Di ploma kelimesi günümüzde “itimatnâme” (Güven mektubu) olarak kullanılmaktadır. Buradan hareketle diplomasi mefhumu, devleti tarafından kendisine di ploma verilen yüksek dereceli memurun (diplomat) dış işlerinde yapmakla sorumlu olduğu iş, vazife manasına gelmektedir. Diplomasi kavramı, resmi temsilciler vasıtasıyla devletlerarasındaki ilişkileri yürütme iş veya sanatı¹ olarak da ifade edilmektedir.

Bazı tarihçiler, Osmanlı Devleti’nin XVIII. yüzyılın sonuna kadar diğer devletlerle olan ilişkilerini “*diplomasi*” veya “*dış politika*” kavramları çerçevesinde açıklamaya çalışmanın yanıltıcı olacağını dile getirmişlerdir. Bununla birlikte bir devletin diğer bir devlet ile bir münasebeti varsa, o ülkenin her ne şekilde olursa olsun öteki devletlere karşı bir dış politika, diplomatik tavır ve anlayışlarının olduğu² hakikattir.

Tarihte diplomasinin uygulanmasında kullanılan yöntemlerden ilkinde *Ad hoc* denilmiştir. Bu yöntem tek yanlı ve geçici bir diplomasiyi ifade etmektedir. Bu yöntemde devletler, diplomatik temsilcilerini aracı kılarak belirli bir görevi

¹ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 9.

² Savaş, a.g.e, s.10.

yerine getirmeleri için elçilerini geçici olarak başka bir ülkeye göndermişlerdir. Temsilciler görevlerini icra ettikten sonra ülkelerine dönmüşlerdir. Osmanlı Devleti, *Ad hoc* yani geçici diplomasi adı verilen bu yöntemi en geç terk eden devletlerden birisi olmuştur. XV ve XVI. yüzyıllarda, Avrupalı devletlerin birçoğu *Daimi Diplomasi* yöntemini benimserken Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçici diplomasi uygulamasını sürdürmüştür³.

Osmanlı diplomasisinde 1699 Karlofça Antlaşması ve 1718 Pasarofça Antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte Osmanlı Devleti, modern diplomasi ilişkilerine, yani Westfalya sistemine adım atmıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti 1792 yılında Londra, Paris ve Viyana'ya Büyükelçi göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu adımı atmasının temel gerekçesi, artık sadece askerî güç ile varlığını sürdürmeyeceğini idrak etmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa ülkelerinin ortak tutumları sayesinde, Mehmet Ali Paşa ile baş edilebilmesi bu anlayışı kanıtlar nitelikte olmuştur. 1829 Edirne Antlaşmasından itibaren Osmanlı Devleti'nde diplomasi'nin vazgeçilmez bir araç olduğu fikri iyice yerleşmiştir. Bunun sonucunda da Osmanlı Devleti'nin 1856 yılından itibaren çağdaş diplomasi sistemiyle tam olarak bütünleştiği görülmüştür⁴.

Nezaretlerin teşkiliyle birlikte Osmanlı hariciyesi de kurumsallaşma yolunda önemli bir aşama kat etmiştir. Hariciye Nezareti'nin kuruluşunda dikkat çeken noktalardan biri, nezaretin sadrazam ile olan ilişkisidir. Bu tümüyle klasik teşkilât modelinin bir devamı niteliğinde olup klasik modelin geliştirilmiş halidir⁵. II. Mahmud hükümdarlığının son yıllarında hariciyede önemli adımlar atmıştır. Bunların başında; Reisülküttâb'a "Hariciye Nazırı" unvanı verip bazı kurumsal değişiklikleri de gerçekleştirerek Hariciye Nezaretini kurması gelir. Osmanlı Devleti'nin ilk Hariciye Nazırı, Reisülküttâplıktan bu makama getirilmiş olan Mehmed Akif Paşa'dır⁶. Hariciye Nezareti'nin kurulmasından

³ Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 13.

⁴ Hamit Ersoy, "Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 265.

⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları İstanbul 1985, s. 278-281.

⁶ Carter V. Findley, "Hariciye Nezareti", *T.D.V.İ.A.*, C. 16, İstanbul 1997, s. 179. Osmanlı'nın son Hariciye Nazırı 1922 yılında görev yapmış olan Ahmet İzzet Paşadır. Bu makamda dört gayrimüslim şahıs yer almıştır. Gayrimüslim kökenli Osmanlı Hariciye Nazırları şunlardır: Rum kökenli Aleksandır Karatodori (1878-1879) ve Sava Paşa (1879-1880), Ermeni kökenli Gabriyel Noradunkyan (1912-1913), Arap kökenli Hristiyan Yusuf Franko Paşa (1919) (Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali* (1839-1922), İsis Yayınları, İstanbul 2003, s. 17; Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde*

kaldırılmasına kadar geçen sürede, yani Tanzimat'tan Saltanatın kaldırılmasına kadarki zaman diliminde nezaret 68 defa el değiştirmiş olup bu görevi ifa eden nazır sayısı 34 kişidir. Hariciye Nezareti makamı 1885'ten 1909 yılına kadar iki kişinin uzun süreli memuriyetine şahit olmuştur. Bu kişiler Said Paşa ve Tevfik Paşa'dır⁷.

Osmanlı Devleti'nin 1839-1922 yılları arasında yurt dışında 22 diplomatik misyonda büyükelçi, elçi veya mukim maslahatgüzar sıfatıyla 133 diplomat görev almıştır. Bunlardan profesyonel diplomat olan yani devletin başka bir kurumunda hizmette bulunmamış olanların sayısı 42'dir. Asker kökenli sefirlerin sayısı 14'tür. Elçilik yapmış olan kişilerin 13'ü yurt dışına gitmeden veya döndükten sonra sadrazamlık makamında bulunmuşlardır. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin diplomatik temsilciliklerinde görev almış 25 gayrimüslim şahıstan 11'i Rum, 4'ü Ermeni, 4'ü Levanten, 3'ü Rumlaşmış Romen, 3'ü yabancı bir ülkede doğmuş olup sonradan Osmanlı hizmetine girmiş olan Avrupalılardan⁸ müteşekkildir.

Asıl konumuza geçerken çalışmamızın ana materyali olan Sâlnâmeler konusunda da genel bilgi sahibi olmak yerinde olacaktır. Türkçeye Tanzimat'tan sonra girmiş olup 1847-1918 yılları arasında yayımlanmış olan salnameler, bir senelik hadiseleri topluca göstermek üzere tertip edilmiş eserler için kullanılmış bir tabirdir⁹. Sâlnâme; Osmanlı merkez yönetiminin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilâyetlerin, bazı özel kurum ve şahısların yayımladığı yıllıklardır. Bu kavram Farsça *sâl* (yıl) ile *nâme* (yazılı şey, mektup) kelimelerinin birleştirilmesinden elde edilmiş olup *nev-sâl* olarak da ifade edilmiştir. Resmî ve özel olarak iki sınıfta incelenebilen sâlnâmelerin resmî olanları devlet, nezaret ve vilayetlere ait olanlar şeklinde üç başlık altında ele alınmıştır¹⁰.

Osmanlı Devlet Sâlnâmeleri, Osmanlı Devleti'nin idari kurumları ve bu kurumlarda görev yapan memurların toplu bir yerde bulunduğu zengin kaynaklardır. Sâlnâmelerin diğer arşiv kaynaklarından farkı, teşkilât içinde meydana gelen değişiklikleri yıllık periyotlar halinde takip etmeye imkân vermesidir. Çalışmamız bu zengin kaynaktan yer alan 1847-1877 yılları arasındaki Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerini ihtiva etmektedir. Bu çalışmada; İran ve Osmanlı Devletlerinin birbirleri nezdindeki karşılıklı diplomatik ve ticari

Gayrimüslimler (1836-1876), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 73).

⁷ Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 153.

⁸ Kunalalp, *a.g.e.*, s.23.

⁹ *Osmanlı Yıllıkları, Salnameler ve Yıllıklar*, Haz: Hasan Duman, IRCICA Yayınları, İstanbul 1982, s. 17.

¹⁰ Bilgin Aydın, "Salname", *T.D.V.İ.A.*, C. 36, İstanbul 2009, s. 52.

temsilcilikleri, bu diplomatik temsilcilerin maiyetlerinde yer alan memurlar, yıllar içerisinde teşkilâtın geçirdiği değişiklikler, ticari saha temsilcisi olarak şebhenderlik görevinde bulunan memurlar ve şebhenderlik merkezleri ele alınmıştır.

Yakınçağ Osmanlı müesseseleri, idari teşkilatı, biyografileri, siyasi, askeri ve kültürel araştırmaları için mühim bir kaynak niteliği taşıyan Osmanlı Devlet Sâlnâmelerinden faydalanmak suretiyle 1847'den devletin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde hariciye teşkilâtının genel görünümünü tespit etmek mümkündür. Çalışmamızda, Tanzimat dönemi Osmanlı hariciye teşkilatlanmasının Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerine nasıl aksettini görmeyi hedefledik. Genel anlamda alt kademe memurlarını da içine alan bir teşkilât çalışması olması hasebiyle çalışmamız isim, unvan, rütbe ve yer ağırlıklı bir envanter çalışması niteliği taşımaktadır. Bu tür çalışmaların en önemli örneklerinden birisi Sinan Kunalp'ın "Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)" adlı çalışmasıdır.

19. Yüzyıl Ortalarına Kadar Osmanlı-İran Münasebetlerine Genel Bakış

Anadolu ve İran coğrafyaları kökleri mazinin derinliklerinde olan bir kültür ve medeniyete sahiptirler. Bu coğrafyaların hâkimleri ilk çağlardan itibaren siyasi, dini, iktisadi ve jeopolitik sebeplerden dolayı birbirleri ile mücadele içerisinde olmuşlardır. Bu mücadelenin bir kısmının sonunda İran, Anadolu'yu istilâ ederken bazılarının sonunda da Anadolu, İran'ın batı bölgelerini kısa süreli de olsa hâkimiyet altına almıştır¹¹. Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik asıl siyasî ve askerî ilgisi, din ve dünya görüşleri bakımından farklı bir ideolojiye sahip olarak ortaya çıkan Safevi Devleti'nin kuruluşuyla artmıştır¹². Bu yeni oluşum, aynı zamanda meselenin mezhep yönünü de ortaya çıkarmış ve çekişmenin dinî-siyasî bir çatışma zeminine kaymasına neden olmuştur¹³. Osmanlı-Safevi ilişkileri XVI. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır denebilir¹⁴. Bu başlangıçla birlikte iki buçuk asra yakın Safevi saltanatı döneminin yarısına yakını Osmanlı düşmanlığıyla geçmiş olup bu mücadeleler her iki tarafı da zayıf düşürmüştür¹⁵.

¹¹ Abdurrahman Ateş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 3, 2008, s. 66.

¹² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran", *T.D.V.İ.A.*, C. 22, İstanbul 2000, s. 405.

¹³ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009, s. 30.

¹⁴ Melike Sankıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013, s. 1-2.

¹⁵ Coşkun Tüfekçi, *Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1896)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2012, s. 5.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İran ile münasebetlerinde hudut problemleri ön sırada yer almış fakat buna rağmen genel anlamda iki devlet arasında diplomatik ilişkiler süreklilik arz etmiştir. İki devlet arasındaki sınır problemleri, Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran durum olmuştur. Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetlerinde merkezi idareyi tam anlamıyla tesis edememesi devletin zayıf düştüğü veya Avrupa cephesinde savaş içerisinde olduğu zamanlarda daha bariz bir şekilde hissedilmiştir¹⁶. Bunun yanı sıra iki devlet arasında çekişmeye sebep olan bir başka mevzu da devletlerin elçilerinin gidiş ve dönüşlerinde yaptıkları harcamaları hangi devletin üstleneceği hususu olmuştur¹⁷.

Osmanlı Devlet Sâlnâmelerine Göre Osmanlı-İran Diplomatik İlişkileri (1847-1877)

Araştırmamızın kaynağını teşkil eden sâlnâmelere göre 1847 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran da elçilik teşkilâtının yer almadığı¹⁸ fakat ticari alandaki ilişkileri yürütmek üzere Tebriz'de bir şehbenderinin¹⁹ bulunduğu

¹⁶ Filiz Güney, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2005, s. 36.

¹⁷ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 25-26.

¹⁸ III. Selim'in daimî elçilik uygulaması, yaklaşık kırk yıllık bir kesintiye uğradıktan sonra, 1834 yılında II. Mahmud tarafından yeniden açılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ilk önce Paris, Londra ve Viyana'ya yeniden büyükelçiler göndermiş, bunları 1837'de Berlin, 1840'ta Atina, 1849'da Tahran, 1854'te Brüksel ve Lahey, 1857'de Saint Petersburg, 1867'de Washington, 1878'de Bükreş, 1879'da Belgrat, 1898'de Stockholm, 1909'da Sofya elçiliklerinin açılması takip etmiştir. (Türkan Polatçı, *Osmanlı Devleti'nde Sefaret Tercümanları*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009, s. 17).

¹⁹ Bender, *deniz ya da büyük bir nehir üzerindeki liman* anlamına gelip Suriye ve Mısır Arapçasına göre *pazar, ticaret yeri, mübadele yeri, Sarraflık Merkezi* anlamlarında kullanılmıştır. Bender kelimesinin karşılığı olarak *işlek ticaret iskelesi* de kullanılmıştır (M. Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Şebbenderlik Müessesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2001, s. 11). “Şebbender” ise *ticaret işlerine bakmak ve tüccarlar arasındaki sorunları çözmekle görevli memurun unvanı* olarak kullanılmıştır. Sultan II. Mahmud devrinde ticaret iki kısma ayrılarak Müslüman tüccarlara *Hayriye Tüccarı*, gayrimüslim tüccarlara ise *Avrupa tüccarı* denilmeye başlanmıştır. Hayriye tüccarları arasından seçilen görevli memura *şebbender* unvanı verilmiştir. Bu tabir sonraları *konsolos* kavramının karşılığı olarak, yabancı memleketlerde Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini korumakla görevli memurun unvanı olarak kullanılmıştır. Osmanlıda 1908'den sonra kullanılmayan şebbender kavramı, kullanıldığı dönemlerde başşebbender, şebbender, şebbender vekili ve şebbenderlik memuru olarak dört sınıfa ayrılmıştı (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Lügati*, C. III, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, s. 316). Başşebbender birinci derecede

görülmektedir. 31 Mayıs 1847 tarihinde Sultan Abdülmecid ve Muhammed Şah tarafından imzalanmış olan 2. Erzurum Antlaşması'nın 6. ve 7. maddeleri iki devlet arasında yapılacak ticareti düzenleyecek gümrük hukuku ve ticari işleri yürütecek şebenderlikler açılmasıyla ilgilidir²⁰. Antlaşma'nın 7. maddesine göre Osmanlı Devleti, İran'ın konsolosluklar açmasına müsaade edeceğini taahhüt etmiştir. Mütakabiliyet esasına göre, İran da kendi ülkesi içerisinde uygun görülen mahallerde Osmanlı Devleti'nin şebenderlikler açabileceğini kabul etmiştir²¹.

Devlet sâlnâmelerine göre 1847 yılında Osmanlı Devleti'nin İran'daki ticari temsilcilik merkezi Tebriz²² olup bu merkezde görevli olan Başşebender Ali Namık Efendi'dir. Ali Namık Efendi'nin 1847 yılına ait şebenderliğin tahsisat dışı masraflarının karşılanması için İstanbul'a yazdığı yazı üzerine Osmanlı merkezinden kendisine olumlu cevap verilerek bahsi geçen ek masraflar karşılanmıştır²³. Aynı yıl İran'ın Osmanlı Devleti nezdinde maslahatgüzarlık²⁴ seviyesinde diplomatik temsili söz konusu olup bu makamda görevli kişinin Maslahatgüzar Muhammed Han olduğu tespit edilmektedir. Muhammed Han'ın maiyetinde Ağa Hacı Hasan adlı bir personel de Tercüman²⁵ olarak görev almıştır²⁶.

önemli olan şehirlere atanıp buldukları şebenderliğin en yetkili şahıslarıydılar. Şebenderler ikinci dereceden önem arz eden şehirlerde görevlendirilmişlerdir. Şebender vekilleri ise ikinci dereceden daha az ehemmiyetli şehirlerde görevlendirilerek "Konsolos Vekili" konumunda olmuşlardır (Tuğrul Arık, *20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şebenderlerinin Ticaret Raporları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 9-10). Osmanlı Devleti'nde 1908'den sonra "şebender" kelimesinin kullanılmadığı iddia edilse de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da ısrarla kullanılmış olduğunu gösteren kaynaklar mevcuttur (Akpınar, *a.g.t.*, s. 114-117).

²⁰ Masoumeh Daei, "19. Yüzyıl İran ile Osmanlı Arasında Tömbeki Muamilâtı ve Gümrük Tarifeleri", *Sultan Abdülazîz ve Dönemi Sempozyumu, Bildiriler*, C. 2, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 9.

²¹ Uluerler, *a.g.t.*, s. 464.

²² 1830 yılında Tebriz-Trabzon-İstanbul yolunun açılması Tebriz'in Osmanlı Devleti ile olan ticaretinde son derece olumlu bir etki yaratmıştır. Bu dönemden itibaren Avrupa malları İstanbul üzerinden Tebriz'e taşınmıştır. Aynı zamanda İstanbul, meşhur İran kilimlerinin Avrupa'ya ihraç edildiği en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir (Hatice Kılıç, *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 118).

²³ BOA. A. MKT. 78/48.

²⁴ Kelime anlamı *iş bitiren, iş bilir* olan "maslahatgüzar", Osmanlı Devleti'nin diğer devletler nezdindeki işlerini elçisi adına takiple vazifeli memur için kullanılan bir tabirdir (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1997, s. 583).

²⁵ Sefaret Tercümanı, Osmanlı Devleti nezdinde diplomatik temsilciliği bulunan diğer devletlerin tercümanlık işlerini gören memurdur. Osmanlı son döneminde yabancı

1848 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran'da elçilik teşkilâtı bulunmamaktadır. Tebriz Başşehbenderi Ali Namık Efendi ticari ilişkileri yürütmeye devam etmektedir. Bu yıl Ali Namık Efendiye Tebriz vekili olarak Şehbender Rasim Efendi eşlik etmiştir. İran Maslahatgüzarı Muhammed Han ile Tercüman Hacı Hasan İstanbul'daki görevlerine bir önceki yılda olduğu gibi devam etmişlerdir. Osmanlı-İran arasında Erzurum Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık bir yıl sonra (6 Haziran 1848), Osmanlı Devleti'ne resmi müracaatta bulunan İran yetkilileri, Osmanlı ülkesinde şehbenderlikler açma talebinde bulunmuşlardır²⁷. 1848 yılında İran'ın Osmanlı coğrafyasının çok geniş bir kısmında ticari temsilcilikler açtığı görülmektedir. O yıl İran, iki başşehbenderlik²⁸, dört şehbenderlik²⁹ ve on üç şehbender vekilliği³⁰ olmak üzere toplam on dokuz Osmanlı merkezinde yaygın bir şehbenderlik ağı kurmuştur. Bu verilere bakıldığında, Tanzimat'tan hemen sonra Osmanlı Devleti'nin Tahran'da bir diplomatik temsilcisinin bulunmamasına karşılık İran'ın Osmanlı Devletinde yer alan diplomatik ve ticari kadrosunun bu denli geniş olması dikkat çekicidir.

II. Mahmud döneminde, 1834 yılında, daimî diplomasinin yeniden uygulanmaya başlaması üzerine elçiliklerin yeniden açılması kapsamında 1849 yılından itibaren Tahran'da Osmanlı diplomatik temsilciliğinin de yeniden ihdas edilmiş olduğu görülmüştür³¹. O yıl Şaban ayı ortalarında Ali Namık Efendi

---

devlet elçilerinin Osmanlıdaki nüfuzlarının artmasına paralel olarak sefaret tercümanlarının da popülaritesi artmıştır (Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 139). Tercümanlar, büyükelçi ve konsolosların Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerinin yanında diğer birçok konuda da yardımcı olduklarından elçilik ve konsoloslukların maaşlı hizmetlileri olarak çalışmaktaydılar. Elçilik tercümanları elçilik ve konsoloslukların “iş bitirici” unsurlarıydı (Polatçı, *a.g.t.*, s. 33).

²⁶ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. I, 1847, s. 91-100.

²⁷ Uluerler, *a.g.t.*, s. 466.

²⁸ 1848'de Osmanlı nezdinde görevli İran başşehbenderleri ve görevli buldukları şehirler şunlardır: Erzurum'da Ağa Hüseyin, Bağdat'ta Abdülcabbar Ağa (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. II, 1848, s. 126-135).

²⁹ 1848'de Osmanlı Devleti nezdindeki İran şehbenderleri ve buldukları şehirler şunlardır: İzmir'de Ağa Abdullah, Şam-ı Şerif'te Mirza Muhammed, Mısır'da Hacı Muhammed Ali, Trabzon'da Ağa Mahmudü'l Rahim (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. II, 1848, s. 126-135).

³⁰ 1848'de Osmanlı coğrafyasındaki İran şehbender vekillikleri ağı şöyledir: İzmit'te Hacı Hasan, Bursa'da Ağa İsmail, Kütahya'da Ağa Ali, Ankara'da Hacı Abdullah, Kara Hisar-ı Sahib'de Mirza Ferecullah, Isparta'da Ağa Muhammed, Adana ve Tarsus'ta Ağa Mustafa, Humus'ta Ağa Muhammed Ali, Sayda'da Hüseyin Mirza, Beyrut'ta İlyas Sersak, Halep'te Hoca Musa, Çorum'da Ağa Hasan, Selânik'te Karbonari (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. II, 1848, s. 126-135).

³¹ Safeviler devrinden(1508) başlayıp 1849 yılına kadar geçen süre içerisinde Osmanlı Devleti İran'a muhtelif tarihlerde ve çeşitli vesilelerle toplam otuz dört elçi

saniye rütbesiyle Tahran Maslahatgüzarı olarak atanmış³², ondan boşalan Tebriz Başşehbenderliğine ise Rasim Efendi getirilmiştir. Tespitimize göre Ali Namık Efendi'nin bu görevi maiyetinde herhangi bir personel, özellikle bir tercüman olmadan yalnız yürütmeye başlamış olması ilginçtir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde elçilik görevi yapan kişilere bir tercüman verilmesi genel bir diplomatik kural hâline gelmişti³³. Aynı yıl Osmanlı Devleti nezdindeki İran Maslahatgüzarı Muhammed Han'ın maiyetinde ise Tercüman Ağa Hacı Hasan'dan başka maiyet kâtibi³⁴ olarak Mirza Cafer adlı şahıs da görev yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti nezdinde yer alan İran temsilciliklerinde bir önceki yıla nazaran bazı değişiklikler meydana gelmiştir. 1849'da Trabzon Şehbenderliğine Ağa Mahmud-ul Rahim yerine Hafız Efendi getirilmiştir. Kudüs'te İran'ın Şehbender Vekilliği bu yıl ilk defa teşkil edilmiş olup bu göreve İlyas isimli şahıs getirilmiştir. İzmir Şehbenderliğine ise Ağa Abdullah yerine Mirza Ahmed tayin edilmiştir. Bunun haricindeki diğer temsilciliklerde bir değişiklik göze çarpmamaktadır³⁵.

Ertesi yıl, 1850 yılında, Osmanlı Devleti'nin Tahran Maslahatgüzarı Namık Efendi ile Tebriz Başşehbenderi Rasim Efendi görevlerini sürdürmüşlerdir. O yıl İstanbul'a gelmiş olan Tahran Maslahatgüzarı Namık Efendi'nin dönüş esnasında güvenliğinin sağlanması için beraberinde bir miktar "zabtiye neferatı" görevlendirilmiştir. Daimi elçilere muamelenin henüz net bir diplomatik zemine oturtulmamış olduğu bu dönemde elçiler görevde buldukları ülkenin nezaketi ölçüsünde muamele görmüşlerdir³⁶. 1850 yılında İran Maslahatgüzarı Muhammed Han, maiyetinde bulunan Tercüman Ağa Hacı Hasan ve Maiyet Kâtibi Mirza Ahmed adlı personellerle beraber İstanbul'daki görevine devam etmiştir. O yıl Osmanlı Devleti nezdinde İran şehbenderliklerinin bulunmadığı anlaşılmaktadır³⁷.

1851 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki resmî temsilinde bir değişiklik yer almazken İstanbul'daki İran Maslahatgüzarı Muhammed Han'ın maiyetinde bulunan görevlilerin sayısının arttığı görülmektedir. İran'ın diplomatik teşkilâtındaki genişleme neticesinde 1851'de Osmanlı nezdindeki

---

göndermiştir. Aynı tarihler arasında İran'dan Osmanlı Devleti'ne gelen elçi sayısı ise altmış dokuz'dur (Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Yayınevi, Ankara 1992, s. 241-245).

³² BOA. A. MKT. 78/48.

³³ Polatçı, *a.g.t.*, s. 31.

³⁴ Devlet dairelerinde büyük bir memurun yanında ve emri altında yazı yazmakla görevli kişidir (Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 620).

³⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. III, 1849, s. 89-98.

³⁶ BOA. A. DVN. 61/22.

³⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. IV, 1850, s. 49-54.

İran Maslahatgüzarının maiyetinde bir ser kâtip, bir maiyet kâtibi, bir kañçılar,³⁸ bir tercüman muavini ve bir maiyet kâtibi muavini olmak üzere beş personel daha görev yapmaya başlamıştır³⁹. Tercüman muavinliği ve maiyet kâtipliği görevini aynı kişi yürütmüştür⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki diplomatik temsilciliğinin maslahatgüzarlık seviyesinden sefirlik(büyükelçilik) seviyesine yükseltilmesi 1852 yılında olmuştur. "Ülâ"⁴¹ rütbesiyle Tahran Büyükelçiliğine tayin olunan Ahmet Vefik Efendi'ye İran Şahı'na sunacağı itimat mektubunun⁴² yanı sıra cep harçlığı ve yol masrafları için bir tahsisat da sağlanmıştır⁴³. Ahmet Vefik Efendi'nin maiyetinde bulunmak üzere görevlendirilen bir sefaret müsteşarı⁴⁴, bir ser kâtip, bir sefaret kâtibi, bir maiyet kâtibi, bir Kolağası⁴⁵ ve bir Yaver Yüzbaşı ile birlikte Tahran'daki Osmanlı temsilciliğinin personel sayısı yedi kişiye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tebriz Başşehbenderi Rasim Efendi o yıl da görevine devam etmiştir. İran'ın İstanbul'daki maslahatgüzarı Muhammed Han'ın

³⁸ Kañçılar, elçiliklerde, konsolosluklarda yazı ve evrak işlerini yürüten görevli; Kañçılara ise elçilik ve konsolosluklarda yönetimle ilgili görevlilerin çalıştığı yer anlamına gelmektedir (<http://www.tdk.gov.tr>, erişim tarihi: 17.11.2016).

³⁹ Osmanlı elçilerinin maiyetlerinin kaç kişiden oluşacağı konusunda kesin bir kural yoktu. 1791'de ikâmet elçiliklerinin kurulmasına kadar geçen dönemde elçilerin kalabalık bir heyetle görev yerlerine gittikleri, bazen bu heyetin bin kişiye ulaştığı bilinmektedir (Unat, *a.g.e.*, s. 30).

⁴⁰ *Sâluâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. V, 1851, s. 79-86.

⁴¹ Rütbe, "derece" anlamına gelip devlet memurlarına verilen pâyve ve unvanlar için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı Devleti'nde rütbenin mülkiyede ilk defa uygulanışı 1832-1833 yılında Sultan II. Mahmud döneminde olmuştur. Mülkiye için ihdas oluna ilk rütbelere; Evvel(Ülâ), Saniye, Salise ve Rabia olmak üzere dört kategoriden müteşekkildir (Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 68).

⁴² İtimatname, güven mektubu anlamına gelmekte olup (<http://www.tdk.gov.tr>) başka bir devlet nezdinde kendi devletini temsil etmek üzere görevlendirilen büyükelçilere gittiği devletin hükümdarına iletilmek üzere verilen belgedir. Meselâ Sultan II. Abdülhamid tarafından Alman İmparatoru I. Wilhelm'e sunulmak üzere Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik Bey'e iki mektup verilmiştir. Padişah mektuplarında, önceki Berlin Büyükelçisine Alman İmparatoru tarafından gösterilen itimat ve teveccühten çok memnun kaldığını, yeni Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik Bey'in de iki ülke arasında başlayan dostluğu daha da ilerleteceğini umduğunu yazmıştır. 1885 yılı Aralık ayı başlarında itimatnamesini sunması için Ahmet Tevfik Bey'e, Alman İmparatoru tarafından resm-i kabul düzenlenmiştir (Çavdar, *a.g.e.*, s. 91).

⁴³ *BOA. HR. MKT.* 41/36.

⁴⁴ Hükümet tarafından elçilik heyetlerine ilave edilen sefaret müsteşarlarının, elçi tayin edilen şahısların eksik yönlerini tamamlayacak nitelikteki memurlar arasından seçilmesine dikkat edilirdi (Unat, *a.g.e.*, s. 30).

⁴⁵ Osmanlı askeri hiyerarşisinde Yüzbaşılık ile Binbaşılık arasında yer alan rütbedir. Kendi içinde Sol Kolağası(ast) ve Sağ Kolağası(üst) olarak iki kısımdan müteşekkildi (Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 288).

maiyetindeki personel sayısı ise bir ser kâtip, bir maiyet kâtibi, bir kaçılar, bir tercüman muavini ve bir maiyet kâtibi muavini⁴⁶ olmak üzere altı kişiden müteşekkildir.

1853 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği'nde ve Tebriz Başşehbenderliğinde isim, rütbe ve personel sayısı olarak bir değişiklik olmamıştır. İran'ın İstanbul'daki maslahatgüzarı 1853'te vazifesine devam ederken bir önceki yıl İran Maslahatgüzarlığında görevli ser kâtibin 1853'te vazife yapmadığı görülmektedir⁴⁷.

1854'te Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Ahmet Vefik Efendi ve Tebriz Başşehbenderi Rasim Efendi görevlerine aynı personel ile devam ederken İstanbul'daki İran Maslahatgüzarı Muhammed Han o yıl görevden alınarak yerine Hacı Mirza Ahmed Han tayin edilmiştir. 1854'te Mirza Ahmed Han'ın maiyetinde bir sefaret müsteşarı, bir ser kâtip, iki maiyet kâtibi, bir tercüman ve bir tercüman muavini olmak üzere yedi personel vazife yapmıştır⁴⁸. 1855 yılında, Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği yapılanmasında büyük bir değişiklik göze çarpmazken tek değişim iki olan maiyet kâtibi sayısının üç çıkarılmış olmasıdır. İran'daki Osmanlı ticari temsilciliğinde ise bir değişiklik söz konusu olup Tebriz Başşehbenderi Rasim Efendi'nin yerine o yıl Ahmed Hilmi Efendi görevlendirilmiştir⁴⁹.

Tahran'daki Osmanlı Büyükelçisi Ahmet Vefik Efendi'nin rütbesi 1856 yılında "ûlâ sınıf-ı evveli" derecesine yükseltilmiştir. O yıl Tahran Büyükelçiliği yapılanmasında bazı değişiklikler yapılarak büyükelçinin maiyetinde bir maslahatgüzar görev yapmaya başlamıştır. O yıl Osmanlı'nın Tahran Büyükelçiliği personeli sekiz kişiye yükselmiştir. Aynı yıl Osmanlı Devleti'nin Tebriz Başşehbenderi Ahmet Hilmi Efendi görevine devam etmiştir. 1856'da İran'ın İstanbul Maslahatgüzarı Hacı Mirza Ahmed Han'ın maiyetindeki görevlilerde bir değişiklik olmazken bir önceki yıl görevde bulunmayan sefaret müsteşarının 1856'da tekrar görev almaya başladığı tespit edilmiştir⁵⁰.

1857 yılında Osmanlı Devleti, İran'daki diplomatik temsilciliğini büyükelçilikten maslahatgüzarlık seviyesine indirmiş olup Haydar Efendi'yi

⁴⁶ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. VI, 1852, s. 78-86.

⁴⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. VII, 1853, s. 89-93.

⁴⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. VIII, 1854, s. 100-106.

⁴⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. IX, 1855, s. 109-113.

⁵⁰ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. X, 1856, s. 120-125. 1856 yılında İran'ın İstanbul Maslahatgüzarlığında görevli memurlar; İkinci Naip Mirza Abdürrahim Han, Münşi Mirza Ahmed ve onun damadı olan Münşi Hacı Mirza Han'dır. (Semaha Eser, *İranlı Seyyahların Eserlerinde İstanbul ve Han Melik-i Sâsânî'nin "İstanbul Sefareti Hatıraları" Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 42).

saniye rütbesiyle Tahran Maslahatgüzarı olarak tayin etmiştir. Bu değişiklik ile Tahrandaki Osmanlı diplomatlarının sayısında da bir azalma olmuştur. Ancak büyükelçinin yaveri Yüzbaşı rütbesindeyken maslahatgüzarın yaveri Kolağası seviyesine yükseltilmiştir. Büyükelçilik zamanında üç olan maiyet kâatibi sayısı da bire düşürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Tebriz Başşehbenderi Ahmed Hilmi Efendi aynı vazifesine devam etmiştir. O yıl Osmanlı nezdindeki İran diplomatik temsilciliğinde bir değişiklik olmamıştır⁵¹.

1858 yılında Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi görevine devam etmiştir. Haydar Efendi'nin maiyetindeki görevlilerden ser kâatip ve maiyet kâatibinin bu yıl görev almadıkları anlaşılmaktadır. 1858 yılında İran Maslahatgüzarlığındaki Osmanlı temsilcilerinin sayısı, maslahatgüzar, bir sefaret kâatibi ve bir yaver kolağası olmak üzere üç kişiye düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin Tebriz Başşehbenderi Ahmed Hilmi Efendi görevine devam etmiştir. 1858'de Osmanlı Devleti'nin İran'daki ticarî temsilciliğinde bir genişleme göze çarpmaktadır. Bu yıl Osmanlı Devleti İran coğrafyasında, Kirmanşah şehrinde yeni bir şehbenderlik ihdas ederek bu göreve Seyyid Haşim Ağa'yı tayin etmiştir. 1858 yılında İran'ın Osmanlı nezdindeki diplomatik temsilciliğinde de bir değişim meydana gelmiş, İran diplomatik temsilciliği maslahatgüzarlıktan orta elçilik seviyesine yükseltilmiştir. İstanbul'daki İran Maslahatgüzarı Hacı Mirza Ahmed Han, orta elçi sıfatıyla bu makama getirilmiştir. Bu değişiklik ile İran Orta Elçiliğinde görevli personel sayısı da yedi kişiye çıkarılmıştır⁵². Osmanlı ve İran devletlerinin bir yıllık diplomatik mütakabiliyeti dikkate alındığında Osmanlı lehine ve İran aleyhine bir durum göze çarpmaktadır. Çünkü 1857 yılında Osmanlı Devleti, İran'daki resmî temsilciliğini büyükelçilikten maslahatgüzarlığa indirirken 1858'de İran, Osmanlı nezdindeki resmî temsilini maslahatgüzarlıktan orta elçilik seviyesine yükseltmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi, Tebriz Başşehbenderi Ahmed Hilmi Efendi ve Kirmanşah Şehbenderi Seyyid Haşim Ağa 1859 yılında da görevlerini sürdürmüşlerdir. İstanbul'daki İran Orta Elçilik teşkilâtında da o yıl bir değişiklik vuku bulmamıştır⁵³. 1859'da İran Orta Elçiliğinde görev değişikliği meydana gelmiştir. İran Orta Elçisi Hacı Mirza Ahmed Han'ın yerine Mirza Hüseyin Han⁵⁴ bu göreve getirilmiştir. Hüseyin

⁵¹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XI, 1857, s. 117-121.

⁵² *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XII, 1858, s. 125-129.

⁵³ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XIII, 1859, s. 85-88.

⁵⁴ İran'da Batılılaşma ve devlet kademelerinde Osmanlı Tanzimat'ı benzeri reform yapılması tartışmalarını 1870-1880 yılları arasındaki ilk kez ve en kapsamlı şekliyle başlatan kişi olan Mirzâ Hüseyin Hân (Sipehsalâr), İran reform tarihinin en dikkat çekici siyasetçilerinden biridir. 1859-1870 yılları arasında Mirza Hüseyin Han'ın İstanbul'da geliştirdiği ilişkiler ve edindiği birikim, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinde olumlu sonuçlar

Han'ın maiyetinde iki tane sefaret naibinin görev aldığı tespit edilmiştir ki daha önceki yıllarda olmayan bu görevlilerle birlikte elçilik personeli sayısı da dokuza yükselmiştir⁵⁵.

1860 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi görevden alınarak yerine Tahran Maslahatgüzarı Vekili Tefik Bey maslahatgüzar tayin edilmiş, onun yaverliğine ise Kolağası Muhtar Bey getirilmiştir. Tebriz ve Kirmanşah Şehbenderliklerinde o yıl bir değişiklik olmamıştır. 1861 yılında Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki diplomatik temsili orta elçilik seviyesine yükseltilecek Maslahatgüzar Haydar Efendi “evvel-i sınıf-ı sani” rütbesiyle bu makama tayin edilmiştir. Bu değişiklikte birlikte önceden sayısı bir olan ser kâtip sayısı da ikiye çıkarılmıştır. Bunlar “Salise” rütbesiyle Birinci Ser Kâtip İsmail Bey ve İkinci Ser Kâtip Nazım Beydir. Osmanlı Devleti'nin Tebriz Başşehbenderi Ahmet Hilmi Efendi ve Kirmanşah Şehbenderi Seyyid Haşim Efendi görevlerine devam etmişlerdir. İstanbul'daki İran Orta Elçisi Mirza Hüseyin Han da görevini sürdürmüştür⁵⁶. 1861'de İstanbul'daki İran Orta Elçiliğine bir adet Bâb-ı Âli Tercümanı ve bir adet Zabtiye Tercümanı olarak iki yeni görevlinin tayin edildiği görülmektedir⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçilik Teşkilâtında 1862'de bir değişiklik meydana gelmemiş, Orta Elçi Haydar Efendi ve maiyet memurları görevlerine devam etmişlerdir. Bu yıl Kirmanşah Şehbenderi Seyyid Haşim Efendi önceki yılda olduğu gibi görevine devam ederken Tebriz Başşehbenderliğinin kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl İstanbul'daki İran Orta Elçisi Hacı Mirza Hüseyin Han görevine devam ederken bir adet ticaret tercümanı ve bir adet Arapça Tahrirat Tercümanı olmak üzere iki yeni maiyet memuru tayin edilmiştir⁵⁸. 1863 yılında Osmanlı Devleti'nin Kirmanşah'taki şehbenderliğinin de kaldırılmasıyla İran'daki Osmanlı ticari temsilcililiğinin kalmadığı görülmektedir. 1863'te Osmanlı nezdindeki İran Orta Elçisi Hacı Mirza Hüseyin Han görevine devam etmiştir. Hüseyin Han'ın maiyetinde çalışan sefaret naibi sayısı ikiden bire düşürülmüş, önceki yıl görevlendirilmiş olan ticaret tercümanı da 1863'de görevlendirilmemiştir. Aynı yıl İran Orta Elçiliği'nde bir Başkonsolos ve bir de Başkonsolos Ser Kâtibinin göreve başladığı anlaşılmaktadır⁵⁹.

---

doğurduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'da giriştiği reform çabalarının da fikri temellerini oluşturmuştur (Hatice Kılıç, *a.g.t.*, s. 40-42). Mirza Hüseyin Han, Osmanlı Devleti'nde on bir yıl orta elçilik vazifesinde, yaklaşık bir yıl da büyükelçilik vazifesinde bulunmuştur

⁵⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XIV, 1860, s. 102-105.

⁵⁶ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XV, 1861, s. 105-109.

⁵⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XVI, 1861, s. 105-110.

⁵⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XVII, 1862, s. 108-127.

⁵⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XVIII, 1863, s. 98-119.

Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçisi Haydar Efendi 1864 yılında “Ûlâ Sınıf-ı Evveli” rütbesini almıştır. Haydar Efendi'nin maiyetindeki iki ser kâtip görevlerine devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1864'te de İran'da şebenderlikleri mevcut değildir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin İran ile olan ticari ilişkilerinde bir duraksama olduğu fikrini uyandırmaktadır. 1864'te İran'ın İstanbul Orta Elçisi Hacı Mirza Hüseyin Han görevine devam etmiştir. Hüseyin Han'ın maiyetinde; bir müsteşar, bir sefaret naibi, bir ser kâtip, bir sefaret tercümanı, iki maiyet kâtibi, bir Arapça tahrirat tercümanı ve bir Zabtiye tercümanı olmak üzere sekiz personel görev yapmıştır. Önceki yıl görev almış olan bir Başkonsolos ve bir Başkonsolos Ser Kâtibinin 1864'te görev almadıkları tespit edilmektedir⁶⁰. 1865 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçilik teşkilâtında bir değişiklik meydana gelmezken şebenderlikler de açılmamıştır. Bu yıl İstanbul'daki İran Orta Elçisi Hacı Mirza Muhammed Hüseyin Han görevine devam ederken maiyetindeki memurların sayısı on bir kişiye yükselmiştir⁶¹.

1866 yılında Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki diplomatik ve ticari temsilinde önemli değişikliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu yıl Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçisi olarak Evvel-i Sınıf-ı Evveli rütbesiyle Hayrullah Efendi göreve başlamış, maiyetinde bir ser kâtip ve bir ataşemiliter kolağası görev almıştır. 1866'da, uzun bir aradan sonra Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki şebenderliklerinden ikisinin yeniden açılmaya başlandığı görülmektedir. Bu yıl Osmanlı Devleti, İran nezdindeki ticari münasebetlerini yürütmek üzere Kirmanşah'ta Muhammed Bey ve Tebriz'de Behçet Bey'i başşebender olarak görevlendirmiştir. Aynı yıl İstanbul'daki İran Orta Elçisi Hacı Mirza Muhammed Hüseyin Han görevine devam etmiştir. O yıl İran Orta Elçiliğinde, bir sefaret müsteşarı, bir sefaret naibi, bir ser kâtip, iki maiyet kâtibi, bir zabtiye tercümanı, bir Başkonsolos ve yaver, bir sefaret münşibaşısı⁶² ve iki tercüman olmak üzere on memur görev yapmıştır. Bir önceki yıla bakıldığında bu yıl ki teşkilât içerisindeki tek değişiklik, önceki yıl görev almış olan bir Arapça tahrirat tercümanının bu yıl görev almamış olmasıdır⁶³.

1867 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçisi değişmiş, Hayrullah Efendi'nin yerine Evvel-i Sınıf-ı Evveli rütbesiyle Rıza Bey tayin edilmiştir. Rıza Bey'in maiyetinde bir Ser kâtip ve bir Ataşemiliter Kolağası görev almıştır. Bu

⁶⁰ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XIX, 1864, s. 96-121.

⁶¹ Bir sefaret müsteşarı, bir sefaret naibi, bir baş tercüman, bir ser kâtip, iki tercüman, iki maiyet kâtibi, bir sefaret yaveri, bir zabtiye tercümanı ve bir Arapça tahrirat tercümanı (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XX, 1865, s. 89-110).

⁶² Münşi, iyi nesir yazan anlamına gelen bir tabir olup kâtip anlamından farklıdır. Münşi, kâtime nazaran daha bilgili ve maharetli olup nâsir olarak da adlandırılmıştır (Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 620).

⁶³ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXI, 1866, s. 69-99.

yıl da İran nezdinde bulunan Osmanlı Devleti şebenderleri ve görev aldıkları şehirler bir önceki yılda olduğu gibidir. Osmanlı nezdindeki İran Orta Elçisi Mirza Hacı Muhammed Hüseyin Han görevini sürdürmüştür. Muhammed Hüseyin Han'ın maiyetinde bulunan memuriyetlerde bir önceki yıla göre meydana gelen değişiklik, bir maiyet memurunun daha göreve başlamasına karşılık önceki yıl teşkilât içinde görevli olan sefaret münşibaşının bu yıl görev almamasıdır⁶⁴. Ertesi yıl Osmanlı Devleti'nin Tahran Orta Elçisi Rıza Bey görevine devam etmiştir. Bir önceki yıla kıyaslandığında 1868'de Rıza Bey'in maiyetindeki değişiklikler şu şekildedir: Önceki yıl ser kâtiplik görevinde bir kişi görev yaparken bu ser kâtip sayısı ikiye çıkarılmıştır. 1867'de elçilik askerî ataşemiliterinin rütbesi kolağası iken 1868'de binbaşılığa yükseltilmiştir. İran nezdinde görev alan Osmanlı şebenderliklerine 1868'de iki tane daha eklenmiştir. Bu yıl Tebriz Başşebenderliğinde Mütamayız rütbesiyle Ali Behçet Bey, Kirmanşah Başşebenderliğinde ise Seyyid Haşim Efendi görev almıştır. Bir önceki yıldan farklı olarak İran Orta Elçilik teşkilâtındaki tek değişiklik iki maiyet kâtibinin bu yıl görev almamış olmasıdır⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki temsilciliği 1869 yılında orta elçilikten maslahatgüzarlığa indirilmiş olup bu göreve geçici olarak salise rütbesiyle Nazım Efendi getirilmiştir. O yıl Nazım Efendi'nin maiyetinde memur görev almadığı görülmektedir. 1869 yılında İran nezdinde yer alan Osmanlı şebenderliklerine gelince; Tebriz Başşebenderi Ali Behçet Bey görevine devam ederken Kirmanşah Başşebenderliğine Fehmi Efendi tayin olunmuştur. O yıl İran'ın Muhammere⁶⁶ şehrinde yeni bir Osmanlı şebenderlik merkezi teşkil edilmiş olup bu göreve Başşebender Münecim Muhammed Efendi atanmıştır⁶⁷. 1870 yılında Tahran'daki Osmanlı Maslahatgüzarı yine mütamayız rütbesiyle Nazım Efendi'dir. Bir önceki yıl Nazım Efendi'nin maiyetinde hiç memur görev almamışken bu yıl bir sefaret mirzası, bir kañçılar ve bir ataşe karantina hekimi olmak üzere üç Osmanlı memuru atanmıştır. 1870'te Osmanlı Devleti'nin İran nezdindeki şebenderlik merkezleri ve oralarda görevli memurları şöyledir: Kirmanşah'ta Şebender Muhammed Fehmi Efendi, Sunne'de Şebender Maruf Efendi, Tebriz'de Şebender Mütamayız Ali Behçet Bey, Muhammere şehrinde Şebender Münecim Muhammed Efendi. 1870'te İran'ın Osmanlı Devleti nezdindeki diplomatik temsili orta elçilikten büyükelçilik seviyesine yükseltilmiş, bu göreve Müşirü'd-Devle Mirza Hüseyin Han tayin edilmiştir. Hüseyin Han'ın maiyetinde; bir sefaret müsteşarı ve baş tercüman, üç sefaret naibi, iki sefaret münşisi, üç

⁶⁴ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XXII, 1867, s. 112-119.

⁶⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XXIII, 1868, s. 48-124.

⁶⁶ Muhammere'nin günümüzdeki adı Khorramshahr(Hürremşehir) olup İran'ın güneybatısında, Irak sınırında yer alan Huzistan Eyaleti'ne bağlı stratejik bir şehirdir (<https://www.google.com.tr/#q=khorranshahr+iran>) erişim tarihi: 19.11.2016.

⁶⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniye*, C. XXIV, 1869, s. 48-152.

tercüman, bir maiyet kâtibi, bir Başkonsolos, bir kaçıllaryaya kâtibi ve bir kaçıllaryaya muavini olmak üzere on üç kişilik bir İran diplomatik kadrosu görev yapmıştır⁶⁸.

1871 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran diplomatik temsilciliğinde; Maslahatgüzar Mütamayız Nazım Efendi, Sefaret Mirzası Cevad Efendi, Kaçıllaryaya Vanja Efendi ve Ataşe ve Karantina Tabibi Mösyö (isim belirtilmemiş) olmak üzere dört kişilik bir ekip görev yapmıştır. O yıl Osmanlı Devleti'nin İran'daki ticari temsilcilikleri ve buralarda görevli memurlarının dağılımı şu şekildedir. Muhammere Başşehbenderliği'nde Münecim Muhammed Efendi, Kirmanşah Şehbenderliğinde Muhammed Fehmi Efendi, Sunne Şehbenderliğinde Maruf Efendi, Tebriz Şehbender Vekillliğinde Ali Behçet Bey. Önceki yıl büyükelçilik seviyesine çıkarılan Osmanlı nezdindeki İran diplomatik temsilciliği 1871'de yeniden maslahatgüzarlığa indirilmiş olup bu göreve İran Sefaret Müsteşarı ve Baş tercümanı Mirza Ahmed Efendi atanmıştır. Ahmet Efendi'nin maiyetinde; üç sefaret naibi, iki sefaret münşisi, üç tercüman, bir maiyet kâtibi, bir Başkonsolos, bir kaçıllaryaya kâtibi ve bir kaçıllaryaya muavini görev yapmıştır⁶⁹. Buna göre, İran'ın İstanbul'daki memur sayısında bir değişiklik olmazken sadece temsilin derecesinde bir düşüş meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Bir önceki yıl Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki temsilciliği maslahatgüzarlık seviyesindeyken 1872 yılında orta elçilik seviyesine yükseltilmiş olup bu göreve Ferik Eşref Paşa getirilmiştir. Eşref Paşa'nın maiyetinde; Ser Kâtip Mütamayız Nazım Efendi, Sefaret Mirzası Cevad Efendi, Ataşe ve Karantina Tabibi Mösyö Kasal? görev almıştır. Önceki yıl şehbender vekillliği olan Tebriz 1872'de başşehbenderlik yapılmış, önceki yıl olduğu gibi Ali Behçet Bey, mütamayız rütbesiyle makamında kalmıştır. Aynı yıl Muhammere şehrinde Münecim Muhammed Efendi ve Kirmanşah'ta Muhammed Fehmi Efendi şehbender olarak görev almışlardır. İran Orta Elçisi Hüseyin Ali Han'ın maiyetinde bulunan görevliler şöyledir: 1871'de büyükelçilikten maslahatgüzarlık seviyesine düşürülen İran'ın Osmanlıdaki temsilciliği 1872'de orta elçilik seviyesine çıkarılmıştır. Elçilikte görevli personel sayısı ve görev tanımlarında bir değişiklik olmamıştır.⁷⁰ Buradan anlaşılacağı üzere İran'ın Osmanlı nezdindeki diplomatik temsilinde çok hızlı değişkenlik gösteren bir yapılanma mevcuttur. Üç yıl içerisinde, büyükelçilik, maslahatgüzarlık ve orta elçilik seviyesinde tedrici olmayan bir değişiklik söz konusudur.

1873 yılında Osmanlı'nın Tahran Orta Elçiliği aynı seviyede kalırken makamda görev değişikliği meydana gelmiş, Ferik Eşref Paşa'nın yerine Evvel-i

⁶⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXV, 1870, s. 49-171.

⁶⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXVI, 1871, s. 58-189.

⁷⁰ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXVII, 1872, s. 161-177.

Sınıf-ı Evveli rütbesi ile Münif Efendi tayin edilmiştir. Münif Efendi'nin maiyetinde iki ser kâtip, bir ataşe, bir sefaret mirzası ve bir karantina tabibi olmak üzere beş memur görev yapmıştır. 1873'te İran coğrafyasındaki Osmanlı şebbenderlik merkezlerinde ve buralardaki görevlilerde bir değişiklik olmamıştır. Aynı yıl, Osmanlı nezdindeki İran Orta Elçisi ve maiyetindeki memurlar aynı kalmıştır⁷¹. 1874'te Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki temsilciliği büyükelçilik seviyesine yükseltilmiştir. Münif Efendi Evvel-i Sınıf-ı Evveli rütbesiyle makamında kalmıştır. İran nezdinde mevcut şebbenderlik teşkilatlanmasına 1874'te eklenen Benderbuşir⁷² şebbenderliği ile sayı beşe çıkarılmıştır. Benderbuşir şebbenderliğine Ahmed Efendi tayin edilmiştir. 1874 yılında İstanbul'da İran Devleti adına vezir-i muhtar rütbesiyle "elçi-i mahsus" olarak Hacı Muhsin Han⁷³ görev almıştır. Hacı Muhsin Han'ın maiyetinde bir sefaret müsteşarı, bir naip, üç sefaret münşisi, dört tercüman, bir Başkonsolos, bir kañçılara muavini, bir kañçılara Türkçe kâtibi ve bir kañçılara tercümanı⁷⁴ olmak üzere on dört kişilik bir elçilik heyeti görev yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Tahran diplomatik temsilciliği seviyesinde ve memur sayısında 1875 yılında bir değişiklik olmamıştır. Aynı yıl İran nezdindeki Osmanlı şebbenderliklerinde bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Buna göre, Tebriz Başşebbenderi Ali Behçet Bey, Kirmanşah Şebbenderi Farukizâde Ahmet İzzet Efendi, Benderbuşir Şebbenderi Halid Bey, Sunne Şebbenderi Tevfik Efendi, Hoy Şebbender Vekili Yümni Efendi, Reşt Şebbender Vekili Muhammed Seyyid Mühenna Efendi, Hamedan Şebbender Vekili Hacı

⁷¹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXVIII, 1873, s. 162-173.

⁷² İran'ın güneybatısında, İran Körfezi kıyısında yer alan bir liman şehri olan Benderbuşir günümüzde "Bandar-e Būshehr" ve "Būshehr" olarak da adlandırılmaktadır (<https://global.britannica.com/place/Bandar-e-Bushehr>). Erişim tarihi: 19.11.2016.

⁷³ 22 Muharrem 1240 (16 Eylül 1824) tarihinde Tebriz'de doğmuştur. İyi derecede Fransızca bilen Muhsin Han 1847'de İran Şahı'nın Fransızca tercümanlığına getirilmiştir. Fransızcadan Farsçaya edebi ve askeri eserler tercüme etmiştir. İran Dârülfünunu'nun ıslahı konusunda ciddi çalışmalar yapmıştır. 1855'te Petersburg elçiliğinde ser kâtip olarak diplomasi mesleğine başlamıştır. 1859-1863 yılları arasında İran'ın Paris elçiliğinde müşavir olarak görev yapmıştır. 1867'de İran Devleti'nin Berlin Sefiri olarak tayin edilmiştir. 1874'te İran'ın Osmanlı nezdindeki elçisi olarak İstanbul'a gönderilmiştir (*Musavver Medeniyet gazetesî*, 27 Ramazan 1291/7 Kasım 1874, nr. 46). Muhsin Han, İstanbul'daki temsilciliği esnasında, İran dışında yayımlanan ilk Farsça gazete Ahter'in çıkarılmasını sağlamıştır. Yayın hayatına 1876'da başlayan Ahter gazetesini Ağâ Muhammed Tahir Tebrizî idare etmiştir. Gazetenin yazı işleri, İran Sefaret ve Başkonsolosluk birinci naibi ve mütercimi olan Mirza Necefali Han Hoyî ile Ahterî lakabıyla anılan Mirza Mehdî Tebrizî'nin yönetiminde olmuştur. Ahter'in yayın yeri o dönem İranlıların en önemli faaliyet merkezi konumundaki Valide Hanı'dır (Hatice Kılıç, *a.g.t.*, s. 90).

⁷⁴ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXIX, 1874, s. 171-181.

Muhammed Said Efendi, Şiraz Şehbender Vekili Hacı Seyyid İbrahim Efendi'dir. Aynı yıl İstanbul'daki İran Orta Elçisi Hacı Muhsin Han görevine devam etmiştir. Hacı Muhsin Han'ın maiyetinde görev alan memurlar heyetine; bir Elsine-i Şarkıye Baş Kâtibi(Doğu dilleri uzmanı), bir Konsoloshane Defterdarı, bir Tahrirat-ı Farsiye Münşisi ve bir Kavasbaşı⁷⁵ eklenmiştir. 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği makamında ve burada görevli maiyet heyetinde nitelik ve niceliksel bir değişim tespit edilmemiştir. İran'da bulunan Osmanlı Devleti şehbenderlik teşkilâtı da 1876 yılında bir önceki yıldaki gibi kalmıştır. 1876'da Osmanlı'nın Kirmanşah Şehbenderi Ahmet İzzet Efendi ve Benderbuşir Şehbenderi Halid Efendi'ye İran Devleti tarafından Şir-i Hürşit Nişanı takdim edilmiştir⁷⁶. 1876 yılında Osmanlı nezdindeki İran diplomatik temsilciliğinde bir değişiklik olmamış, orta elçi muayyenü'l-mülk Hacı Muhsin Han görevine devam etmiştir. Hacı Muhsin Han'ın maiyetinde görev alan memurlara 1876'da bir tabip eklenmesiyle İran diplomatik heyetinin sayısı on altıya yükselmiştir⁷⁷.

1877 yılında Münif Efendi Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi olarak kalmakla beraber rütbesi bâlâ seviyesine yükseltilmiştir. Münif Efendi'nin maiyetinde iki ser kâtip ve bir Ataşemiliter(Erkân-ı Harbiye Kaymakamı) görev almıştır. 1877 yılında Osmanlı'nın İran'daki şehbenderlik teşkilatlanmasında nicelik ve nitelik olarak bir değişme olmamış, bir başşehbenderlik, üç şehbenderlik ve dört şehbender vekilliği olmak üzere sekiz merkezde ticari temsil devam etmiştir. 1877'de İran Fevkalâde Murahhas Orta Elçisi Malik Hacı Muhsin Han görevine devam etmiştir. Hacı Muhsin Han'ın maiyetinde bulunan görevlilere 1877'de bir kâtip ve bir sefaret mimarının eklenmesiyle İstanbul'daki İran diplomatik heyeti 18 kişiye ulaşmıştır.

1877 yılında İran'ın Osmanlı coğrafyasındaki ticari teşkilatlanmasında adeta bir patlama yaşanmış, bu yıl İran, Osmanlı Devleti nezdinde yedi başşehbenderlik⁷⁸, on beş şehbenderlik⁷⁹ ve otuz şehbender vekilliği⁸⁰ olmak

⁷⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXX, 1875, s. 196-206. Kavas tabirinin asıl yazılışı "Kavvas" olup okçu anlamına gelmektedir. Önceleri vezirlerin maiyetindeki silahlı adamlara verilen isim iken daha sonradan devlet adamlarının maiyetinde çalışan memurlar için kullanılan bir tabir haline gelmiştir. Kavasların, kılıçlı ve tabancalı olarak, sefir ve konsolosların önünde yürüme geleneği 1908'e kadar devam etmiştir (Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 215).

⁷⁶ BO.A. İ. HR. 270/16255.

⁷⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXXI, 1876, s. 198-205.

⁷⁸ 1877 yılında Osmanlı nezdinde görevli İran Başşehbenderleri ve görev aldıkları merkezler şöyledir: Suriye'de Abbaskali, Bağdat'ta Mirza Muhammed Ali Han, Mısır'da Mirza Ahmed Han, İzmir'de Ağa Şeyh Muhammed Bey, Trabzon'da Mirza Hasan Han, Erzurum'da Ali Ekber Han, Cidde'de Hacı Ahmed Bey (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXXII, 1877, s. 544-573).

üzere toplam elli iki merkezde ticari temsilcilik açmıştır. Osmanlı Devlet Salnamelerine göre, İran'ın 1848 yılındaki toplam on dokuz ticari temsilcilikten beri Osmanlı coğrafyasında otuz yıldır bu denli yoğunlaştığına şahit olunmamaktadır.

Osmanlı Devlet Salnamelerinde, 1877 yılından itibaren Osmanlı Devleti nezdinde temsilciliği bulunan yabancı devletlerin idari, sosyal, ekonomik ve askeri durumları hakkında da genel bilgiler verilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda 1877 yılına ait Osmanlı Devlet Salnamesinde, İran Devleti ile ilgili şu bilgiler yer almıştır⁸¹:

Devletin İsmi: İran
Devletin Yöneticisi: Şah Nasreddin
Devletin Merkezi: Tahran
Başvekili: Mirza Hüseyin Han
Nüfus Miktarı: 6 milyon
Kuvve-i Askeriyesi: 27.000
Kuvve-i Bahriyesi: Yok
Varidatı: 4.800.000(para birimi belirtilmemiş)
Masârifatı: 4.800.000(para birimi belirtilmemiş)

---

⁷⁹ 1877 yılında Osmanlı nezdinde görevli İran Şehbenderleri ve görevli oldukları şehirler şunlardır: Maha'da Şeyh Abdullah Suudi, Antakya'da Musa Enbiya, Sayda'da Hacı Ali, Trablusşam'da Corci Efendi, Halep'te Mirza Şükrullah, Cidde'de Hacı Abdülhamid Bey, Kerbelâ ve Necef-i Şark'ta Mirza Cevad Han, İskenderun'da Hidayet, Urfa'da Harun Deyyan, Kudüs-ü Şerif'te Muhammed Hadi Ayıntabi Nazmi, Ankara'da Abdülkerim, Beyrut'ta İskender Sersak, Hudeyde'de Hacı Ebu'l Hasnek, Adana ve Tarsus'ta Mirza Aysi Bey, Diyarbakır ve Ma'mûratül Aziz'de Hüseyin Bey (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXXII, 1877, s. 544-573).

⁸⁰ 1877 yılında Osmanlı nezdinde görevli İran Şehbender Vekilleri ve görevli oldukları merkezler şunlardır: Ramla'da(Kudüs'te bir şehir) Abbas Murtaza, Gazze'de Nikola, Basra'da Hüseyin, Dimyat'ta Muhammed İbrahim, Isparta ve Burdur'da Hacı Mahmud, Erzincan'da Ahmed, Tercan'da Abdülkerim Bey, Bayburt'ta Muhammed Hüseyin, Sivas'ta Hasan, Manastır'da Enis, Surrah'ta(Kuveyt'te bir şehir) Hüseyin, Denizli'de Ali Muhammed, İskenderiye'de Mirza Rahti Bey, Konya'da Muhammed Bey, Bağdat vilâyetinde kâin Amare'de Cafer Bey, Akhisar'da Abdullah, Edirne'de Ahmet Bey, Kars'ta Muhammed, Samsun'da Mirza Behram, Hayfa'da Mustafa, Lazkiye'de Cebrail Cercis, Aydın'da Hacı Ali Bey, Şumnu'da Hacı Muhammed, Manisa'da İsmail Bey, Balıkesir'de Ali Bey, Tekfurdağ'ında Kartyo, Mersin'de Mihaili, Kütahya ve Karahisar-ı Sahip'te, Mustafa Bey. Geçici görevde bulunan şehbender vekilleri ise şunlardır: Mısır vilayeti dâhilinde kâin El-Minye ahalisinden Hoca Şerayi, Mısır dâhilinde Demenhur ahalisinden Hoca Said Batrasi (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXXII, 1877, s. 544-573).

⁸¹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C. XXXII, 1877, s. 544-573.

Sonuç

Osmanlı Devlet Sâlnâmelerine göre Osmanlı Devleti, 1847-1877 yılları arasında 21 devletle diplomatik ilişki içerisinde bulunmuştur. Bunlardan 16'sı Avrupa devleti, 3'ü Asya Devleti, 3'ü de Amerika Kıtasında bulunan devletlerdir. Çalışmamızda üç Asya devletinden biri olup aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu da olan İran Devleti ele alınmış, Osmanlı Devleti'nin İran'ın merkezi Tahran'daki diplomatik temsilcilikleri konusundaki hareketlilik ve bu temsilciliklerde görev almış Osmanlı memurları tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı tarihler arasında İran'ın Osmanlı Devleti merkezi İstanbul'daki diplomatik temsilcilikleri de çalışmanın diğer kısmını teşkil etmiştir.

İncelediğimiz 1847-1877 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin 1847 ve 1848 yıllarında İran nezdinde diplomatik temsilciliği bulunmamaktadır. 1849 yılından itibaren ise Osmanlı Devleti, İran nezdinde 8 yıl maslahatgüzarlık, 1 yıl maslahatgüzar vekilliği, 11 yıl orta elçilik ve 9 yıl büyükelçilik seviyesinde temsil edilmiştir. 1847-1877 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İran'da; dört farklı maslahatgüzarları, beş farklı orta elçisi ve iki farklı büyükelçisi görev almıştır. Maslahatgüzarlık görevinde en fazla üçer yıl ile Namık Efendi ve Haydar Efendi bulunmuşlarken orta elçilik vazifesinde altı yıl ile en uzun süre bulunan kişi Haydar Efendidir. Büyükelçilik makamında ise beş yıllık süre ile en fazla bulunan Osmanlı temsilcisi Ahmet Vefik Efendi olmuştur.

1847-1877 yılları arasında İran Devleti, Osmanlı Devleti nezdinde 12 yıl maslahatgüzarlık, 17 yıl orta elçilik, bir yıl Fevkalade Murahhas Orta Elçilik ve bir yıl büyükelçilik statüsünde temsil edilmiştir. Bu yıllar arasında İran'ın İstanbul'da üç farklı maslahatgüzarı, beş farklı orta elçisi ve bir büyükelçisi görev yapmıştır. Maslahatgüzarlık görevinde en fazla yedi yıl ile Muhammed Han bulunmuştur. Orta Elçilik vazifesinde on bir yıl ile en uzun süre bulunan kişi Mirza Hüseyin Han, büyükelçilik makamında ise 1870 yılında yine Mirza Hüseyin Han İran temsilcisi olarak görev yapmışlardır.

İki devletin otuz yılını kapsayan bu diplomatik münasebet verilerinden çıkarılan netice, incelenen süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin İran'da daha yüksek seviyeden bir diplomatik temsili söz konusu iken İran'ın Osmanlı nezdindeki temsilinin daha düşük seviyeden gerçekleşmiş olduğudur. İki devletin diplomatik temsil seviyelerinde bir mütekabiliyet olmadığı görülse de 30 yıllık süre içerisinde diplomatik ilişkilerin sürekliliği söz konusudur. İki ülkenin diğer ülke nezdindeki ticari temsili konusunda ise İran'ın Osmanlı Devletine nazaran daha yaygın bir teşkilatlanmasının olduğu tespit edilmektedir.

1847-1877 Osmanlı-İran Diplomatik İlişkilerinin Dökümü

Tablo-1: 1847-1877 Osmanlı Devleti'nin İran Nezdindeki Diplomatik Temsili

Temsil Merkezi	Memur İsmi	Rütbesi	Temsil Seviyesi	Tarih
Tahran	---	---	---	1847
Tahran	---	---	---	1848
Tahran	Ali Namık Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1849
Tahran	Ali Namık Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1850
Tahran	Ali Namık Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1851
Tahran	Ahmet Vefik Mirza Efendi	Rütbe-i Evvel	Büyükelçi	1852
Tahran	Ahmet Vefik Mirza Efendi	Rütbe-i Evvel	Büyükelçi	1853
Tahran	Ahmet Vefik Mirza Efendi	Rütbe-i Evvel	Büyükelçi	1854
Tahran	Ahmet Vefik Mirza Efendi	Rütbe-i Evvel	Büyükelçi	1855
Tahran	Ahmet Vefik Mirza Efendi	Rütbe-i Evvel	Büyükelçi	1856
Tahran	Haydar Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1857
Tahran	Haydar Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1858
Tahran	Haydar Efendi	Saniye	Maslahatgüzar	1859
Tahran	Tevfik Bey	---	Maslahatgüzar Vekili	1860
Tahran	Haydar Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Sani	Orta Elçi	1861
Tahran	Haydar Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Sani	Orta Elçi	1862
Tahran	Haydar Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Sani	Orta Elçi	1863
Tahran	Haydar Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Evveli	Orta Elçi	1864
Tahran	Haydar Efendi	Rütbe-i Evvel	Orta Elçi	1865
Tahran	Hayrullah Efendi	Rütbe-i Evvel	Orta Elçi	1866
Tahran	Rıza Bey	Rütbe-i Evvel	Orta Elçi	1867
Tahran	Rıza Bey	Rütbe-i Evvel	Orta Elçi	1868
Tahran	Nazım Efendi	Salise	Geçici Maslahatgüzar	1869
Tahran	Nazım Efendi	Mütamayız	Maslahatgüzar	1870
Tahran	Nazım Efendi	Mütamayız	Maslahatgüzar	1871
Tahran	Eşref Paşa	Ferik	Orta Elçi	1872
Tahran	Münif Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Evveli	Orta Elçi	1873
Tahran	Münif Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Evveli	Büyükelçi	1874
Tahran	Münif Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Evveli	Büyükelçi	1875
Tahran	Münif Efendi	Evvel-i Sınıf-ı Evveli	Büyükelçi	1876
Tahran	Münif Efendi	Bâlâ	Büyükelçi	1877

Tablo-2: 1847-1877 İran'ın Osmanlı Devleti Nezdindeki Diplomatik Temsili

Temsil Merkezi	Memur İsmi	Rütbesi	Temsil Seviyesi	Tarih
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1847
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1848
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1849
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1850
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1851
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1852
İstanbul	Muhammed Han	---	Maslahatgüzar	1853
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Maslahatgüzar	1854
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Maslahatgüzar	1855
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Maslahatgüzar	1856
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Maslahatgüzar	1857
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1858
İstanbul	Ahmed Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1859
İstanbul	Hüseyin Han	Mirza	Orta Elçi	1860
İstanbul	Hüseyin Han	Mirza	Orta Elçi	1861
İstanbul	Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1862
İstanbul	Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1863
İstanbul	Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1864
İstanbul	Muhammed Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1865
İstanbul	Muhammed Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1866
İstanbul	Muhammed Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1867
İstanbul	Muhammed Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1868
İstanbul	Muhammed Hüseyin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1869
İstanbul	Mirza Hüseyin Han	Müşirü'd- devle	Büyükelçi	1870
İstanbul	Ahmed Efendi	Mirza	Maslahatgüzar	1871
İstanbul	Hüseyin Ali Han	---	Orta Elçi	1872
İstanbul	Hüseyin Ali Han	---	Orta Elçi	1873
İstanbul	Hacı Muhsin Han	Hacı Mirza Muayyenü'l-mülk	Vezir-i muhtar ve Elçi	1874
İstanbul	Hacı Muhsin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1875
İstanbul	Hacı Muhsin Han	Hacı Mirza	Orta Elçi	1876
İstanbul	Hacı Muhsin Han	Hacı Mirza	Fevkalâde Murahhas Orta Elçi	1877

KAYNAKLAR

A-Arşiv Kaynakları

BOA. A. MKT. 78/48.

BOA. A. DVN. 61/22.

BOA. HR. MKT. 41/36.

BOA. İ. HR. 270/16255.

B- Süreli Yayınlar

Musavver Medeniyet gazetesî: 1874.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye: 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877.

C-Telif Eserler

AKPINAR, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Şebbenderlik Müessesesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2001.

ARIK, Tuğrul, *20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şebbenderlerinin Ticaret Raporları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

ATEŞ, Abdurrahman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 3, 2008.

AYDIN, Bilgin, "Salname", *T.D.V.İ.A.*, C. 36, İstanbul 2009.

AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

ÇAVDAR, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

DAEİ, Masoumeh "19. Yüzyıl İran ile Osmanlı Arasında Tömbeki Muamilâtı ve Gümrük Tarifeleri", *Sultan Abdülazîz ve Dönemi Sempozyumu, Bildiriler*, C. 2, TTK. Yayınları, Ankara 2014.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1997.

ERSOY, Hamit, "Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.

FİNDLEY, Carter. V., "Hariciye Nezareti", *T.D.V.İ.A.*, C. 16, İstanbul 1997.

GİRGİN, Kemal, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

- GÜNEY, Filiz, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2005.
- KILIÇ, Hatice, *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- KILIÇ, Musa, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 2003.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "İran", *T.D.V.İ.A.*, C. 22, İstanbul 2000.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Osmanlı Yıllıkları, Salnameler ve Yıllıklar*, Haz: Hasan Duman, IRCICA Yayınları, İstanbul 1982.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.
- POLATCI, Türkan, *Osmanlı Devleti'nde Sefaret Tercümanları*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2009.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları(1847-1913)*, TTK Yayınevi, Ankara 2013.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.
- TUNCER, Hüner, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
- TÜFEKÇİ, Coşkun, *Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1896)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2012.
- ULUERLER, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Yayınevi, Ankara 1992.

D-Elektronik Kaynaklar

<http://www.tdk.gov.tr>

<https://www.google.com.tr/#q=khorranshahr+iran>

<https://global.britannica.com/place/Bandar-e-Bushehr>

Discussing the Concept of “Islamic City” Through the Avarız and Cizye Registers of Aleppo in the Seventeenth Century

17. Yüzyıl Halep Avarız ve Cizye Defterleri Üzerinden İslam Şehri Kavramını Tartışmak

Esra DEMİRCİ AKYOL*

Abstract

This paper discusses the concept of “Islamic city” through the example of the city of Aleppo in the seventeenth century by focusing on *Avarız* and *Cizye* registers. *Avarız* and *Cizye* registers were an important source concerning social life in the seventeenth century due to changing political and economic situation of the Empire. These registers provided valuable information not only on the amount of tax collected, but also on the social structure of the cities via the information noted near the names of the *nefers* of each *hane* enabling the researchers to come up with conclusions about the social and economic structure of the cities at the *mahalle* level.

Being aware of Max Weber’s important place in the discussions on the “Islamic city” due to his conclusion about the Islamic urban society being a chaotic association consisting of a mess of various sects and tribes, this paper will talk about various important organizations at the city centres of the East including mahalles, guilds, fraternities and religious groups.

What differentiates this study from other studies on the Islamic city is that it focuses on a specific time period by using specific registers that were reflecting the social and political structure of the Empire. Focusing on a multi-ethnic multi-religious city like Aleppo also provides information about the relation between various ethnic and religious groups.

Key Words: Aleppo, Islamic city, Avarız, Cizye, Mahalle

---

* Dr., Bilkent University, History Department, e-mail: esrade@bilkent.edu.tr

Özet

Bu çalışma, Avarız ve Cizye defterlerini kullanarak “İslam şehri” kavramını 17. yüzyıl Halep şehri örneği üzerinden tartışmaktadır. İmparatorluğun içinde bulunduğu politik ve ekonomik değişimler nedeniyle Avarız ve Cizye defterleri 17. yüzyılda sosyal hayat hakkında önemli kaynaklardı. Bu kayıtlar sadece toplanan vergi miktarı hakkında bilgi vermekle kalmayıp haneler içerisinde her neferle ilgili yanına alınan notlar sayesinde şehirlerdeki sosyal hayat hakkında da bilgi veriyordu. Bu şekilde şehirlerin sosyal ve ekonomik yapısı mahalle bazında incelenebiliyordu.

Max Weber’in, İslami şehir toplumunun farklı kabileler ve mezheplerden oluşan kaotik bir yapı olduğu çıkarımıyla “İslam şehri” tartışmalarındaki önemli yerinin farkında olan bu çalışmada Doğu şehirlerinde yer alan ve mahalle, lonca, cemiyet ve dini toplulukları da içeren önemli örgütlenmelerden bahsedilecektir.

Bu çalışmayı, İslam şehri ile ilgili diğer çalışmalardan ayıran önemli bir özelliği belirli bir zaman aralığına odaklanmak üzere İmparatorluğun sosyal ve politik yapısını yansıtan belirli kaynakları kullanmasıdır. Ayrıca, Halep gibi çok-etnili ve çok-dinli bir şehirle ilgili olarak bu çalışmanın yapılması farklı dini ve etnik gruplar arası ilişkileri anlamak açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halep, İslam şehri, Avarız, Cizye, Mahalle

The concept of the Islamic city has always been a matter of discussion since it was put forward. Max Weber’s works on the western city have been very much effective on the discussions concerning the Islamic city. Theories against or in favour of Weber’s idea included both endeavours to prove that there actually are cities like their western counterparts in the eastern world and studies to display that there is something like “Islamic city” in the eastern world and although it may seem totally different, it actually is a city when considered in its own terms. Scholars advocating the latter argument mostly had the same line of thinking with Weber and agreed with him on the fact that in the east there are no cities in the western sense, but they take the discussion a step further and conclude that there is the Islamic city and these cities have some features that are similar to western ones and thus devote their studies finding out characteristics that Weber stated lacking in the part of the world where Islam is the dominant religion. Some commonalities found in different cities

where Muslims are the majority are considered to be enough to name these cities as Islamic. What is meant by this concept is still not clear since Islam is practiced on a wide geography and the studies on this part of the world only include some cities. This paper discusses the concept of "Islamic city" through the example of Aleppo by utilizing Avarız registers of 1616 and 1678 together with the Cizye registers of 1627 and 1640. These registers give us information about the settlement patterns and social structure of cities.

According to Weber, city is a phenomenon that is related to the social side of the person. People are social beings and they live in groups. City is a consequence of this social life and it is mostly dominated by economic activity.¹ Weber's insistence on the importance of economic life in city goes as far as to define city on the basis of economic activity and accordingly city is differentiated from any other type of settlement by its inhabitants' involvement in trade rather than agricultural activity. On the other hand, it is not true to define every unit involving in trade as city since there should be economic versatility, which can be provided by a market and continuous exchange of goods rather than temporal activity of trade. In conclusion it can be stated that city is actually a market settlement.²

Weber does not only imply that there were no cities in the eastern world within the frame that he put forward, but also suggested that there were some essential impediments before the formation of these cities. According to him, cities of the middle ages were based on secular bases. Although the church had an important place within the cities, it was secular city council members that brought different church associations together to form a sense of urban community. In the end, despite their differences in worship and family membership, city people formed an administrative unit with similar living conditions.³ Since living conditions were mainly determined by economic activities, it is the economic benefits that brought city people together and enabled the formation of the western cities in the Middle Ages.⁴

By studying certain examples from the east, Weber concluded that there is no urban organization, city plan or even the idea of the city. Islamic urban society is a chaotic association consisting of a mess of various sects and tribes. İnalçık tried to disprove Weber's idea that there is no organization in Islamic cities, by explaining the administrative functions in the city and kadı's responsibilities in a city. He also answers the claims that Islamic cities are chaotic in the sense that they are made up of dead-end streets. For this, he

---

¹ Ahmet Aydoğın, "Önsöz", *Şehir ve Cemiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, p. 9.

² Max Weber, "Şehrin Doğası", *Şehir ve Cemiyet*, Translated by Fırat Oruç, edited by Ahmet Aydoğın, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, p. 102-103.

³ Weber, "Batı Şehri", *Şehir ve Cemiyet*, p. 141-146.

⁴ Weber, "Batı Şehri", *Şehir ve Cemiyet*, p. 150.

divides the city into two parts; trade centre (the market) and the residential areas and states that the trade centre is organized whereas the mahalles in the residential areas are formed by the groups living there within the limits of their understanding of privacy.⁵ Thus, the residential areas may seem disorganized, but they are formed freely by the people living in it according to their needs. Different mahalle and house structures in different Islamic countries can be explained from this perspective.

Scholars who suggest the existence of the concept of the “Islamic city” come up with some similarities. The big mosque at the centre of the city and the madrasa around it, the hierarchy of the markets placed according to the type of goods, the residential areas mostly with ethnic and religious solidarity, and a castle.⁶ In addition, the discussions on the existence of the concept “Islamic city” contain the pre-Islamic structures of these cities. According to some scholars, there was a similar city structure in the earlier settlements. Since most of these cities were placed on the old remnants of the ancient cities that had existed around the same areas, the old style of settlement is reflected in the new cities. Also, the central place of the mosque is seen mostly to be the old place of a temple or a church. In most cases these places of worship are just turned into mosques.⁷ One can observe these structures in most of the cities in places where Muslims live, but is this type of structure specific to Islam? Among the researchers trying to answer this question Kuban stated that there is nothing like Islamic city, but there are cities outside of the west that have similarities in terms of institutions.⁸

The Islamic City

Students of the Muslim world and their social structure did not agree with Weber on the idea that there exist no cities in the Islamic world. On the contrary, they put forward the common city structure of the cities in the Muslim countries and state that the market (suq), the mosque, the schools, the residential areas (mahalles) and the cemeteries are where they are because Muslims dominate the city. Their placement suggests an essence in these cities that is unique to Islam.⁹

⁵ Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi, İstanbul 2008, p. 24.

⁶ G.E. Von Grunebaum, “The Structure of the Muslim Town,” in *Islam in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, p. 141-158.

⁷ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 116.

⁸ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler,” *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), p. 53-73.

⁹ Albert H. Hourani, “Introduction,” *The Islamic City*, edited by A.H. Hourani and S. M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970, p. 12.

Lack of urban community, city laws and autonomy in the Islamic cities were considered to be reasons for it not be accepted as a city in the Western sense. However, by accepting such an idea, mahalles as urban institutions are left out of the picture. Although it may seem irrelevant to try to look for corporate bodies in the Ottoman Empire or any other Muslim country earlier, it would be a mistake not to take mahalle structure into account as an organization between the person and the state. Although such structures are not defined in the Sheri'a as corporate bodies, these served similar needs.

Some scholars tried to disprove Weber's claims via the material and topographical characteristics of the Islamic city, but there is also the inner structure that should be looked at. As Stern emphasized, the Islamic city had a loose structure and it lacked corporate municipal institutions. According to Weber, cities of the Antiquity were the perfect examples of cities and they had municipal institutions. Despite the fact that the Muslim cities mostly inherited aspects from these cities of the Antiquity such as the bath, the market and the places of worship, they could not borrow municipal institutions, because by the time Islamic cities emerged on the remnants of the old cities these institutions were long gone or at least did not exist in their full extent. There were some movements towards formation of autonomous corporations especially in times of peace since the pressure of the central authority is less, but they never developed into a full autonomous city.¹⁰

A different way of life and differences in the understanding of privacy were effective in the way the cities were organized in the eastern part of the world. Social life was one of the main elements that the cities were organized around and although they may seem completely dissimilar to their western counterparts, eastern cities had structural characteristics that will be explained in detail in the following parts.

The Guilds

Almost all scholars of the city in the east come up with examples of organizations that can be interpreted as corporate organizations. Mahalles, guilds and tariqas or schools of law are among the most common examples. According to L. Masisignon, organization of the workers in guilds in the Islamic cities goes back to the reign of the Abbasids and it is related to the half religious, half social movement of the Qarmatians who aimed at overthrowing the Abbasid caliphate. These were Ismaili organizations and were not welcomed by the Sunnites.¹¹ Nonetheless, after a long discussion and a search

---

¹⁰ S.M. Stern, "The Constitution of the Islamic City," *The Islamic City*, edited by A.H. Hourani and S.M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970, p. 25-31.

¹¹ Louis Massignon, "Sinf," *The Encyclopedia of Islam*, 2nd Edition, 1935.

for evidence Stern concludes that this suggestion about the establishment of the guilds has no base and cannot be verified.¹² Leaving the discussions about the establishment of the guild system aside, guilds were accepted to be among the most important groups in the city. Changing conditions of economics, society and environment were effective on the organization of these guilds too. In times when there was less pressure from the central authorities, they were strong enough to form their own security organizations and defended their cities from any kind of attacks.

Despite their temporal seizure of power, guilds mostly existed for the sake of the government and were used as instruments of state control. Representatives of the guilds together with relevant government officials in the cities came together and decided the prices and the quality measures of the goods. However, the person responsible for the application of these decisions is the muhtesib and this is a government personnel working together with the kadi. Thus, these organizations were not formed and did not work separately from the government. Actually, forming different artisans into groups according to profession was the best way to provide control over their activities and the quality of their products through the control of the municipal authority. Artisans conglomerating under corporations was a result of the interest of administrative control.¹³ This was also the case in Europe in the middle ages; yet the European guilds were more organized institutionally and they sometimes claimed autonomy and got some political rights.¹⁴

Although the guilds were not organized to claim autonomy, this did not mean that they were never involved in politics. On the contrary, these guilds had a say in the cities and if this city is an important trade centre as Aleppo, they sometimes were able to take a stand against the central authority and fight against the kapıkulus sent from the centre on the side of the local janissaries. As stated above, the main purpose of these organizations was to provide an intermediary between the state and the people, but as some scholars suggest, in the later periods, with the waning of the central authority these groups may have had more apparent political aims and their activities could have been felt more within the cities.¹⁵ However, lack of cooperation and their extreme separation prevented the guilds in the Islamic cities to come up as “counter-authority” groups.¹⁶ In addition to the routine duties of the guilds such as

---

¹² Stern, “The Constitution of the Islamic City,” p. 44.

¹³ Henri Pirenne, *Economic and Social History of the Medieval Europe*, London 1958, p. 181-182.

¹⁴ Stern, “The Constitution of the Islamic City,” p. 46-47.

¹⁵ Albert H. Hourani, “The Changing Face of the Fertile Crescent”, *Studia Islamica*, 8 (1957), p. 97.

¹⁶ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, p. 87.

inspecting the efficiency of their members and the quality of the products, setting the prices and solving problems among its members; they were also responsible for the administrative activities of their streets such as settling disputes and keeping the order.

In Aleppo the suqs were organized hierarchically according to the importance of the products that are made or sold. Biggest of these suqs were placed in the “medine” which can be explained as the city centre. International fabric and spice trade is concentrated in the medine whereas smaller markets (Suveyka) were seen in between the residential areas. These suveyka were mostly specialized markets where the everyday needs of the population were provided.¹⁷ The biggest mosque was at the centre of the city and the closest suqs were the jewellers (Suq al-saga) and the traders of imported fabrics. In Aleppo, Damascus and Algeria, jewellers were adjacent to the central mosque.¹⁸

Shop owners usually did not reside in the market area. Markets and the residential areas were separated from each other. For instance in Aleppo the centre lay between Bab-ı Antakya and the castle. Medine was the centre of economic activity. There usually existed suqs and kervansarays and these both served the needs of the merchants and the shop owners. There was a second centre of economic activity in Aleppo named as the Bankusa Suq placed at the Northeastern gates of the city. This suq was specialized in travel equipment, because this gate was on the pilgrimage route.¹⁹ Although there were residential areas close to the medine, they were not in the same places with the shops.

Guilds specialized in one craft and if one of the ethnic groups specializes in one craft then the guilds become ethnically specialized too. For example, Antakya suqs were organized according to the types of crafts (in which the same crafts were settled in the same part of the market and all of the craftsmen were part of their guild) and the ethnic or religious groups. Blacksmiths were Alawites, farriers were Turks and the jewellers were Christians.²⁰

As mentioned above, guilds had power as a group especially at times when the central authority was weak and they had a political stance against the state's acts. This was apparent in Aleppo when there was an open struggle between the janissaries and the sipahis. Actually, the Ottomans tend to get soldiers for the army thorough the method of “devşirme”, from the mid fifteenth century onwards, in which non-Muslim children were taken and brought up as the

---

¹⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2003, p. 133.

¹⁸ Raymond, *Osmanlı Döneminde Araç Kentleri*, p. 162.

¹⁹ Enver Çakar, *XVII. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2006, p. 88.

²⁰ Raymond, *Osmanlı Döneminde Araç Kentleri*, p. 169.

servers of the Sultan and the state, but after a while, soldiers were began to be conscripted from Anatolia. They were mostly Muslim-Turk soldiers who were sent to the Arab regions. In addition to this, in most other parts of the empire the janissaries were conscripted from the local population.

Examinations of the registers from the second half of the seventeenth century and the early eighteenth century show that there were many janissaries involved in agriculture. They were not recruited under the *devşirme* levy and this can be proven by their fathers' Muslim names. In addition, they were not the sons of the Janissaries settled in the centre but assigned to the garrisons in the provinces, because they would then be registered among the peasant population. These were locally recruited soldiers.²¹ This was a method used by the Ottoman authorities to find the necessary war-ready soldiers in the provinces without relying totally on the troops to be sent from the centre. These groups usually did not go to the corps' barracks in Istanbul, but remained in their native places.

These locally recruited janissaries were very much involved with other kinds of economic activities. Some owned lands and some were members of the guilds as craftsmen. Although it was forbidden for janissaries to marry, during the reign of Sultan Selim II they had the right to marry and after the Grand Vezir Sokollu Mehmed Paşa's death, their sons were accepted to the corps as "kul oğlu"²² and these could be found in the registers with the title "Beşe" added to their names.

In the case of Aleppo, at the beginning the Janissaries that were sent from the centre for the protection of these cities usually settled in the city and formed close relations with the native people. Most of them married with native women and become tradesmen. In addition to these, in the seventeenth century ordinary people of the region could become Janissaries. Most of the Janissaries in Aleppo were involved with moderate business. They were concentrated in Bankusa, Bab el-Makam, Bab el-Neyreb, Karlık, Bab el-Melek mahalles of the city. These were settled in the eastern part of the city and they were not wealthy regions.²³ In the 1616 Avarız register²⁴ of Aleppo the members of different religious and ethnic groups were recorded with a note next to their names stating their religion or ethnicity. İbrahim Beşe in Saçlı Han-ı Fevkani neighbourhood (p51) Kaya Beşe in Tatarlar neighbourhood (p56) and Beyazid Beşe and Ahmed Beşe in Menzeli neighbourhood (p 59) were recorded

²¹ Evgeni Radushev, "'Peasant' Janissaries?" *Journal of Social History*, Winter (2008), p. 450.

²² Radushev, "'Peasant' Janissaries?" p. 458.

²³ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 41.

²⁴ For a detailed explanation of the Avarız registers see page 11 of this study.

with a note "Türkman-i Şam" beside their names. This note shows that these janissaries were Turcoman in origin. Turcoman janissary is a good example of the new recruitment strategies of the corps.²⁵

On the other hand, there were the kapıkulu soldiers sent from the centre. They settled in the castle region. The coexistence of these two types of soldiers always caused a tension between them. The janissaries were from the cities that they were settled and the kapıkulları were sent from the centre. Janissaries were actually so much together with the native population that they were called *yerliyye* or *yerliyyan* by the people.²⁶ In case of unrest, the yerliyyan would take their stand on the side of the native population as was the case in Syria when the native people did not want the kapıkulus in their city and the controversy between the castle and the rest of the city continued from 1740 to 1757. Kapıkulus were supported by the intra muros (mahalle within the city walls) Amare Mahallesi where the ruling elite of the empire was settled. Janissaries were larger in number and had greater support from the people²⁷. Guilds were among the strongest supporters of the janissaries, because they were organized and had close relations with them due to their membership. With the armed power of the janissaries, the guilds actually had an important role. However, in the eighteenth century, janissaries lost power against the kapıkulus, while the same kind of cooperation between the janissaries and the people against the kapıkulus in Damascus resulted in the Sultan's decree for the kapıkulus to leave the city.²⁸

When the janissaries lost power against the kapıkulus, another group that was also in conflict with the janissaries found support from the people. These were the sherifs (grandchildren of the Prophet). They also had a politically active role in the city life. At certain time periods the numbers of the sherif families were thought to be a lot. They were not settled in specific mahalles within the city like the Janissaries, but they usually were residing in intra muros mahalles and there seemed to be a concentration in the regions around Bab el-Nasr.²⁹ Sherifs of Damascus were known to have played an important role in the fight against the kapıkulus. In Aleppo, there was not an open revolt against the kapıkulu troops. There the sherifs were also important for the transmission of complaints from the people to the kapıkulus. They were the intermediary groups that had good relations both with the native people and the military men sent from Istanbul.³⁰ There existed a rivalry between the yerliyyan

---

²⁵ Mustafa Öztürk, "1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri," *OTAM* 6, (1997), p. 264.

²⁶ Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent," p. 99.

²⁷ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 42.

²⁸ Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, Princeton 1980, p. 89-92.

²⁹ Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent," p. 96-97.

³⁰ Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut 1966, p. 50-51.

Janissaries and the sherifs of Aleppo due to conflict of interest. Bloody fights between the Janissaries and the sherifs continued for nearly 35 years beginning in 1769/1770 and the last event taking place in 1805.³¹ In the end, neither the janissaries nor the sherifs had political power and they did not organize the people into groups that claim autonomy or any other kind of political advantage.

The Islamic Religious Groups and Other Urban Organizations

Among the examples of organizations that had autonomy and could even claim political rights or at least no control over their properties and activities were the religious orders in Christianity especially in the Middle Ages. Apparently no religious group in Islamic cities had become as powerful as the religious groups in the Middle Ages in Europe. However, according to Lapidus, fraternal societies such as young men's gangs and Sufi orders are worth looking at when talking about urban organizations.³² In Damascus young gangs were called *zu'ar* and it meant scoundrels or troublemakers and they were seen at the end of the fifteenth century. Although their name had a negative connotation, they were defenders of the quarters. They resisted excessive taxation and abuse by any Mamluk officer. They were actually at the centre of the popular resistance to the Mamluk regime, but on the other hand when their own interests were in this direction they were causing problems for the city residents and abused the quarters. They could be criminals, pillagers, thieves and even assassins when their own benefits were at stake. Thus, despite their temporal stance against state actions and support for the wellbeing of the city residents, they actually served themselves and exploited the weaknesses of both the state and the urban society.³³

Some scholars suggested that the *ulama*- the people educated in the literature, doctrines and laws of Islam were actually very effective on the people, because they were the ones giving people the religious and moral guidance. They were active at every level of social life as *imams*, scholars and *kadis*. The *ulama* were important for the discussion of the Islamic city in two ways. Firstly, their effect on people made them the leaders of the city dwellers when the city is considered on the basis of mahalles. Imams were the representatives of the city quarters in the meetings organized by the *kadis* about the general issues of the cities.³⁴ Secondly, *kadis*, who were also among the

---

³¹ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 52.

³² Ira M. Lapidus, "The Urban Society in Mamluk Syria," *The Islamic City*, Edited by A.H. Hourani and S.M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970, p. 200.

³³ Lapidus, "The Urban Society in Mamluk Syria," p. 201.

³⁴ Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Edited by T.Naff and R. Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale 1977, p. 38-39.

ulama, were actually the judges and the lawyers of the cities in addition to their administrative responsibilities. Weber claimed that kadıs applied Sheri'a arbitrarily. For this reason, he suggested that there existed no autonomous city law and no independent judges in Islamic cities. However, according to İnalçık, Islamic city was also organized administratively and the kadıs were actually responsible for the application of the Sheri'a and this was not an arbitrary application. Since kadıs were educated in theology and Islamic law they knew how to interpret these laws in certain situations.³⁵ In addition, Lapidus stated that the ulama, among whom were all religious authorities at all levels of the society, regulated the markets as well as managing the cities' educational, religious and philanthropic institutions. With all these responsibilities they were actually the local leaders of the community in the cities.³⁶

On the other hand, the ulama were not independent urban leaders. They were educated in state institutions and assigned by the state especially as was the case with the kadıs. They played the mediating role between the people and the state. Furthermore, some ulama attracted more attention than any other with their way of interpreting Sheri'a. These ulama created more comprehensive communities around the loosely organized schools of law that they have formed. There were four important schools of law in Islam³⁷ and every Muslim was considered to be a member of one of the four schools. The person does not choose which school to follow, but usually becomes a member according to the traditional membership of his/her quarter, city or region. In these schools of law, the people practiced Islam according to their ulamas' interpretation. These were not corporate organizations, but rather loosely organized groups.³⁸ Some people applied one interpretation in certain issues, while applying others in other issues. These were not strict divisions of the society, but communities that brought people together much better than any other fraternity. In rural areas, almost all of the population belong to the same school of law and for this reason; membership to a certain school of law does not make a difference. However, in the cities where people from different regions came together, these kinds of commonalities formed a reason for people to organize under this umbrella. No matter how organized or disorganized these groups might be, none of the fraternities, gangster groups or schools of law could take the form of a political organization claiming autonomy.

---

³⁵ Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, p. 23.

³⁶ Lapidus, "The Urban Society in Mamluk Syria," p. 204.

³⁷ Hanafi, Hambali, Şafi'i and Maliki were the schools of law in Islam named after their ulama leaders. They are called madhabs in Arabic.

³⁸ Lapidus, "The Urban Society in Mamluk Syria," p. 204-205.

Mahalles

Lack of corporate organizations in Islam was seen as a barrier in front of city formation by Weber. Students of Islamic cities suggested that there actually existed cities in Islam although they may not be defined with western concepts. There was a kind of solidarity among the city dwellers especially in the city quarters named as “mahalles” or “haras” in most of the Islamic countries. Mahalles are thought to be born as a result of security reasons. According to Sauvaget, when the Arabs came to the classical cities of the Roman period, the cities began to change in structure. The market places gradually had taken their current shape. After the period of the early caliphate, there was a time of insecurity causing the population to withdraw into city quarters where the people from common ethnic or religious backgrounds had closer neighbourhood relations forming the mahalles within a city.³⁹ These mahalles had their *ra'is* as their leaders.⁴⁰ These were not state officials, but local people. These chiefs had the control of their regions in times of the decline of government authority, but they were not autonomous rulers except for some exceptional cases.

Mahalles were residential areas with small markets for the everyday needs of its residents and some had small workshops for weaving, but these areas were mainly separated from the central markets. These were often homogeneous communities either religiously or ethnically. Furthermore, migrants to the cities came to neighbourhoods where they have their relatives or acquaintances. Although there might have been divisions according to ethnic or religious background, class distinctions were not very apparent. Mahalles were like local administrative units. They had their chiefs (*ra'is*) among the local notables. During the time of the Mamluks the chief was chosen among the local notables by the Mamluk governors of the cities.⁴¹ As suggested earlier, in most cases imams were also acting as the community leaders especially in relations with the *kadı*.

Mahalles were places where people had very close relations that the kind of urban community that Weber put forward, can be claimed to have been formed in these mahalles on smaller scales. Joint responsibility of the mahalle residents on the issues of debt or any other kind of issue actually was a way of reflection of this sense of community⁴². Joint responsibility necessitates that in any kind of interruption of the public peace within the neighbourhood, the

³⁹ J. Sauvaget, “Esquisse d’une histoire de la ville d’Alep,” *Revue des Etudes Islamiques*, vii (1934), p. 421-480 as cited in Hourani, “Introduction,” p. 13.

⁴⁰ Stern, “The Constitution of the Islamic City,” p. 33.

⁴¹ Lapidus, “The Urban Society in Mamluk Syria,” p. 197.

⁴² Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine,” *Osmanlı Araştırmaları*, Volume IV (1983), p. 73.

residents of the relevant mahalle was to be kept responsible for it altogether. In cases of punishment, the mahalle was punished as a group and in the same manner taxes were levied on the mahalle altogether. For this reason, acceptance to the mahalle, and through it to the city, was based on the acceptance of the residents. For a new person to come and settle in a neighbourhood, at least some of the old residents of the mahalle should guarantee that this person is trustworthy and suitable to reside there. Joint responsibility was a result of both community and state needs, because the Ottoman state liked minimum mobility among its people. For taxation and security purposes it was seen to be better if the population could stay in wherever they were born so that they could be kept under record.

Community feeling within the mahalles could be seen in many of the documents concerning the city life in the Ottoman Empire. Especially kadi registers suggest that residents of the same mahalle and even neighbouring mahalles were recorded to guarantee that there were no bad people among themselves.⁴³ As a result of this sense of collective consciousness some scholars even suggested that identification with a mahalle was far stronger than identification with a city and explained the existing differences within a city through this identification.⁴⁴

When tried to be comprehended in the Weberian sense, the urban community in Islamic cities should be considered at two levels. As mentioned earlier, work places and residential areas were separated from each other and the city centre, where most of the markets were situated, had its own structure and therefore its own identity. On the residential side, there was a different picture. According to İlhan Tekeli, when issues like foreign threats and oppositions to the central authority were at stake, then the mahalles were the places to look at. City centre could give an idea about the city identity, but the organization as an urban community could also be found in the residential areas at a different level. For this reason, mahalle was put forward as another very important organization in addition to the guilds, fraternities and religious groups most of which were organized at the city centre.⁴⁵

Moreover, when talking about the city structure at the time of the Mamluks, Lapidus submitted mahalles to be more important than the guilds, because the guilds were not as organized as they were to be later.⁴⁶ Mahalles were formed as taxation units and they were not isolated entities. Mahalle gates

---

⁴³ Ank. Şer. Sic., VIII/538,539,540 as mentioned in Özer Ergenç, *ibid.*, p. 73-75.

⁴⁴ Sevgi Aktüre, "Tarih İçinde Anadolu Kentinin Yapı Çözümlemeleri", *Kent Tarihi* Sempozyum/Atölye, edited by F.B. Yıldırım, Tarih Vakfı ve TOKİ, İstanbul 1994, p. 46-51.

⁴⁵ Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, p. 23.

⁴⁶ Lapidus, "The Urban Society in Mamluk Syria," p. 199.

were not yet permanent in this period and they had to be rebuilt only in times of danger. Without the walls “as a permanent part of the Islamic city” especially during the Ottoman reign, these mahalles were just adjacent streets and districts within the larger city structure⁴⁷. Shortly, the mahalles were small, integrated communities most of which had ethnic, religious or economic unity.

Aleppo in Ottoman Tax Registers of the Seventeenth Century

Mahalle makes an important part of most of the studies on the cities of the Islamic world, whether they suggest that there is something like Islamic city or not, because its significance can be seen through Ottoman documents. As suggested many times before, mahalles were the basic administrative units for the state. Census records of the cities were kept on mahalle basis as an equivalent to their counterparts in the rural areas: the villages. For this reason, it is important to understand the mahalle structure to understand the city as a whole and suggest whether there really existed an Islamic city. One of the ways to study mahalles is to look at registers or *defters* kept by the Ottoman state.

In order to keep track of the taxpaying population of the cities, defters were used. In the earlier periods up until the seventeenth century, *tahrir* registers were kept. These registers provided valuable information about the social and economic life both in the cities and the smaller administrative units. With the beginning of the seventeenth century keeping of the tahrir registers were abandoned gradually.⁴⁸ Economic and social conditions of the seventeenth century required other types of record keeping leading to Avarız and cizye registers to be kept more regularly. Since the main source of revenue for the state was now avarız and cizye, these registers contained information about the taxpayers. The taxpayers and the amount of tax that they were paying was not the only information that we gather from these registers.⁴⁹ Demographic, economic -showing which payment units (*hanes*) paid how much tax and the changing amount of tax at the level of hanes within a certain mahalle- and social structure of the residential units can also be followed through these documents.

At the end of the sixteenth century, one of the main institutions of the empire -*timar*- began to dissolve. Timar system lost its efficiency and the Celali revolts of this period worsened the situation for tahrir registers. Agricultural activity, which formed the basis of the timar system, was not possible in parts of the country where Celali revolts took place. The medium of anarchy and

⁴⁷ Lapidus, “The Urban Society in Mamluk Syria,” p. 197.

⁴⁸ Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri,” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, edited by H. İnalçık, & Ş. Pamuk, DİE Yayınları, Ankara 2001, p. 35.

⁴⁹ Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri,” p. 40.

unrest proved tahrir registers useless. In this period, the fast growing number of uninhabited tımar lands were collected under the Sultan's *has* lands and given for tax farming. This type of revenue collection was seen before, but it became widespread throughout the empire. Through tax farming the state could obviate its desire for cash⁵⁰. In the same manner, *avarız* and *cizye* taxes were also paid in cash and the state was aware of the importance of these taxes especially in a time when the need for cash was so big. Thus, *Avarız-cizye* registers were kept by the *defterhane* (imperial registry) that used to keep tahrir registers earlier. *Defterhane* adapted to the new financial situation and expanded.⁵¹

Although there were records of *avarız* and *cizye* payers earlier than the seventeenth century, this century was the time that these records were kept systematically. This tax continued to be one of the main sources of revenue for the empire until it was abolished in 1856.⁵² Although *avarız* was seen before, it was an extraordinary tax collected when the state was in need. This was named as *avarız-ı divaniye* or *tekalif-i örfiye*. From the late sixteenth century onwards, these taxes became regular taxes collected annually. Since this tax had become a regular source of revenue for the state, its registers were kept in a detailed way. From 1620 onwards, these registers also contained the exempted individuals.⁵³

Avarız and *cizye* taxes were collected on *hane* basis. *Hane* meant a unit of taxpayers and this was not necessarily a family. The number of taxpaying individuals within a *hane* changed according to the wealth of the people. Although there were discussions about standardization of the approximate number of individuals registered under one *hane*, the number changed from one region to another. In addition, detailed research on the *mufassal* *avarız* registers brought to mind that *avarız* tax was collected on individual basis rather than on household basis. This is a continuation of the classical tahrir tradition that also collected taxes from all the adult males and recorded them as "nefer."⁵⁴ On the other hand, from 1691 onwards, *cizye* began to be collected on individual basis.⁵⁵ Although there are many similarities and the *avarız* registers are represented as the continuation of tahrir registers, there are differences between them. For example, the *avarız* registers include the members of the askeri class as well as the ulema, *sadat* and the other military members who were town and village dwellers.⁵⁶

---

⁵⁰ Linda Darling, *Revenue Raising and Legitimacy. Tax Collection and Financial Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Brill, Leiden 1996, p. 28.

⁵¹ Öztürk, "1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri," p. 249.

⁵² Darling, *Revenue Raising and Legitimacy*, p. 84-85.

⁵³ Darling, *Revenue Raising and Legitimacy*, p. 91-93.

⁵⁴ Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri," p. 40-42.

⁵⁵ Darling, *Revenue Raising and Legitimacy*, p. 85.

⁵⁶ Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri," p. 237.

Furthermore, in order to get information about the tax-paying population of the empire, all the adult males were recorded name by name within a region. There were notes on some special characteristics of the individuals such as their religion, city of origin and job.⁵⁷ These notes enable us to see the differences in the social status of the people living in an area. As mentioned earlier, reaching demographic results from avarız registers may be problematic due to the uncertainty about the number of individuals recorded within a hane, but information about the social life in general and economic conditions of a neighbourhood can be gathered from them.

Another point that needs attention about the avarız registers is that there are two types of defters. One is the mufassal avarız register which include detailed information about the nefers in a region and the other type is the avarız-hane registers in which only the total number of avarız hanes and the total amount of tax that they are going to pay are recorded on either province or *kaşa* base.⁵⁸ For the purposes of this paper, mufassal avarız registers are the sources that should be used, because only through the detailed records of the *nefers* could we get an idea about social life in the cities of Aleppo and Damascus. Our estimations about the religious division among the mahalles would be based on the notes about religion or the city of origin taken near the names of the taxpayers.

Avarız registers of 1616 and 1678 together with the cizye registers of 1627 and 1640 are taken into consideration to gather information about the social status of the people living in the different mahalles of Aleppo. As stated earlier, the idea of Islamic city assumed that people reside in mahalles in these cities and these mahalles are divided according to religious groups.

The number of mahalles and the structure of their populations are among the information that we get from the avarız and cizye registers. Under the Ottoman Empire, Aleppo played an important role as the centre of its province. A. Abdel Nour made a research on seventeenth century Aleppo based on the sales of estates. According to the results of this research, there was an increase in the prices of the estates. Moreover, houses were smaller and sales of estates were more often. There was an increased demand for houses and the new constructions were not enough to answer this demand. As a result, existing houses were divided into smaller parts. These results were reached through an example from the Behsita mahallesi of Aleppo. This mahalle was said to be established in a small and restricted region near the city walls. Since the area of this mahalle was very restricted, the increase in the number of hanes from 260 in 1570 to 477 in 1683 is interpreted as the division of already existing houses.⁵⁹

---

⁵⁷ Öztürk, "1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri," p. 290.

⁵⁸ Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri," p. 45.

⁵⁹ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 31.

The idea that the mahalles of the Islamic city were divided according to religious groups can be widened by stating that actually it was not only religion but also other common characteristics that brought people together in certain regions-mahalles. For example, Janissaries tended to concentrate in certain mahalles whose names are mentioned above. Their rivals, the sherifs were not as cohesive in terms of settlement, but while the fights between them were taking place, certain mahalles had become centres for these groups. Sherifs were in control of the intra muros mahalles while the janissaries were active in the Bankusa and Bab el-Neyreb mahalles where they were dominantly settled.⁶⁰ As can be seen, although mahalles were not divided strictly among certain social and political groups, the tendency for these groups to be together could be examined in their settlement patterns too. This was why some groups are concentrated in some mahalles, but this did not mean that a particular mahalle consisted only of the relevant group.

The aforementioned case was also valid for the divisions between the mahalles according to religious groups and occupation groups. For example, the main markets of the cities were divided according to the type of goods that were made and sold in these shops. Most expensive goods were in the centre whereas the other occupations had their shops in other parts of the market. While the shops were together in the main market of the city -at the centre-, houses of the shop owners were in the mahalles surrounding the city centre. Settlement patterns of certain occupation groups were similar to other social groups and they tended to live together in the mahalles, which were close to their working places. Proximity was the main motive for them to concentrate in certain mahalles.⁶¹

According to the Avarız register of 1616, most mahalles of Aleppo are Muslim mahalles and only Jewish mahalles are shown separately. Actually, it would not be correct to speak about an individual Jewish mahalle although there is one named as Yahudiyyan mahallesi consisting of 116 hanes only 50 of which were Jewish and there were 30 Jewish hanes in the Behista mahallesi. Behista mahallesi was one of the biggest mahalles of Aleppo and as mentioned earlier, Janissaries were also concentrated in here. In addition there were Jews living in Muslim neighbourhoods. These hanes are recorded clearly as "yahudi."⁶²

There existed no separate Christian neighbourhood in the Avarız registers, but the Christian hanes are recorded separately as *zımmi* within the registers. Furthermore, Cüdeyde mahallesi was known to be dominated by Christians

---

⁶⁰ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 52.

⁶¹ Öztürk, "1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri," p. 266-267 and Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 53-58.

⁶² BOA, MAD, nr 3400, p23-24

from the earlier tahrir registers. As can be seen from the recorded names of the nefers, most Christians living in this neighbourhood were Armenians (Kaspar, Vans, Mardos, Serkis, Andon, Melkon, Kirkor... etc). In addition to Cüdeyde neighbourhood there are zimmi in mahales of Şeriatlu, Şakir Ağa, Menzeli and Kavansa. Although in most of the cases the zimmi population was recorded with a note “zimmi” next to their names, there are some very apparent non-Muslim names with no note beside their names. These are: Halife Kirkos in Dahil-i Babu'l Makam mahallesi (p25 line 74), Karagöz in Masabire mahallesi (p 30), Marun Kirkor in Haccac mahallesi (p 65, line 54).⁶³

Although Muslims dominate some of the mahalles, it can be stated from the general picture that we get from the Avarız registers of Aleppo that there lived Muslims and non-Muslims together in the same neighbourhoods. Bahsita was an example of the mahalles where Muslims and Jews lived together in the sixteenth century.⁶⁴ In the year 1550, a small number of Christians also settled in this mahalle.⁶⁵ Şeri'atlu and Haric-i Babü'n-Nasr were the mahalles where Muslims and Christians lived together in both the sixteenth and the seventeenth centuries⁶⁶. These were recorded separately as Muslim hanes and zimmi hanes and in cases in which there is no separation, religion of the zimmi population was noted either as “zimmi” or-as was the case for the Jews- as “yahudi.”⁶⁷

Moreover, avarız registers of Aleppo indicate that this city was attracting population from other cities. These cities are noted beside the names of the incoming people. According to these notes the cities of origin of the incoming population were as follows: Kayserili: 6, Bursalı: 4, Ayıntablı: 10 (2 Jews), Mısırlı: 29, Derguşlu: 2, Serimli: 10, Şamlı: 21, Malatyalı: 1, Erzurumlu: 2, Suruçlu: 3, Antakyalı: 2, Urfalı: 3, A'zazlı: 5, Harputlu: 2, Kilisli: 1, Beyrutlu: 3.⁶⁸ Not only Muslims, but also Christians from other cities and countries came to Aleppo in the sixteenth and seventeenth centuries. The rate of the growth of the Christian population in Aleppo was 38% between 1520 and 1584, but this rate was 106% between 1520 and 1550 when trade was a good business for the Christians.⁶⁹

These settlement patterns in the 16th century Aleppo show us that there was actually no strict separation of mahalles according to religion or any other

⁶³ BOA, MAD, nr 3400, p 25,30,65

⁶⁴ BOA, MD, 5, p105/242 as referenced in Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, p. 114.

⁶⁵ BOA, TD 454, p 16.

⁶⁶ BOA, TD 493,p 23

⁶⁷ Halil Sahillioğlu, *Şam Şehrinin XVII. Asırda Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1977 numaralı Avarız Defterine Göre*, IRCICA, İstanbul 2005, throughout the defter.

⁶⁸ Öztürk, “1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri,” p. 265-266.

⁶⁹ Çakar, 2003, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, p. 149.

social and economic status. Although there was concentration of certain groups in certain areas, it cannot be stated that there was a closed mahalle structure. Social groups that wanted to live together due to pragmatic reasons were seen to form regions for themselves, but at the mahalle level there was a mixture of population.

According to the definitions of an Islamic city, house is the part of the city where the family lives. Since family life is private, houses are shaped to keep this privacy. Although it would not be correct to define a "Muslim house" which does not change according to place and time; characteristics of these houses are as follows: closed houses with no windows on the façades and whose only relation with the outside world is through their inner courtyards and these houses are situated on the streets with dead ends so that no trespassing would occur by those who are not residents of the same street.⁷⁰

Courtyards were used as transition places between the houses and the street and they were important in the lives of the residents. They were also important for privacy, because they assumed the function of public places for women. In addition, certain activities were made in the courtyard and they mostly contained stoves and cellars. The walls surrounding the courtyard and the inner parts of the house delineated the border of private and public life. However, on the contrary to the general belief, these structures, which were related to the understanding of privacy in Islam, were also apparent in the non-Muslim houses in Aleppo.⁷¹

The architectural structure of these cities was not specific to Islam. Thus, the claims that Islam was effective on the way the houses were built are not acceptable to the full extend, because the Muslims and the non-Muslims were using the same architectural style in their houses. Big courts and terraces behind high walls can best be explained through climatic reasons. Since these cities are in a very hot climate zone, usage of open spaces was seen very often. Furthermore, as also was claimed by Raymond, narrow streets can be explained by the need for shadow in the hot times of the year.⁷² Furthermore, O. Grabar opposes the idea that this type of architecture is special to Islam, by stating that this type of housing cannot be seen in the northern parts of the world where Muslims also lived. For this reason, houses with courtyards are more specific to the climate than being suitable to the religion's necessities.⁷³

---

⁷⁰ Raymond, *Osmanlı Döneminde Araç Kentleri*, p. 195.

⁷¹ Fikret Yılmaz, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair", *Toplum ve Bilim*, 83 Winter (2000), p. 104.

⁷² Raymond, *Osmanlı Döneminde Araç Kentleri*, p. 120.

⁷³ Oleg Grabar, "Reflections on the Study of Islamic Art," *Muqarnas*, I (1938), p. 8.

Cities in the Arab provinces of the empire long existed. Some of them were grand cities even in the very early ages of civilization. Aleppo was also among these very old settlements. Although the cities grew and developed with time, some main structures such as the religious places and the general structure of the settlement places continued. Although Islam was effective on the culture of the region to a large extent, other cultural factors were also brought to the seventeenth century through traditions and other applications. Architecture, being one of the expressions of culture, contains pieces of both Islamic and earlier civilizations.⁷⁴ Family life being separated from the public life is a characteristic that can be seen commonly in the Mediterranean cities. Thus, it would be confining to talk about an architectural style of a Muslim house. On the contrary, this is a very old type of agricultural style born from the climatic and cultural needs of the region.⁷⁵

Changes in the Population of the Mahalles

Cities in the Islamic world had urban communities unique to themselves. Mahalles were among the most important places where the sense of belonging reached its peak and the mahalles formed smaller entities within the city. Although the Ottoman Empire found this kind of an organization beneficial and supported it, it was not something specific to this time period. Settling of minorities and other kinds of ethnic and religious groups in certain parts of the city was a result of the need to be close to each other and some other economic and social reasons. For instance Christian neighbourhood of Cüdeyde in Aleppo existed even during the Mamluk period, but the formation of the closed mahalle structure could be seen with the growth of the Christian population, increasing administrative authority and need for security.⁷⁶ Furthermore, despite not becoming a Christian mahalle, Bab el-Nasr also had a dominant Christian population.⁷⁷ In the same manner, in addition to the mahalle of Yahudiyyan, the Jewish mahalle of Behsita formed after the emigration of the Muslims in the 17th century and the immigration of the Jews from the nearby mahalle of Bendere to Bahsita. However it is not possible to give exact numbers about the Jewish population, because they were recorded together with the Muslims without any notes indicating the religion of the person.⁷⁸

According to the avarız and cizye registers, there was an increase in the population of the Christians in the seventeenth century due to various

⁷⁴ G. Marçais, "Dâr", *EI*, Second edition, II, p. 116.

⁷⁵ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 216.

⁷⁶ *BOA, MAD*, nr 3400, p. 78-79 and Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, p. 121-122.

⁷⁷ *BOA, MAD*, nr 3400, p. 78-79, *BOA, KK*, Mevkufat, nr. 2684, p. 6.

⁷⁸ *BOA, MAD*, nr 3400, p. 23-24.

economic and social factors. Cizye was the head tax collected from the non-Muslims and cizye registers were kept to keep track of the tax paying population of the Christians. According to 1627 cizye registers, there were 1.307 Christian and 450 Jewish taxpayers in Aleppo.⁷⁹ In 1640 the number of Christians increased to 2500. In 1695 this number reached 5391 and it was noted that 1234 of them were newcomers. In 1740, immigration of Christians continued and their population was 8120.⁸⁰ Immigration to Aleppo was both from other cities and countries and from the rural hinterland of the city. Producers needed new markets for the fabrics they produced in the rural parts of Aleppo. This need resulted in the migration of these producers to the city centre.⁸¹

Immigration to Aleppo was not only relevant for the Christians. The city also attracted the Jewish population from its environs. There was a rivalry between the Armenians and the Jews for the possible administrative posts. Collection of the customs in Aleppo was traditionally Jews' job unless there was a Muslim responsible for this, but the Christians in the region were looking for ways to get hold of this post.⁸² Not only Jews and Christians, but also Muslims and other sects of Christians as opposed to Catholics had some kind of a tension between them stemming from economic reasons. In addition, different ethnic groups among the Muslims also were treated differently by the state. For instance Circassians and Turcoman tribes were settled in the border region near the desert to control the Beduins who attacked trade caravans.⁸³ Until the nineteenth century, Aleppo was one of the most important trade centres attracting merchants from different parts of the world. On the other hand, the effect of this economic well being on the lives of the population was not the same. With the increasing priorities given to some non-Muslim countries in trade, Muslims got poorer together with the other non-prioritized non-Muslim groups. This led to greater oppositions and in some cases to riots against these groups. The state of unrest within the city increased the need of closure for mahalles due to security reasons. This vicious circle resulted in fractions among the society, however forming stronger sense of community within the groups in the 17th century.

---

⁷⁹ BOA, MAD, nr 7281, p. 6-35.

⁸⁰ BOA, MAD, nr 3498 and Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti," *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir, İstanbul*, Translated by Sermet Yalçın, edited by Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, p. 42.

⁸¹ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti," p. 43.

⁸² Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti," p. 44.

⁸³ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge 1987, p. 72.

Conclusion

Discussing the concept of the Islamic city through the example of Aleppo in the 17th century showed us that Aleppo was among the important trade centres of the Ottoman Empire thus having an ethnically and religiously diverse population. This diversity was reflected on the social structures of the city's mahalles. As Raymond and Masters-among many other scholars- have already suggested, the concept of Islamic city was too much of a generalization for describing the kind of cities existing in the eastern part of the world. This study added on to this view by revealing the social life in the city by focusing on the 17th century Aleppo through Avarız and Cizye registers. These specific registers were important to understand the social situation in the aforementioned century when the Empire was facing economic and political changes throughout its territories.

Furthermore, by keeping in mind that the cities were mainly built around the remnants of earlier ages, it can be stated that to understand whether there really existed something like the Islamic city, one has to look at the history of these cities on a long-term basis. With all the economic, political, cultural and social factors effective on its architectural style as well as the type of corporations that were formed within the city, abovementioned characteristics are anything but specific to Islam.

Cities were and still are living entities. They were shaped and reshaped according to the needs of the people and the changing conditions. Some cities got bigger at times of affluence while some got smaller as they lost significance. While some residential areas were abandoned others got more crowded resulting in different types of housing and higher rental prices. Adaptation to changes is a natural reaction of people and of cities. After all the examples, it can be seen that Aleppo also followed a similar pattern.

According to his studies on the Western cities, Weber came up with a suggestion that there were no cities in the eastern world within the frame that he put forward. He also suggested that there were some essential impediments before the formation of these cities. By studying certain examples from the east, Weber concluded that there is no urban organization, city plan or even the idea of the city. Islamic urban society is a chaotic association consisting of a mess of various sects and tribes. Furthermore, Weber saw lack of corporate organizations in Islam as a barrier in front of city formation.

When looked at through a Weberian lens, Aleppo might not have the western type urban corporate organizations and its guilds and economic associations might not have become as powerful as its European counterparts to claim autonomy. However, it had its special community structures the most important of which were the mahalles. Mahalles were places where people had

very close relations that the kind of urban community that Weber put forward, can be claimed to have been formed in these mahalles on smaller scales.

Some scholars even suggest that Aleppo, together with many other cities in the Islamic world, lacked a set laws specific to this city and actually never had an autonomous local administration, but it had its own type of city life and its people shared a common society. Thus, it would be as erroneous to consider Aleppo in terms of western city elements as trying to come up with the concept "Islamic city". We may think of cities in the Muslim world with similar characteristics, but putting forward the concept of Islamic city and trying to fit every relevant city no matter where it is situated, would be a futile act.

REFERENCES

Archival Sources

- BOA, MAD, nr 3400
BOA, TD, nr454
BOA, TD, nr 493
BOA, KK, Mevkufat, nr. 2684
BOA, MAD, nr 7281
BOA,MAD, nr 3498

Printed Sources

- Hurani, Albert H. "Introduction", *The Islamic City*, edited by A.H. Hourani and S. M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970.
- Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut 1966.
- Bayramoğlu Alada, Adalet, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi, İstanbul 2008.
- Aydoğan, Ahmet, "Önsöz," *Şehir ve Cemiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Masters, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir, İstanbul*, Translated by Sermet Yalçın, edited by Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), p. 53-73.

- Çakar, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2003.
- Çakar, Enver, *XVII. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2006.
- Radushev, Evgeni, ““Peasant” Janissaries?” *Journal of Social History*, Winter (2008): 447-467.
- Yılmaz, Fikret, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, *Toplum ve Bilim*, 83 Winter (2000): 92-110.
- Marçais, G. “Dâr”, *EI*, second edition.
- Grunebaum, G.E. Von, “The Structure of the Muslim Town” in *Islam in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955.
- Hourani, Albert H. “The Changing Face of the Fertile Crescent”, *Studia Islamica*, 8 (1957): 121-150.
- Sahillioğlu, Halil, *Şam Şehrinin XVII. Asırda Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1977 numaralı Avarız Defterine Göre*, IRCICA, İstanbul 2005.
- İnalçık, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration,” *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Edited by T.Naff and R. Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale 1977.
- Pirenne, Hanri, *Economic and Social History of the Medieval Europe*, London 1958.
- Lapidus, Ira M. “The Urban Society in Mamluk Syria”, *The Islamic City*, Edited by A.H. Hourani and S.M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970.
- Sauvaget, J. “Esquisse d’une histoire de la ville d’Alep” in *Revue des Etudes Islamiques*, vii(1934).
- Barbir, Karl, *Ottoman Rule in Damascus*, Princeton 1980.
- Massignon, Louis, “Sımf,” *The Encyclopedia of Islam*, 2nd Edition, 1935.
- Darling, Linda, *Revenue Raising and Legitimacy. Tax Collection and Financial Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Brill, Leiden 1996.
- Weber, Max, “Batı Şehri”, *Şehir ve Cemiyet*, Translated by Fırat Oruç, edited by Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Weber, Max, “Şehrin Doğası”, *Şehir ve Cemiyet*, Translated by Fırat Oruç, edited by Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Öztürk, Mustafa, “1616 tarihli Halep Avarız-Hane Defteri,” *OTAM* 6, (1997): 249-293.
- Lewis, Norman N. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge 1987.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, Volume IV (1983): 251-261.

- Özel, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri," *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, edited by H. İnalçık, & Ş. Pamuk, DİE Yayınları, Ankara 2001.
- Grabar, Oleg, "Reflections on the Study of Islamic Art", *Muqarnas*, I (1938): 1-14
- Aktüre, Sevgi, "Tarih İçinde Anadolu Kentinin Yapı Çözümlenmeleri", *Kent Tarihçiliği Sempozyum/ Atölye*, edited by F.B. Yıldırım, Tarih Vakfı ve TOKİ, İstanbul 1994.
- Stern, S.M. "The Constitution of the Islamic City", *The Islamic City*, edited by A.H. Hourani and S.M. Stern, Robert MacLehose and Co. Ltd., Glasgow 1970.

17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Devleti Hukuk Düzeni'nde Zamanaşımı (Mürûr-ı Zamân) Uygulaması ve Amid Mahkemesi'nden Bazı Örnekler

Statute of Limitations (Mürûr-ı Zamân) in Ottoman State Law in 17th and 18th Centuries and Some Examples From Amid Court

Ercan GÜMÜŞ*

Özet

Kökeni Eski Yunan ve Roma hukukuna dayanan dava zamanaşımı, İslam hukukçularınca da kabul görmüş ve uzunca süre İslam hukukunda yürürlükte kalmış bir uygulamadır. Bunun Osmanlı Devleti'nde sıklıkla uygulandığı, kadı defterleri ve fetva koleksiyonlarında yer edindiği bilinmektedir. Çalışmanın amacı 17. ve 18. yüzyıllarda Amid mahkemesine yansıyan davalar arasında 10-15 yılın üstündeki davaların neler oldukları ve bunların zamanaşımı olgusu/karinesi ile ilişkisini irdelemektir.

Çalışmanın amaç edindiği ikinci bir husus ise genelleme problemidir. Tarihe özgü çalışmalarda sıklıkla karşılaşılan bu yanlış/sapma zamanaşımı hususunda da görülmektedir. Hukukta zamanaşımı olgusunun/karinesinin varlığına rağmen, bu karinenin her zaman ve her yerde aynı şekilde uygulanmadığı düşünülmektedir. Bundan hareketle, bu çalışmada, zamanaşımı hakkında kesin ve mutlak yargılar koymanın araştırmacılar için bir problem oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Zamanaşımı (Mürûr-ı Zamân), Osmanlı Devleti, İslam Hukuku, Amid Mahkemesi, Kadı, Fetva.

---

*Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail: ercangumus1977@hotmail.com

Summary

Nonclaim statute, originating from Ancient Greek and Roman law, has been accepted by Islamic lawyers and been in force in Islamic law for a long time. It is known that the implementation of statute of limitations was frequently used in the Ottoman State, and referred in the books of the *cadi* and in the *fatwa* collections. The purpose of the study is to examine the cases of over 10-15 years reflected in the Amid court in the 17th and 18th centuries while examining their relevance to the statute of limitations fact/presumption.

Another subject that the study aspires to is the generalization problem. We often encounter this mistake/deviation in the statute of limitations subject as well as the studies specific to history. Despite the existence of fact/presumption of statute of limitations in law, this presumption is considered to have not been always executed in the same way everywhere. From this point of view, passing final and absolute judgement on the statute of limitations is remarked in this study as a problem for the researchers.

Key Words: Statute of Limitations (Mürûr-ı Zamân), Ottoman State, Islamic Law, Amid Court, *Cadi*, *Fatwa*.

Giriş

Çalışmanın tarih aralığı 17. ve 18. yüzyıl, mekan sınırı Osmanlı Devleti idaresindeki Amid Mahkemesi, problemiği/olgusu ise zamanaşımıdır. Çalışmada zamanaşımı karinesi/olgusu nedir? Bunun tarihi kökeni nereye dayanır? Neden böyle bir uygulamaya gidilmiştir? Gibi sorulara cevap aranırken ayrıca Osmanlı hukuk sisteminde zamanaşımı karinesi, buna dair bir takım değerlendirmeler ve Amid’de bu hususa örnek olabilecek davalar ele alınmıştır.

Ülkemizde Osmanlı dönemi hukukunu ve idari yapısını irdeleyen kimi çalışmalarda bu hususun ayrıntılarına değinilmeden bir genelleme olarak kabul edilmesi bir sorun olarak görülmekte, bundan hareketle burada bu tarz ön kabullere dair metodolojik bir eleştiri denemesine de yer verilmektedir.¹

---

¹ Tarihi olayların biricikliği ve kendine özgülüğü tarihçiler için ortada duran bir uyarıcı iken alanda sık görülen hatalardan biri “genelleme sorunu”dur. Bu husus tarih felsefesinin ve metodolojisinin problemi olduğu gibi bilim felsefesinde de tartışılmıştır. Endüksiyon ya da tümevarım sorunu olarak da karşımıza çıkan bu problemi vurgulamak için kuğu metaforu kullanılmıştır. Durumu özetleyen vecize “**her kuğu beyazdı, ta ki...**” (Ahmet Güneş, “16. Yüzyılda Osmanoğullarının Beşiği Eskişehir ve Karacaşehir’de Sosyal Kurumlara İlişkin Köy Gelirleri ve Bunların Paylaşımı”, *Ankara*

İncelemeye konu edilen hususun dayandığı temel kaynaklar (DŞS) Diyarbakır Şer'îye Sicilleridir. Bunlardan en eskisi 1651 tarihlidir ve 18. yüzyılın ilk elli yıllık dönemine ait 6 defter ile birlikte toplamda 7 defterden oluşan bir sicil kaynağından binlerce sicil belgesi önceki çalışmalarımızda taranmıştır. Bu belgeler arasından 17'sinin zamanaşımı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. 17 belgenin ise sadece 3'ü doğrudan zamanaşımına ters düştüğü için mahkemece reddedilmiştir. Geri kalan 14 belge ise zamanaşımına dahil edilmeliyken mahkeme davaları kabul ederek incelemiş ve bir sonuca ulaşmıştır. Hülasa 17 belgeden 3'ü zamanaşımı olgusunun mevcudiyetini ve uygulandığını desteklerken 14 belge bu olguya tezat oluşturmaktadır.

1- Tarihçesi, Gerekçesi ve Kavram-Olgu

1.1. Tarihçe

Çalışmanın tarih aralığı 17. ve 18. yüzyıl, mekan aralığı Osmanlı Devleti idaresindeki Amid Mahkemesi, problematiği/olgusu zamanaşımı şeklinde belirlenmişse de bu uygulamanın evveliyatına ana hatlarıyla değinmek gerekmektedir.

İslam öncesinde zamanaşımı uygulamasının hukukta yer aldığı bilinmektedir. Buna göre Eski Yunan'da bazı suçlar müstesna olmak üzere belirli bir süre içinde açılmayan bir davada delillerin elde edilmesindeki güçlük ve ispatın zamanla zorlaşması nedenleriyle dava zaman aşımı prensip olarak kabul edilmiştir.²

Roma hukukunda bu hususun ne zaman kabul edildiği bilinmemekle birlikte Cumhuriyet dönemi ve imparatorluk döneminin başlarında bu uygulamanın bulunmadığı sanılmaktadır. Milattan önce 18 yılında kabul edilen "*Lex Julia de adulteriis*" adlı kanun metninde zamanaşımı ilk kez kayda geçmiştir. Buna göre ırza tecavüz, zina, fuhşa teşvik gibi cinsel suçların işlenmesinden itibaren 5 sene sonra davanın düşmesi karara bağlanmıştır. Daha sonra başka bazı kanunlarla zimmet suçu için 5 ile 20 yıllık zamanaşımının kabul edildiği, sonra 198 ve 208 yıllarında yapılan düzenlemelerle zamanaşımı süresinin 20 yıl olarak kabul edildiği, ancak öldürme, nesep değiştirme ve dinden çıkma

---

Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2000, C. 20, sayı:31, s. 117) şeklindedir. Buna göre tüm kuğuların beyaz olacağı ön kabulü beyaz olmayan kuğu ortaya çıkınca değişecektir. Çalışma açısından "Osmanlı Devleti hukukunda mahkemelere 15 yılın üzerindeki davalar gelmezdi" ön kabulü bir genellemedir ve tersine bir çok örnek bulunmaktadır. İşte bu haliyle durumun tespit edilmesi, böyle bir karinenin bulunmasına rağmen uygulamada tersini işaret eden örneklerin de azımsanmayacak derecede olduğunun vurgulanması gerekmektedir.

² Mehmet Ali Uzun, *Cezâ Hukukunda Zamanaşımı*, İÜSBE, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 1994, s. 2.

suçlarından zamanaşımının uygulanmadığı kaydedilmektedir.³ Aynı kaynakta özel suçlarda zamanaşımının II. Teodosio döneminde 30 yıla çıkarıldığı belirtilmiştir.

Aşağıda ayrıntılarına yer verilen inceleme döneminde -yani Klasik Osmanlı dönemi, sonrasında ise 17. ve 18. yüzyıl- zamanaşımına dair çok sayıda örnek yer almaktadır.

Zamanaşımı (Murûr-ı zamân) uygulamasının Osmanlı hukukunda Mecelle ile kesin olarak yerleştiği kaydedilmiştir. Mecelle'nin kabulünden evvel zamanaşımının mutlak bir prensip olarak kabul edilmediğine işaret edilmiştir.⁴

1.2. Gerekeçe

Zamanaşımı uygulamasına birbirinden farklı gerekçeler neden gösterilmiştir.⁵ Kimisinde geride kaldıkça karanlıkta kalan hakikatin bihakkın bilinemeyeceği, kimisinde ise hak sahibinin hakkını talep etmeyi öğrenmesi gibi farklı gerekçeler ileri sürülmüştür. Bunların dışında mahkemenin iş yükünü hafifletmesi gibi faydaları da göz önünde tutmak gerekmektedir.

Zamanaşımına gerekçe olarak gösterilmiş diğer birkaç husus ise şöyledir:

“A-...İnsan, gerçekten kendisine ait olan bir hak konusunda uzun süre ilgisiz kalmaz. İnsanın ilgisiz kalması, hakkın kendisine ait olmadığına bir kanıtı olarak değerlendirilir. Dolayısıyla davacıya bir nevi ceza olsun diye davasına bakılmaz. B- Aradan uzun süre geçtikten sonra sahip çıkılan bir hakkın isbatı zorlaşır. Yani zaman ne kadar uzarsa hakkın isbatı da o ölçüde zorlaşmış olur ve dolayısıyla mahkemeleri de o ölçüde daha fazla meşgul eder. Bazen, ölüm ve miras intikalleri nedeniyle uzun süre sahip çıkılmayan bu tür davalar, içinden çıkmaz hale gelecek şekilde zorlaşabilir. C- Hak sahibinin zamanında hakkına sahip çıkmaması, hak konusu olan malı elinde bulunduran kişinin, o mala daha çok bağlanıp ısınmasına ve o malda daha çok tasarruf yapmasına neden olur ki bu da hem gerçek mal sahibi hem de malı elinde bulunduran kişi açısından telafisi zor bazı durumlara yol açabilir. Dolayısıyla davacının ihmalkarlığına bir nevi ceza olarak belli bir süreden sonra davasına bakılmaz.”⁶

³ Mehmet Ali Uzun, a.g.e., s. 3.

⁴ W. Padel - L. Steeg, “Zaman Aşımı”, (çev: Halil Cin), *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Ankara 1966, s. 815.

⁵ Bu gerekçeleri İbn Âbidin ve Mustafa Ahmed ez-Zerka gibi iki farklı kaynağa dayandıran Osman Kaşıkçı şöyle demektedir; “*imkân bulunduğu halde bir hakkın uzun süre aranmaması, gereğinin yapılmaması veya ispat edilmemesi onun yokluğuna karine teşkil eder; ayrıca mahkemelerin çok gerilerde kalmış, ispatı ve aydınlatılması zorlaşmış davalarla meşgul edilmemesi de gerekir. Olaylar üzerinden geçen zaman uzadıkça yargulama zorluklarının yanı sıra sahtekârlük ve şüphelilik de artar. Hem bunu önlemek hem de insanları haklarını zamanında aramaya teşvik etmek gerekir (Kaşıkçı Osman, “Zaman Aşımı”, *DİA*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 114).*”

⁶ Abdülkerim Ünalın, “İslam Hukukunda Zamanaşımı (Tekaddüm)”, *DEÜİFD*, Sayı XII, İzmir 1999, s. 107.

1.3. Kavram

Kaynaklarda zamanaşımı olgusu “tekadüm-i zaman”⁷ ve “mürur-ı zaman” şeklinde birbiri yerine kullanılmaktadır. “Klasik fıkıh literatüründe zaman aşımı (mürur-ı zamân) kavramı “bir şeyin üzerinden uzun zaman geçmesi ve eskide kalması” anlamındaki “tekadüm” kelimesiyle karşılanır. Mecelle’de mürürü zaman ve tekadüm-i zaman eş anlamlı olarak kullanılır.”⁸ Aynı kaynakta hukuki bir terim olarak bu ifadenin “bir hakkın kazanılmasını sağlayan veya dava edilmesini önleyen belli bir sürenin geçmesinin kastedildiği” kaydedilmiştir. Beşeri hukukta ise zamanaşımı, bir hakkın kazanılması veya kaybedilmesi için öngörülmüş sürelerin geçmesi olarak tarif edilmiştir.⁹

İslam hukukunda zamanaşımının hak düşürücü etkisinin daha belirgin olduğu, ancak kişi hakkının egemen olduğu adam öldürme ve yaralama suçlarında zamanaşımının kabul edilmediği belirtilmiştir:

“Zaman aşımının hak kazanma veya kaybedilmesine etkisi en çok eşya ve borçlar hukukundadır. Kamu yararına tahsis edilen yollar, nehirler, otlaklar, harman, pazar, panayır, park, ibadethane ve çeşmelere ait davalarda zaman aşımı cereyan etmeyeceği hususunda İslam hukukçuları arasında fikir birliği vardır. Şâfî ve Hanbelîler şahsî ve aynı haklara ilişkin davalarda da zaman aşımını kabul etmezken Hanefî ve Mâlikî hukukçuları bu haklara ilişkin davalarda zaman aşımının işleyeceği kanaatindedir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik bu hususta kesin bir süre öngörmemiş ve örfün esas alınacağını belirtmekle yetinmişlerdir. Daha sonra gelen Malikî hukukçuları ise taşınmaz davalarının 10, taşınır davalarının 2 ya da 3 yılda zaman aşımına uğrayacağını kabul ederken Hanefî mezhebinde ise hakkın konusuna göre bir aydan 36 yıla kadar zaman aşımına uğrayacağını kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti’nde göçmenlere tahsis edilen mirî arazilerle ilgili davalarda 2 yıllık zaman aşımı süresi kabul edilmiş, yine Osmanlı Devleti’nde mirî araziye tasarruf davaları için 10 yıllık bir süre öngörülmüştür. Alacak, emanet, ödünç, taşınır, taşınmaz ve bunlarla ilgili irtifak hakkı, miras davaları, zevce dışındaki yakınların nafaka davaları ve vakıf taşınmazlarının asıllarıyla

⁷ “Tekadüm-i zaman: bir hadisenin vukuundan itibaren bazı hallerde davanın bakılmasına, şahadetin dinlenmesine mani teşkil eden müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine “tekaddüm-i Ahd” de denir” (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, C. III, s. 437). “Tekaddüm-i ahd: bir hâdisenin vukuundan itübâren bir müddetin mürûr etmesi ki bu, bâzı hususlarda dâvanın niyetine, şahadetin istimâna bir manî teşkil eder, buna "takaddüm-i zaman" da denir, [meselâ sirkatten, gayri meşru mukarenetten dolayı had icrası hususunda takaddüm-i zaman; şahadetin kabulüne mânidir. Bu müddetin miktârı hakkında muhtelif sözler vardır. Bunun en aşağı haddi altı ay veya bir ay, veya üç gündür. Bir kavle göre bunun takdir ve tâyini veliyyülemre muhavveldir]“ (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999, s. 1024).

⁸ Osman Kaşıkçı, a.g.m., 114.

⁹ Abdülkerim Ünalın, a.g.m., s. 101.

ilgili davalar için 15 yıllık zaman aşımı süresi kabul edilmiştir (Mecelle, md. 1660-1662).¹⁰ Alacak davalarının kişilerin birbiriyle veya bir tarafında hazinenin olması arasında fark yoktur.”¹¹

İslam hukukçuları zamanaşımını ilgilendiren hakkı, çeşitleri açısından iki başlıkta ele almışlardır. İlki olan “*sahibi açısından hak, 4 alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar, sırf Allah hakkı (belli bir kişiye ait olmayan ve yararı tamamen kamuya ait olan haktır. İman, namaz, oruç gibi bedeni ibadetler, zekât, fitre, haraç gibi mali ibadetler ve kazif dışındaki had cezaları gibi), sırf kul hakkı (belli kişi veya kişilere ait olan haktır. Mülkiyet, nikah, boşanma gibi), hem Allah hem kul hakkı olup Allah hakkının ağırlıklı olduğu hak (iki yönlü olup Allah hakkı ağırlıklı olarak kabul edilen haktır. Kazif (zina ile suçlanma) cezası gibi) ve hem Allah hakkı hem kul hakkı olup kul hakkının ağırlıklı olduğu (iki yönlü olup kul hakkı daha ağırlıktadır. Kısas hakkı gibi. Kısas toplumun düzen ve huzurunu koruması açısından Allah hakkı, işlenen cinayetin şabıslarla ilgili olması açısından ise kul hakkıdır.) haktır.*” İkincisi yargı kapsamı açısından hak olarak tanımlanmış ve 2 alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar “*kazai (yargısal) hak (hukukun öngördüğü delillerle isbatlanabilen ve yargı alanına giren haktır. Belgelerle isbatlanabilen bir mülkiyet hakkı gibi. Yargı alanına girdiği için bu tür hakta hukuki müeyyide uygulanır.) ve Diyani (dini) (hukukun kabul ettiği delillerle isbatlanamayan haktır. Mesela A, B’ye gerçekten bir kitap vermiş ancak verdiği dair elinde bir delili yoksa ve B de bunu inkar ediyorsa bu kitap hukuken B’ye ait ise de dini açıdan ve gerçek itibarıyla A’ya aittir. A, her ne suretle olursa olsun fırsat bulduğu anda, dini ve vicdani açıdan, B’den izin almaksızın kitabını veya bedelini alabilir. Ancak durum yargıya intikal edip A, hakkını isbat edemediği takdirde suçlu durma düşer.) haktır.*”¹²

Zamanaşımı olgusunu, borçlar hukuku açısından “*borcu sona erdirmemekle beraber, o borcun dava edilebilme imkânını ortadan kaldırmaktadır.*” şeklinde ifade edenler de vardır.¹³ Aynı kaynak, bu hususun Mecelle’de “*Tekadüm-i zaman ile hak sâkat olmaz*” şeklinde ifadesini bulduğunu da kaydetmektedir.

Zamanaşımının geniş bir tanımı şöyledir;

“bütün unsurları göz önüne alınarak zamanaşımının, “dava edilebilecek nitelikteki bir hak üzerinden, onun bu niteliğini düşüren hukuk düzenince belirlenmiş bir sürenin belli şartlar altında geçmesidir.”

¹⁰ “Osmanlı Devleti’nde Kanunî döneminde, taşınır davalarında on beş yıllık, taşınmaz davalarında on yıllık zamanaşımı süreleri kabul edilmiştir. Vakıf ve miras davaları ise zamanaşımına tabî değildir.” (Abdullah Demir, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s. 106).

¹¹ Kaşıkçı, a.g.m., s. 115.

¹² Ünalın, a.g.m., s. 101-103.

¹³ Demir bu bilgiyi Ahmet Akgündüz’ün “İslam ve Osmanlı Hukukunda Müruruzzaman” adlı, *SÜHFD*, c. 1, sayı 1, Ocak –Haziran 1988, s. 49 künyeli çalışmasına dayandırmaktadır (Abdullah Demir, a.g.m., s. 105). Uzun uğraşlarımıza rağmen anılan kaynağa ulaşamamak çalışmamızın eksikliklerinden biri olarak kabul edilmelidir.

şeklinde tarif edilmesi daha uygun görünmektedir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere zamanaşımının şu unsurları taşıması gerekir: 1- Dava edilebilecek bir hak bulunmalıdır. 2- Hukuk düzeni tarafından zamanaşımı için belirlenmiş veya benimsenmiş bir süre olmalıdır. 3- Bu süre, zamanaşımını durduran veya kesen sebeplerden biri olmaksızın geçmelidir. 4- Belirlenen sürenin geçmesi, hakkın sadece dava edilebilir olma vasfını düşürmelidir.”¹⁴

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre iki tür zamanaşımı (mürûr-ı zamân) uygulaması vardır. Bunlardan ilki “*hük-m-ü ictihad*” denilenidir ve bunun müddeti 36 senedir. Buna göre 36 sene boyunca terk edilmiş dava artık dinlenemez, “*bir davayı ikâmeye iktidar mevcut iken bu kadar müddet bilâ özür terk etmek, adem-i hakka delâlet eder.*”¹⁵ Anlaşıldığı kadarıyla bunu takdir eden İslam alimleri olmuştur. Aşağıda değinilecek olan ikinci türü takdir eden ise “*kılıç ehli*” de denilen ehl-i örf idareciler olmuştur. Karar verme süreci göz önüne alındığında kaynağı açısından daha keyfi, rahat ve kuşkusuz hızlı davranılarak sorunları çözme merci olan idarecinin başvurduğu bu usul, dini referanslara dayanan din bilginlerinin hükümlerinden serbestlik açısından büyük fark taşır. Din bilginlerinin dini metinlere dayanmış olması, idarecilerin ise kendi muhakemelerine dayanmış olması zamanaşımının süresine de etki etmiş olmalıdır. Muhtemelen ikinci tür uygulamada idarecilerin menfaatine olacak şekilde itiraz süresi daha kısa tutulmuştur. Ancak idarecinin ölümüyle veya idareden ayrılmasıyla verdiği hüküm ortadan kalkmakta ve hakimler/kadılar geriye kalan davalara bakabilmekteydiler.¹⁶

İkinci tür uygulama “*Velîyyül'emrin tayin ettiği mürur-ı zamandır ki müddetleri on sene, on beş sene gibi muhtelif olabilir. Artık böyle bir müddet terk edilen bir hakka aid dâvâyı dinlemekten bâkimler memnu bulunur. Mamefih böyle bir dâvâyı istimadan bir*

¹⁴ Abdusselam Arı, “İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamanaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2005, Sayı: 11, s. 60.

¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. 8, Sarmaşık Yayınları, İstanbul 1999, s. 109.

¹⁶ Konuyla ilgili bir örnek şöyledir: “Bir başka davada sabık valiye giden şikayetle vali, aile içi bir soruna dışardan bir mübaşir tayin etmiştir. Bu açıdan kadının alanına müdahale edilmiştir. Ancak vali değiştikten sonra mağdurlar mahkemeye başvurmuştur. Amid'de Çermik kazası kurâsından Bendevan adlı karye sakini Hüseyin bin Haço mahkemede Hüseyin bin Mahmud üzerine dava açıp bundan bir sene önce sabık Diyarbekir Valisi Abdullah Paşa'nın bilâ-sebep üzerine mübaşir saldığını ve 156 gurusunu bi-gayr-i hakkın aldığını iddia etmiştir. Bu davada davacı sonunda haklılığını ispat ederek talep ettiği parayı almıştır (DŞS, 313-127-1, 16 Zilhicce 1159). Ancak paşanın emriyle adamlarının bir başkasına ödeme çıkarmaları ve sorunun ancak paşa gittikten sonra yeni vali döneminde halledilmiş olması idarecilerin bazen keyfi davranabildiklerini göstermektedir” (Gümüş, Ercan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi SBE, Basılmamış doktora tezi, Ankara 2014, s. 45).

*hâkim menedildiği halde diğer bir hâkim men edilmeyebilir.*¹⁷ *Bir de veliyyülemrin murur-ı zamandan dolayı bir kısım dâvâları dinlemekten hâkimleri men'i, onun vefatıyla nihayet bulur, halefi olan veliyyül'emr tarafından da bu meni' kabul edilmezse hâkimler bu davaları dinlemeyebilirler (Reddimuhtar).*¹⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere bu uygulama oldukça muğlaktır ve örfî olmasından olsa gerek muhakeme etme kararı hakime/kadıya bırakılmaktadır.

Yukarıda da görüldüğü üzere zamanaşımı olgusunun önemli oranda uygulayıcısının/belirleyicisinin idareciler olduğu düşünülmektedir. Daha önce de değinildiği üzere zamanaşımına müracaatın bir sebebi, mahkemede oluşması muhtemel iş yükünün önüne geçmektir. Bu noktada mahkemenin ve dolayısıyla idarenin sorumlusu olan yöneticiler adalet tesis etme yetkilerini kullanmışlardır.¹⁹ Uriel Heyd, Osmanlı Devleti'nde idarecilerin zamanaşımı olgusuna müdahil olduklarını, dahası bazen keskin şekilde belirleyici olduklarını dile getirmiştir. Buna göre Osmanlı sultanları çoğu zaman kendi yetki alanlarını aşarak İslam fukehasının tartıştığı konular hakkında bile uygulama oluşturmuşlar ve kendileri bizzat müdahaleci olmuşlardır. Bu konuda Heyd şöyle demektedir:

"Osmanlı sultanları, çok kere özellikle hakkında geçmiş devir fukehasının ihtilaf ettiği hususlarda, kadıların hangi dini hukuku tatbik etmeleri gerektiğine karar verecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu sık sık böylesi münakaşa mevzuu olan hukuk meselelerini sultana takdim edip muayyen görüşler beyan ettikten sonra sultanın kararını soran kazıasker ve şeyhülislamın teşriki mesaisiyle yapılırdı. Bu tür meselelerin bir koleksiyonu 16. yüzyıldaki büyük şeyhülislam Ebu's-Suud Efendi'nin meşhur "Ma'ruzat"ıdır. Mesela: onun isteğiyle Kanuni Sultan Süleyman, murur-ı zaman kanunu hükmü altında mirî arazi ile ilgili olarak aradan 10 yıl geçtikten sonra davalara bakılmayacağına ve 15 yıl sonra diğer hiçbir dava yahut muhakeme olmayacağına karar vermiştir. ..."²⁰

¹⁷ Bu ifade, uygulamanın yerel olduğunu göstermektedir.

¹⁸ Bilmen, a.g.e., s. 109-110.

¹⁹ "Hatırlanacağı üzere kaza vazifesi halifenin asli vazifelerinden olup ilk halifeler döneminden sonra bu vazife kadıların tevdi edilmiştir. İbn Haldun'a göre kaza, halifenin vazifeleri arasında namazda imam olmak, fetva vermek gibi asli görevlerinin yanında üçüncü sırada yer almaktadır. "Kaza hilafete dahil olan vazifelerdendir. Zira bu nizaların ortadan kaldırılması ve karşılıklı hak iddialarının halledilmesi için halk arasındaki davaları karara bağlayan (haklıyı haksızdan ayırt eden) bir mansıptır. Ancak verilen kararlara esas teşkil eden kanunlar, Kur'an ve hadisten alınmış olan şer'î ahkam ve kaidelerdir. İşte bundan dolayı kaza hilafetle ilgili vazifelerdendir, onun şumulüne dahildir. İslamın başlangıç dönemlerinde halifeler bu işi bizzat kendileri görür ve diğerlerine havale etmezlerdi (İbn Haldun, *Mukaddime I-II*, (hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2007, s. 463)". (Gümüş, a.g.e., s. 30).

²⁰ Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev: Selahaddin Eroğlu), Cilt 26, Ankara 1952, s. 641.

1. 4. Zamanaşımına Uğramayan Durumlar/Davalar

İncelemeye konu edinilen zamanaşımı olgusunun bütün davalar için geçerli olmadığı belirtilmelidir. Bu konuda müracaat edilen kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve daha sonraki dönemden Feyzullah Efendi'nin verdikleri fetvalar ışığında yani 16. ve 17. yüzyıllara denk gelen hukuki ve dini metinlere göre:

- 1- “Çocukluk sebebiyle kullanılamayan dava hakkı zamanaşımına uğramaz.
- 2- Delilik sebebiyle açılmayan dava zamanaşımına uğramaz.
- 3- Gaiblik sebebiyle açılmayan dava zamanaşımına uğramaz.
- 4- Devlet başkanının emir verdiği bazı davalar zamanaşımına uğramaz.
- 5- Vakıfla ilgili davalar zamanaşımına uğramaz.
- 6- Miras davaları zamanaşımına uğramaz.”²¹

Yukarıdaki hususlara ek olarak Ünalın'a göre;

- 7- Mesafe Uzaklığı: Davacı ile başvurabileceği mahkeme arasında uzak bir mesafe varsa zamanaşımı süresi davacının yargı mercisine ulaştığı andan itibaren başlar.
- 8- Davalının Zalim, Zorba Olması: bu durumda hak sahibi dava açtığı takdirde davalıdan mal veya canına yönelik bir tehlike endişesi ortadan kalkmadığı müddetçe zamanaşımının süresi başlamış olmaz.
- 9- Kocanın Engellenmesi: Hak sahibi olan bir kadının kocasının baskısı ile dava açmaktan engellenmesi de şer'i bir özür sayılır. Ancak bu engellenmenin isbatlanması gerekir.
- 10- Davalının Fakir Olması: İslam hukukunda borcunu ödeyemeyecek durumda olan borçluya, borcunu ödeyebilecek duruma gelinceye kadar mühlet verme zorunluluğu vardır... Davacının (bu durumdaki kişiyi) dava etme hakkı, ancak davalının borcunu ödeyebilecek duruma geldiği tarihten itibaren başlar, dolayısıyla zamanaşımının başlangıç süresi de bu tarihten itibaren geçerli olur.”²² gibi hususlarda zamanaşımı uygulanmaz.

Görüldüğü üzere buraya kadar sıralanan ve iki farklı kaynağa dayandırılan zamanaşımının uygulanmadığı mazeretli durumlar 10 madde olarak belirmektedir.

2- 17. ve 18. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Amid Mahkeme Kayıtlarından Zamanaşımına Dair Örnekler

Şeriye sicillerine dayalı çalışmalarda incelenen dönemi ve toplumu kuşatıcı genellemeler çıkarmak oldukça zor ve yanıltıcı olabilmektedir. Belgelerden hareketle tespit edildiği düşünülen ya da inceleme eserlerde ileri sürülen

²¹ Demir, a.g.e., s. 106-107.

²² Ünalın, a.g.m., s. 119-122.

genellemeler, doğrulanmaya gidildiğinde, çoğu zaman sadece ilgili iddia ile sınırlı kalmaktadır. İddia edilen, olguya/genellemeye dönüştürülmeye çalışılan hususlar çoğu zaman müphem kalmaktadır. Osmanlı hukuk sistemi için ortaya atılan birçok genelleme buna örnek olmaktadır. Osmanlı mahkemelerinin 15 yıllık zamanaşımı uyguladığına²³ ilişkin bir genel kabulün Amid örneği üzerinde sınanmasına gidildiğinde, anılan uygulamanın çoğunlukla hayata geçmediğini kanıtlayan bir çok örnek görülmektedir.²⁴

Zamanaşımı olgusundan bahseden diğer bir araştırmacı, Kayseri şeriye sicilleri üzerinden kadının sahip olduğu mülkiyet haklarını izah ederken “*şayet kadın çocuk ise ve vasileri ona ait bir mülkünü satmışlarsa büyüdüğünde buna itiraz edebilir*” demektedir. Ancak bu itiraz hakkının 15 yıllık bir süreyi geçmemesi gerektiğini belirtir. Bunu ileri sürerken herhangi bir hukuki dayanak göstermez ve sadece bir davayı destekleyici delil olarak kullanır ki bu davada, davacı 16 sene sonra başvuru yapmış, mahkeme de bunu reddetmiştir.²⁵ Dikkat edilirse araştırmacının zamanaşımı için itiraz süresini 15 yıl olarak belirtmesi yukarıda fetvalardan alınan zamanaşımının işlemediği durumlardaki bilgi ile çelişmektedir. Burada ortaya çıkan durum şöyledir; 17. yüzyıla ait fetvalardan anlaşılmaktadır ki zamanaşımı olgusu çocuk olanlara işlememektedir. Lakin bu bilgiye rağmen örnekten hareket edildiğinde anlaşılacak çocuk bile olsa kişi itirazını 15 yıl içinde yapmalıdır. Bu da genelleme yapmanın yanlıtlığına bir başka örnektir.

Şunu söylemek gerekir ki Osmanlı hukukunda böyle bir ilke vardır. Ancak bu ilke her zaman her yerde aynı şekilde uygulanmamıştır. Uygulamalardaki farklılıkların temel sebebi kadınların salahiyyeti olmalıdır.

2.1. Amid Mahkemesi'nde Zamanaşımına Bağlamdan Bir Örnek: 1152/1739 Tarihinde Amid Mahkemesi'ndeki Bir Fetva

Amid'de 17. yüzyıldaki tek defter ve 18. yüzyılın ilk yarısına ait 6 defterden anlaşıldığı kadarıyla Amid mahkemesine gelen davalarda zamanaşımı karinesi uygulanmaktadır. Aşağıdaki fetva örneğinden de anlaşılacağı üzere, mahkeme

²³ Zamanaşımı konusunda, inceleme dönemi olan 17. Yüzyıl Ankara'sı için Taş, Osmanlı hukukunda zamanaşımı süresini 15 yıl olarak belirtmektedir. Yazar incelediği 19 numaralı Ankara Şeriye Sicili defterinin de bunu doğruladığını ileri sürer (Hülya Taş, *17. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara 2006, s. 17). Bu gibi genel prensiplerin kabulü halinde, ele alınan olguların her zaman her yerde aynı şekilde uygulandığını düşündürecek imalar içerdiğini hatırd tutmak gerekir.

²⁴ Fazıl Hüsnü Erdem'e göre ““zamanaşımı” kavramı bir karine olabilir ama genel bir karine olmaz. “15 yıl bir karinedir fakat mutlak karine değildir. Davanın sonucu önemlidir. Kadı ne karar vermiş? Mürûr-ı zaman kararı verdiyse 15 yıl iddiası temel bulur”(Bu bilgiler Fazıl Hüsnü ERDEM ile yapılan 2010 yılındaki mülakata dayanmaktadır).

²⁵ Ronald C. Jennings, “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anotolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, No. 1 (jan., 1975), p. 66-67.

zamanaşımının uygulanmasını önermekte, dahası uygulamaya dair sorulara fetva ışığında cevap aramaktadır. Bununla birlikte, birçok kayıta ise bunun tersi durumlar söz konusu olmaktadır.

Camiünnebi Mahallesi sakini vekil Kavukçu Mehmed bin Mustafa davacı olduğu vekil es-Seyyid Mahmud Çelebi bin el-merhum es-Seyyid İbrahim Çelebi aleyhine dava ederek, vekili olduğu Hüsniye binti el-Hac Halil'e annesi merhume Fatıma'dan miras kalan harabe bir arsanın vekilinin mülküne geçirilmesini talep etmiştir. Davalı taraf merhumenin 20 sene önce kendisine kalan bu arsa üzerine hak talep etmediğini belirterek duruma şahitler göstermişlerdir. 5 şahit bu arsanın es-Seyyid Mustafa Çelebi'nin irsen mülkü olduğuna ve 20 seneden beri bu arsanın dahil olduğu fırını onararak kullandıklarını beyan etmişlerdir. Şahadetleri kabul edilir. Ayrıca davalı vekili es-Seyyid Mahmud Çelebi yedinde olan bir fetva-yı şerifi mahkemeye sunar. Bu fetvanın yer aldığı tutanak şöyledir:

“Zeyd dârı Hind'in muvâcehelesinde şu kadar zaman mülkiyet üzere mutasarrıf olub Hind-i mezbure ol darı Zeyd-i mutasarrıftan dava etmeyib Zeyd'in fevtinden sonra varislerinden davaya şer'an kadir olur mu? Cevab-ı ba-savabında; Olmaz, kütüb-ü mu'teberat-ı fihhiyyeden Kitab-ı Surre'de; ....²⁶ Bu suretde zamân-ı mezkûr şer'i şerifde ne mikdârı vakit ile binâ olmuşdur? Cevab-ı ba-savabında: Nısf sene ile beyan olunmuşdur. Kütüb-ü fihhiyyeden Dürer ve Gurer'de; .... Hind Zeyd ile olan davasını görmeye vakt u zamanı var iken dava etmeyüb fevt olsa Hind-i müteveffiyenin kızı Ra'd ol davayı Zeyd-i mezburile görmeye şer'an kadir olur mı? Cevab-ı ba-savabında; Olmaz. Kütüb-ü fihhiyyeden Kitab-ı Surre'de; .... On beş seneden tecavüz bilâ-özü terk olunan davanın istimâ'ı şer'ân câiz olur mu? Cevab-ı ba-savabında; Olmaz. Kütüb-ü fihhiyye-i mu'tebaratdan Camiu'l-Fetâvâ'da; .... İzi'd-da'vâ izâ turike aşere seneten fi'l-akâr ve hamse aşer seneten fi gayrihâ lâ tusme'u²⁷ deyu mastur u musarrah olmağın ber-mûceb-i fetâvâ-i şerif müvekkile-i mezbûre Hüsniye hatun müvekkil-i mûmâileyh es-Seyyid Mustafa Çelebi ile bi-vech mu'ârâza ve müdahaleden men'birle mâ vaka'a bi'ttaleb ketb olundu.”²⁸

2.2. Zamanaşımı Olgusunun Tersine/Uygulanmadığına Dair Örnekler

Diyarbakir/Amid mahkemesinde zamanaşımına/mürûr-ı zamana rağmen, yani bu hususun uygulanmadığına örnek olabilecek belgeler aşağıda yer almaktadır;

²⁶ Bu paragrafta 4 nokta ile boş bırakılan yerler orijinal belgede Arapça olarak kayda geçmiş ifadelerdir. Sonrasında Türkçesi de yer aldığından buraya Arapça olan ifadeler alınmamıştır.

²⁷ “Akârda 10 yıl, akâr dışında 15 yıl terkedilirse dinlenmez.”

²⁸ DŞS 360-326-2, 22 Rebiülahir 1152.

1065/1651 Cemaziyevvel’inde Amid mahkemesine gelen bir davada davacı Selim Bey davalı Ramazan’dan 17 yıl önceye dayanan alacağını talep etmiştir. Aralarındaki husumet “*musâlibun-i müslimun tavassutıyla değer olunan eşya davasından 4 guruş üzerine sulb*” eylettirilmiş ve davalı Ramazan parayı ödemiştir.²⁹ Bu belge 15 yıllık zamanaşımı genellemesinin her zaman uygulanmadığını gösteren Amid mahkemesindeki en eski tarihli ilk belgedir. Kadı 17 yıl önceki bir olayı ele alıp 1065/1651 yılında talep edilen eşyanın parasını ödettirmiştir.³⁰

1065/1651 yılında Medine-i Amid sakini iken ölen Kamber adlı kişinin veraseti sulbi oğlu Ahmed adlı şabemerde münhasıran olduktan sonra Ahmed mahvel-i kazada el-Hac Mehmed bin Pervane adlı kişi mahzarında üzerine takrir-i dava edub “*ceddim müteveffa-yı mezburdan bana ırs-ı şer’iyle müntakıl Medine-i mezburde mahallatından Suluki mahallesinde vaki hududun bir tarafı Osman Çelebi mülkü ve bir tarafı Mustafa Çavuş mülkü ve tarafeyni tarik-i amm ile mahdud iki sofa ve bir necari ve bir eyvan tabtı mahzen ve bir çardak tabtı ahur ve havlu müstemil menzîl-i merkum el-Hac Mehmed nice zaman fuzulen zabt ve tasarruf ider sual olunsun*” demiştir. Davalı Mehmed cevabında “*filvaka menzîl-i mezbur müteveffa-yı merkum Kamber hal-i hayatında kemal-i akıl sıbhatinde tarih-i kitabdan 16 sene mukaddem zikrolunan menzîlden iki sofa ve bir necari ve havlunun nisfını yüz guruşa ve üç seneden sonra zikrolunan bir çardak tabtı ahur ve bir eyvan tabtı mahzen ve nisf havlu dahi 50 guruşa bana iki akd ile bey’ edub kabz-ı semen ve teslim bey’i ettikten sonra tarih-i mezkurlerde iki kati mülkü tam hücceti dahi virmişdir*” diyerek kendisindeki hüccetleri mahkemeye ibraz etmiştir. Mahkeme buna dair ispat istediğinde ise Molla Mehmed bin Abdulkaki ve Mehmed Çelebi ibn Şahverdi adlı kişiler “*meclis-i şer-i şerife li ecl-iş’şehade hazıran olub gibbel istihşadiş’şer’i filvaki merkum Kamber hal-i hayatında ve kemal-i akıl sıbhatinde tarih-i kitabdan 16 sene mukaddem salif-el-ziker iki sofa ve bir necari ve nisf havlu 100 guruşa ve üç seneden sonra dahi bir çardak tabtı ahur bir eyvan tabtı mahzen ve nisf havlu dahi 50 guruşa mezkur el-Hac Mehmed’e bey’ edub kabz-*

²⁹ DŞS 316-22-115, 25 Cemaziyevvel 1065.

³⁰ Belgenin ayrıntısı şöyledir: “Medine-i Amid sakinlerinden Diyarbekir kullarından Selim Bey ibn Murad nam kimesne meclis-i şer’i hatırlazım et-tevkirde işbu baisülkitab Çolak Ramazan bin Temur nam kimesne tarafından tasdik-i vekil olan Arab bey ibn Sefer nam kimesne mahzarında ikrar-ı tam ve takrir-i dava edub tarih-i kitabdan 17 sene mukaddem merkum Ramazan yanında bir tencere ve bir ibrik ve bir leğen ve bir kilim ve bir velince(?) ve bir çadır emanet vaziyet eylemişdim deyu deavi ve taleb eyledükde musalihin-i müslimun tavassutıyla yeni değer olunan eşya davasından 4 riyali guruş üzerine sulh eyledüklerinde ben dahi sulh-u mezburu kabul ve bedel-i sulh olan 4 riyali guruşu mezbur Ramazan yedinden alub kabul ve kabz eyledim minbade husus-u mezburu müteallık merkum Ramazan ile asla ve kata deavi ve taleb ve nizai ve husumetim kalmamışdır. Badel-yevm husus-u mezburu müteallık benden asalaten ve kalaven deavi ve nizai sadr ve ----- olursa indel-hükkam el-keram mesmu’ından olmasın dedükde gibbel tasdik eş’şeri mavaki bit-taleb ketb olundu. Elhames aşrin Cemaziyelahir 1065. Şuhudulhal: el-Hac Süleyman ibn el-Hac -----, Selim -----, Süleyman bin Süleyman.”

u semen ve teslim-i bey' eyledükden sonra liş'şebade iki kati mülkü tam hüccetlerini mezbur el-Hac Mehmed yedine bizim huzurumuzda verdi biz bu hususa şahidlerimiz şebadet dahi ederuz' diye şehadet etmişlerdir. Mahkeme şehadetleri kabul ederek davacı ile davalıyı birbiriyle davadan men etmiştir.³¹ Belgeden anlaşılacağı üzere, davanın geçmişi 16 yıla dayanmaktadır ve mahkeme davayı zamanaşımından dolayı reddetmemiştir. Davalının iddiasını ispat etmesi sonucu davacı davayı kaybetmiştir.

Bir başka davada davacı kadın, 25 sene önce öldürülen kocasının diyetinden kendisine düşen hissenin mirasından düşülerek tarafına verilmesini istemiştir. Buna göre 1065/1651 yılına ait belgede Eğil sancağından iken vefat eden Ahmed Bey adlı kişinin zevce-i metrukesi Safiye Hanım, mahkemede Ahmed Bey'in varisleri olan amcası Osman Ağa'nın oğulları Mehmed, Ömer, İbrahim ve Hüseyin ile kızları Medine ve Ayşe'nin vasisi Yusuf Ağa ibn Ömer ve Aziz Çelebi kızları Hadice ve Zübde'nin vekili ve Zübde'nin kocası Ebubekir Bey ibn Mustafa önünde üzerlerine dava açmıştır. Bu davada eşi Ahmed Bey'in uhdesinde kalan 40 guruş mehr-i müecceli, bazı menzilleri ve merhumun amcası Osman tarafından alınan 400 guruş tutarındaki diyetin kendisine düşen kısmını Osman'ın muhalefatından alınarak kendisine verilmesini talep etmiştir. Ancak davalılar davacı Safiye hanımın bundan önce hakkı olanı aldığını ve iki kere aynı konuyu dava ettiğini, bu davalardan men edildiğini mahkemeye şahitler yoluyla ispat etmişlerdir. Mahkeme zamanaşımından değil, daha önce de aynı konunun reddedildiğinden hareketle davacıyı davadan men etmiştir.³²

1065/1651 tarihli başka bir belgede ise mülk anlaşmazlığı 20 sene önceki satış üzerinden tanımlanarak çözülmüştür. Buna göre, Amid mahallatından Kılbaş mahallesi sakinlerinden Rahime binti Baki adlı hatun tarafından vekil olan Musa bin Yusuf, aynı mahalledeki Rahime'nin sakin olduğu evin bundan 20 sene önce Mustafa bin Zail adlı kişiden 27 riyali guruşa Bali tarafından satın alındığını, Bali'nin ölümüyle mirasının Rahime'ye intikal ettiğini, bu hususun tahrir ve sicil olunduğunu, şu an ise buna dair bir suret-i sicilin kendilerine verilmesini talep etmiştir. Bu hususa şahit olan rical-i müsliminden es-Seyyid Fethullah bin Abbas ve Abdulkadir bin Cuma adlı kişiler şu an Rahime'nin sakin olduğu menzilin Bali adlı kişiden kızı Rahime'ye intikal ettiğini ve burayı ise 20 sene öncesinde 27 riyali guruşa Mustafa bin Zail'den satın aldığına, Bali ölünce de buranın kızı Rahime'ye miras kaldığını belirtmişlerdir. Mahkeme şehadeti kabul ederek istenen hüccetin tanzim edilmesini emretmiştir.³³

1145/1730 yılında Amid'de Ali Paşa mahallesi sakini Ahmed Çelebi ve Mehmed Çelebi bin Mustafa Çelebi adlı kimseler mahkemede Zaza el-Hac es-Seyyid Hüseyin bin Abaza önünde 32 yıldan beri anılan kişi tarafından zapt

³¹ DŞS 316-9-39, 27 Cemaziyelevvel 1065.

³² DŞS 316-25-129, 20 Cemaziyelahir 1065.

³³ DŞS 316-28-148, elahir-i Cemaziyelahir 1065.

edilen ve senelik 10 gurusu geliri olan alacak davasının karşılığını teslim aldıklarını ve bu hususu sulh üzere çözdüklerini beyan etmişlerdir.³⁴

1151/1738 yılında Amid'de Hasırlı mahallesinden iken ölen Berber Mehmet Çelebi bin Ali'nin büyük oğlu Veli Çelebi mahkemede Yakub bin Mehmed önünde, üzerine dava açıp bundan 17 sene önce babasının hayattayken davalının babasına 18,5 gurusu verdiğini ve bu alacağının davalının babasından alınıp kendisine verilmesini talep etmiştir. Davalı bu hususu inkar edince davacıdan delil istenmiştir. Ancak buna kadir olamayan davacı, davalı ile davadan men edilmiştir.³⁵ Bu belgede 17 yıllık süre zamanaşımı olgusuna ters düşmektedir. Bu davanın kaybedilme sebebi davanın zamanaşımına uğraması değil, davacının davasını ispat etmeye yarayacak delil sunamamış olmasıdır.

1151/1738 yılında Amid'de Derviş Hüseyin mahallesinden iken davadan 20 sene önce ölen Aliye binti el-Hac Asker adlı hatunun varisleri mahkemede, bu varislerden bir başkası olan Emine Hatun önünde üzerine dava açıp tereken haklarını talep ettiklerinde Emine'nin bunu vermediğini belirtirler. Emine ise bu davacıların babalarının bundan 8 sene önce hakkından feragat ettiğini ileri sürer. Mahkeme kendisinden delil isteyince şahitler getirilmiş ve şahitler "*davacıların babaları el-Hac Muhammed bin Asker'in ölmeden 8 sene önce kız kardeşi rahmetlinin terekesine müteallak amme-i davadan meşhur Eminenin zimmetini kabul edip ibra ve amm-i kati eyledi biz buna şahitleriz*" dediklerinde şahadet kabul edilmiş ve davacıların davalı ile muarazadan menine karar verilmiştir.³⁶ Dava 20 yıl önceye aittir ve davacıların davalı ile davadan men edilme sebebi zamanaşımı değildir. Davalıların iddialarını şahitler ile ispat etmesi davanın düşmesine sebep olmuştur.

1152/1739 yılında Amid'de Köprüpayan mahallesinden Köprüpayanzade Mustafa Çelebi bin el-Hac Mahmud mahkemede Basmacı Halil bin Ömer önünde Garib Kastalı mahallesindeki mülkünü 1139/1726 senesinde adı geçen kişiye 70 gurusu sattığını, parasını aldığını ve o günden bu güne alıcının malı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme bu durumu kaydetmiştir.³⁷ Görüldüğü üzere buradaki işlem mülk satışının tescilidir. 13 sene önce satılmış bir mülkün tescili herhangi bir zaman sınırı işletilmeksizin mahkeme tarafından kayda alınmıştır.

1152/1739 yılında eyalet-i Diyarbekire tabi Hani kazası kurrasından Güzar adlı karye sakini el-Hac Seyyid Abdi bin Muhammed mahkemede Urşib ve Softa bin Hüseyin önünde üzerlerine dava açar. Sınırını belirttiği arazinin Mahmud adında bir kimsenin iken, bu kişinin ölünce babasına ve amcasına geçtiğini ve bunların 46 sene bu araziye kullandıklarını, ancak kendisinin

³⁴ DŞS 310-29-3, 4 Ramazan 1145.

³⁵ DŞS 360-370-1, 3 Zilhicce 1151.

³⁶ DŞS 360-367-1, 17 Zilhicce 1151.

³⁷ DŞS 360-365-1, 4 Muharrem 1152.

mülkiyet üzere buranın sahibi olduğunu, ayrıca elinde bu hususa dair fetva-yı şerif bulunduğunu belirtir. Davalılara sorulur, inkar etmezler ve mahkeme arazinin davacıya intikalini emreder.³⁸ Dava, zamanaşımına dahil edilebilecekken mahkeme davayı incelemiş ve davalı lehinde hükmetmiştir.

Amid'de Yiğid Ahmed mahallesinde sakin iken 1152/1739 yılında düyûnu terekesinden ezyed (borcu bıraktıklarından fazla) olduğu halde tarih-i kitabdan 22 sene önce ölen Hüseyin bin Mehmed bin Abdullah Bey'in büyük oğlu Ahmed mahkemede merhumun zevcesi olan Guri binti Abdulkadir adlı hanım önünde üzerine dava açıp aynı mahalledeki bir menzilin babasından müntakil olduğunu ve adı geçen Guri'nin burayı fuzulen zabt ettiğini ve sorulmasını talep etmiştir. Mahkeme davalıya sorunca, Guri, davacının diğer kardeşi ve annesi (ölen iki eşli) tarafından borcu karşılığında Kara Mehmed denilen bir şahsın biçtiği 130 guruş değer ile –bu Mehmed de ölmüştür- kendisine verildiğini, yani borcu karşılığında ölen kocasından burayı aldığını belirtmiştir. Mahkeme delil isteyince 3 şahit getirmiş ve şahitler Guri'nin lehine şahadet edince dava reddedilmiştir.³⁹ Dikkat edilirse mahkeme davayı zamanaşımından değil de, tersine davalının haklılığını ispat etmesi sebebiyle reddetmiştir.

1159/1746 yılında Diyarbekir valisi vezir Abdullah Paşa kethüdası Osman Ağa hazır olduğu halde mahkemede Amid'de Hevace Ahmed mahallesinden --- ---- adlı Nasraniyeler Zuğu Zımmi adlı karyede oturan Bedo veledi Aziz önünde her biri üzerine dava açıp “*bu Bedo ammuşademiz olup tarih-i kitabdan 60 sene önce malik olan dedemiz Kara Kostak babanın bu karyedeki dam ve sayir beyt ve tahmilatını meşhur Bedo zabt etmiştir. Dedemizden babamıza ondan da bize geçen hisse-i irsiyemizi talep ederiz*” demişler ve şer'i ile çözümünü talep etmişlerdir. Mahkeme davacıardan delil isteyince davalarını ispat edememişler ve Bedo ile davadan men edilmişlerdir.⁴⁰ Davanın reddedilmesi 60 sene önceye dayanan dava geçmişinin zamanaşımına uğramasından değildir. Davacıların mahkemeye herhangi bir delil getirememelerinden kaynaklanmıştır.

1159/1746 yılında Amid'de Hacı Büzürk mahallesinden İbrahim bin Mustafa mahkemede Muhammed bin el-Hac İlyas önünde üzerine dava açıp “*davadan 40 sene evvel ölen ceddem Ayşe binti Ömer ölmüş veraseti babam rahmetli Mustafa'ya münhasıran olup babam Mustafa 30 sene önce ölmüş veraseti bana münhasıran olmuş ceddemden ----- karyesinde 300 guruş değerinde bir bağ ve yine aynı karyede 300 guruş kıymetinde 3 kat'i zeytinluk ve yine sınırları belli 50 guruşluk bir dam ve 70 guruşluk kati incar ve atteğ ? babçe toplam 740 guruş ile 2 aded ölmüş ve 2 aded ineği işbu Mehmed zabt etmiş, ceddemden babama ondan bana geçen bu mirası şimdi talep ederim. Sual olunsun*” demiştir. Mahkeme zamanaşımına bakmadan davayı kabul

³⁸ DŞS 360-354-3, 8 Safer 1152.

³⁹ DŞS 360-355-1, 2 Muharrem 1152.

⁴⁰ DŞS 313-102-1, 16 Receb 1159.

etmiş ancak davacıdan ispat için delil istemiştir. Davacı ispata kadir olamayınca ise davayı reddetmiştir.⁴¹

Satış işlemlerinde zamanaşımı karinesinin uygulanmadığına bir örnek olmak üzere 1160/1747 yılında eyalet-i Diyarbekire tabi Telbisme nahiyesinden Derik adlı köyden Ahmed bin Muhammed ve Murtaza bin Ömer mahkemede Hacı Osman bin Bekir önünde Amid'deki bir menzilin babaları ve annelerinden kendilerine müntakil olup bundan 18 yıl önce burayı Hacı Osman'a 170 guruşa sattıklarını ve ödemenin kalan kısmı olarak 5 guruş ve 1 ruba akçe 2 Musul sarık ve 3 kuşak vermek üzere inşa-i akt-i sulh ettiklerini beyan etmişlerdir.⁴² Görüldüğü üzere alacak işlemleri 18 yıl önceye dayanmış olsa da zamanaşımı gerekçesiyle borcun inkarı söz konusu olmamış ve alacaklı ile verecekli mahkemede anlaşmalarını tescil ettirmişlerdir.

1160/1747 yılında Amid'de Balıklı mahallesinden es-Seyyid Muhammed bin Taha kız kardeşleri Rukiye ve Hatice yerine vekaleten ----- önünde Camiünnebi mahallesindeki menzilin babaları Taha'nın olduğunu, bundan 25 sene önce ölen es-Seyyid Abdulkadir'in babalarına buradan olan borcunun alacaklıları olduklarını, 25 yıldan şu ana değin davalı oldukları kimselerle 30 guruş nakit akçe ile sulh ettiklerini beyan etmişler ve davalarından vazgeçmişlerdir. Mahkeme bu hususu tescil ederek kaydetmiştir.⁴³ Mahkeme 25 sene önceye ait olan davayı sulh üzere karara bağlamıştır. Ölenin varisleri ölen davalının varislerine babalarından kalan haklarının devrini talep etmişlerdir. Mahkeme bu davada da zamanaşımını uygulamamıştır.

2.3. Zamanaşımı Gerekçesiyle Reddedilen Davalar

1152/1739 yılında Amid'de sakin Çermikzade es-Seyyid Ebubekir bin es-Seyyid Hasan adlı kişi mahkemede Mehmed Çelebi bin Mustafa Ağa üzerine dava açıp Molla Bahaeddin mahallesindeki bir menzili bundan 60 sene önce davalının babası Mustafa Ağa'dan satın aldığını ve şu an devrini talep edince mahkeme mürur-ı zaman gerekçesiyle davacıyı davalı ile muarazadan men etmiştir.⁴⁴

1152/1739 yılında Amid'de Camiünnebi mahallesinden iken bundan 20 sene önce ölen Fatma binti Abdullah bin Abdurrahman adlı hanımın küçük oğlu, kızı Hüsnüye binti el-Hac Halil ile büyük oğlu tarafından vekilleri olan Kavukçu Mehmed bin Mustafa mahkemede, Amid'de oturan merhum Azizzade demekle maruf fahrussadat-ı kiram es-Seyyid Mustafa Çelebi bin el-Hac

⁴¹ DŞS 313-98-2, 24 Receb 1159.

⁴² DŞS 313-160-1, 28 Rebiülevvel 1160.

⁴³ DŞS 313-129-2, 25 Safer 1160.

⁴⁴ DŞS 360-360-3, 10 Muharrem 1152.

Abdullah Efendi'nin 2 şahitle vekili es-Seyyid Mahmud Çelebi bin el-merhum es-Seyyid İbrahim Çelebi önünde üzerine dava açıp Amid'deki el-Hac Süleyman mahallesindeki evin 20 yıl önce annelerinden kendilerine kaldığını ve bunu talep ettiklerini belirtir. Davalıların vekili, cevabında, kadının hayatında bu menzili davalılara kullandığını ve burayı da sonrasında istediğine dair her hangi bir talebinin bulunmadığını, dolayısıyla zamanaşımı uygulanması gerektiğini ileri sürer. Zamanaşımına dair bir fetvayı da mahkemeye sunar ve davayı inkar eder. Mahkeme vekil-i mezbur es-Seyyid Mahmud'dan beyyine (delil) talep eder. O da 5 şahit - bunlar molla ve seyid ünvanlı kimselerdir- getirir. Şahitler Fatma'nın davalıyla anlaşlığını, zabt ve teslim sırasında ve sonrasında kadının dava ve niza' etmediğine şahadet ederler. Davacı ve davalı birbiri ile davadan men edilir. Davalı ve şahitlerin ispat için müracaat ettikleri zamanaşımı iddiası önem arz eder. Fatma'nın burayı sattığı ya da vakfettiği ile ilgili herhangi bir kayıt veya iddia yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla kadın hayattayken herhangi bir şekilde hak iddia etmemiştir. Ancak ölümünden sonra varisleri hak iddia etse de geçmişte son mülk sahibinin iddiada bulunmamış olmasını, mahkeme, hak düşürücü bir zamanaşımı olarak takdir etmiştir.

1160/1747 yılında bir davada Amid'deki Ağvıran adlı köyden Hanım binti Yusuf mahkemede es-Seyyid Veli bin Nebi üzerine dava açıp “*Eğil kazasında Molan adlı köyden 5000 yük üzüm bağı bundan 15 sene önce merhum Yusuf ile ortaklık, bu bağdaki 2500 yük bağı fuzulen zapt ve o gündün bu güne isabet eden bissemi/belgemi talep ederim*” deyince mahkeme davacı kadından delil istemiştir. “*Bu duruma şahidim yoktur*” diyerek izhar-ı acz eden kadına 15 sene mürur eden davanın zamanaşına uğradığı gerekçesiyle redd-i dava verilmiş ve davacı Hanım, davalı es-seyyid Veli ile muarazadan men edilmiştir.⁴⁵

Sonuç

İslam hukukunda iki şekilde uygulaması görülen zamanaşımı olgusu, Osmanlı mahkemesinde muhtemelen iş yükünü azaltma amacına matuf olarak işletiliyorsa da ele alınan örneklerden bunun sıkı sıkıya uygulanmadığı sonucuna ulaşılabilir. Anlaşıldığı kadarıyla zamanaşımı müddetini takdir eden ilk otorite İslam alimleri olmuştur. Diğer bir ikinci otorite ise “kılıç ehli” de denilen ehli-örf idarecilerdir. İlkine göre daha keyfi, rahat ve sorunları çözme merci olarak hızlı davranılması beklenen idarecinin başvurduğu bu usul, dini referanslara dayanan din bilginlerinin hükümlerinden serbestlik açısından büyük fark taşır. İlki hesap verebilir iken, ikincisinin hesap vereceği bir merci bulunmamaktadır. Bu da uygulamanın idareciler tarafından daha sık kullanılmasına yol açmış olmalıdır.

⁴⁵ DŞS 313-159-3, 22 Rebiülevvel 1160.

Zamanaşımı olgusunun önemli oranda uygulayıcısının idareciler olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Mahkemelerde oluşması muhtemel iş yükünün önüne geçmek için yöneticiler adalet tesis etme yetkilerini kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde idarecilerin zamanaşımı olgusuna müdahil oldukları, dahası bazen keskin şekilde belirleyici oldukları düşünülmektedir.

Hukuk tarihi bağlamında bir tespit olarak çalışmada varılan diğer bir sonuç şudur ki zamanaşımı olgusu hakkın varlığını yok etmez. Tersine hakkın zamanında talep edilmemesinden doğan bir gecikmenin devam ettirilebileceğine temel oluşturur. Mahkeme ve idareciler de iş yoğunluğunu engellemek amacıyla bu uygulamaya yer yer müracaat etmişlerdir. Ancak, Amid mahkemesinde zamanaşımı çoğunlukla hak düşürücü ya da geciktirici bir uygulama değildir. İncelenen örneklerin büyük çoğunluğu bu uygulamanın göz ardı edildiğini göstermektedir. Zamanaşımı gerekçesiyle 3 dava reddedilmişken 14 dava bu olgunun tersine mahkemede ele alınmıştır.

Nihayet ele alınan konunun gösterdiği bir diğer husus, tarihe dair anlatımlarda genelleyici mutlak sınırların varlığının ispat edilmesindeki güçlüktür. Hukukun kaynağı olan bir çok metinde zamanaşımının mutlak olarak mevcut olduğunu gösteren hükümlerin bulunmasına rağmen her yerde buna mutlak bir prensip olarak uyulmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça:

Arşiv:

DŞS (Diyarbakır Şeriyeye Sicili)

DŞS 313-127-1, 16 Zilhicce 1159.

DŞS 313-160-1, 28 Rebiülevvel 1160.

DŞS 313-98-2, 24 Receb 1159.

DŞS 316-22-115, 25 Cemaziyelevvel 1065.

DŞS 316-9-39, 27 Cemaziyelevvel 1065.

DŞS 316-25-129, 20 Cemaziyelahir 1065.

DŞS 316-28-148, elahir-i Cemaziyelahir 1065.

DŞS 360-370-1, 3 Zilhicce 1151.

DŞS 360-365-1, 4 Muharrem 1152.

DŞS 360-360-3, 10 Muharrem 1152.

DŞS 360-355-1, 2 Muharrem 1152.

DŞS 360-354-3, 8 Safer 1152.

Kitap, Tez:

- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt: 8, Sarmaşık Yayınları, İstanbul 1999.
- DEMİR, Abdullah, *Medeni Yargılama Hukukunu Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, 2010, İstanbul 2010.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999.
- Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, Cilt: 3, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014.
- GÜMÜŞ, Ercan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi SBE, Basılmamış doktora tezi, Ankara 2014.
- İbn Haldun, *Mukaddime I-II*, (hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2007.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983.
- TAŞ, Hülya, *17. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara 2006.
- UZUN, Mehmet Ali, *Ceza Hukukunda Zamanaşım*, İÜSBE, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 1994.

Makale, Ansiklopedi Maddesi vs.:

- ARI, Abdusselam, "İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamanaşım", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2005, Sayı: 11, s. 57-88.
- ERDEM, Fazıl Hüsnü, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Öğretim Üyesi, 2010 yılındaki Mülakattan.
- GÜNEŞ, Ahmet, "16. Yüzyılda Osmanlıların Beşiği Eskişehir ve Karacaşehir'de Sosyal Kurumlara İlişkin Köy Gelirleri ve Bunların Paylaşımı", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2000, C. 20, sayı:31, s.117-147.
- HEYD, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev: Selahaddin Eroğlu, Cilt 26, Ankara 1952.
- JENNINGS, Ronald C. (1975), "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anotolian Kayseri", (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, No. 1 (jan., 1975) pp. 53-114.).
- KAŞIKÇI, Osman, "Zaman Aşımı", *DİA*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 114-116.
- PADEL W.-STEEG L., "Zaman Aşımı", (çev: Halil Cin), *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Ankara 1966.
- ÜNALAN, Abdülkerim, "İslam Hukukunda Zamanaşımı (Tekaddüm)", *DEÜİFD*, Sayı XII, İzmir 1999, s. 101-124.

Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)

British Imperialism in Eastern Africa: Britain's Occupation to Sudan (1896-1898)

Abdullah ÖZDAĞ*

Özet

19. yüzyılda Süveyş kanalının açılmasıyla dünya ticaret yolları yön değiştirmiştir. Bu dönemde sanayileşme rekabeti içerisinde olan Avrupalı devletlerin ilgisi de Doğu Afrika üzerine çevrilmiştir. Özellikle Süveyş Kanalını kontrol eden Mısır ile transit ticarete uğrak yeri olan Kızıldeniz liman şehirleri önem kazanmıştır. Bu bağlamda İngiltere Uzakdoğu'daki kolonileri için önemli bir konumda bulunan Mısır'ı işgal etmiştir. Bunun ardından İngiltere, Sudan'a doğru genişleme siyaseti izlemeye başlamıştır. İngiltere'nin Sudan'ı işgali iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama, 1882-1885 tarihlerinde William Hicks ve General Gordon Sudan'a gönderilmiş, ancak Sudan'da patlak veren Mehdi Hareketi nedeniyle başarılı olunamamıştır. İkinci aşama ise 1896-1898 tarihlerinde Sudan'da bir Mehdi Devleti olduğu halde General Herbert Kitchener'in komutası altında gerçekleşen işgal girişimidir. 1896'da İngiltere'nin isteği doğrultusunda İngiliz General Kitchener'in komutası altında Sudan'a doğru Mısır-İngiliz müttefik ordularının ileri harekâtı görülmüştür. Sudan'ın işgali iklim şartlarının olumsuz etkisi, coğrafi şartların elverişli olmaması, ikmal faaliyetlerindeki eksiklik ve İngiliz-Mısır ordularındaki uyumsuzluk nedeniyle yaklaşık 3 yıl kadar bir süreyi almıştır. Bu süre zarfında Halife Abdullah'a bağlı birliklerle İngiliz-Mısır güçleri arasında büyük savaşların haricinde sayısız çarpışmalar gerçekleşmiştir. Buna rağmen İngiliz-Mısır güçlerinin ileri harekâtı mümkün olabilmıştır. Sudan'ın kaderini değiştiren gelişme Atbara Savaşı'nda İngiliz-Mısır güçlerine karşı Halife Abdullah'ın aldığı yenilgi olmuştur. Bu savaşın ardından İngiliz-Mısır güçleri Omdurman önlerine kadar ilerleme imkânı elde etmişlerdir. Omdurman Savaşı'nda Halife Abdullah'ın yenilgisiyle Sudan'daki İngiliz hâkimiyeti kesin olarak gerçekleşmiş böylece Mehdi Devleti tarihe karışmıştır. Ocak 1899'da "Condominium Antlaşması" yapılarak İngiliz-Mısır ortak idaresi kurulmuştur. Sonraki dönemlerde

---

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih ABD, abdullahozdag1@gmail.com

Mısırlı yetkililer devre dışı kalmış, İngiltere bölgenin yönetiminde söz sahibi olmuştur.

Günümüzde Ortadoğu ve Afrika üzerindeki batı politikasının daha iyi anlaşılabilmesi 19. ve 20. yüzyıl siyasi ve askeri faaliyetlerinin oldukça iyi bilinmesine bağlıdır. Bu çalışmada Sudan özelinde İngiltere'nin Doğu Afrika üzerindeki emperyal faaliyetleriyle Sudan'ın işgal edilmesinin arkasındaki politik nedenler ifade edilmeye çalışılmıştır. Nitekim bu çalışma Ortadoğu ve Afrika üzerinde oldukça sınırlı olan akademik çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehdi Hareketi, Sudan, Mısır, İngiltere, Sömürgecilik

Abstract

In the 19th century the world trade routes changed direction with the opening of the Suez Canal. In this period, the interest of European states, which was in competition for industrialization, has been turned over to East Africa. Especially, the Egyptian controlling the Suez Canal and Red Sea port cities, which were arrived by transit trade, gained importance. In this respect, Britain occupied Egypt, which is in an important position for colonies in the Far East. Then, Britain began to pursue enlargement policy towards Sudan. The occupation of the Sudan by the United Kingdom took place in two stages. In the first stage, between 1882 and 1885, William Hicks and General Gordon were sent to Sudan, but failed because of the Mahdi Movement that broke out in Sudan. In the second stage, between 1896 and 1898, it is the occupation attempt under the command of General Herbert Kitchener in spite of Mahdi State in Sudan. In 1896, the UK wanted that Egyptian-British allied armies under the command of British General Kitchener must march towards Sudan. Sudan's occupation took about 3 years due to the adverse effects of climate conditions, the inadequate geographical conditions, the lack of replenishment activities and the incompatibility between the British and Egyptian armed forces. During this time, there had been numerous clashes between the British and Egyptian forces, except for the great battles between the troops affiliated to Caliph Abdullah. However, the Anglo-Egyptian forces were able to move forward. The development that changed the fate of Sudan was the defeat of the Caliph Abdullah against the Anglo-Egyptian forces in the Atbara War. After this war, the Anglo-Egyptian forces had the opportunity to advance to the front of Omdurman. The British domination in Sudan was realized with the defeat of Caliph Abdullah in the Battle of Omdurman. And so the Mahdi State was destroyed. In January 1899, the Anglo-Egyptian joint administration was established at the conclusion of the "Condominium Agreement". In the following periods, the Egyptian authorities were disengaged, and Britain itself ruled the region.

Today, the better understanding of western politics over the Middle East and Africa depends on the fairly well-known political and military activities of the 19th and 20th centuries. In this study, the imperial activities of Britain, including Sudan, on East Africa and the political reasons behind the occupation of Sudan were tried to be expressed. This study has been prepared to contribute to academic studies which are very limited in the Middle East and Africa.

Key words: Mahdi Movement, Sudan, Egypt, United Kingdom, Colonialism.

Giriş

Sudan Osmanlı hâkimiyetine Nisan 1821'de Kızıldeniz'i kontrolü altına almak isteyen Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın çabaları sonucunda katılmıştır¹. Bununla beraber 19. yüzyılın başlarında İngilizlerin Doğu Afrika, özellikle Kızıldeniz limanları üzerindeki etkinliği giderek artmaya başlamıştır. Böylece Doğu Afrika'yı -Habeşistan ve Sudan- etkisi altına almak isteyen Mehmed Ali Paşa ile İngiltere arasında bazı dönemlerde gerilen ilişkiler olmuştur². Sudan, Mehmed Ali Paşa'dan sonra da Mısır Hıdivleri'nin idaresi altında yönetilmiştir. Ancak 1881'de patlak veren Mehdi Hareketi 1821'den beri fiili olarak bölgeyi idare eden Osmanlı Devleti'ne büyük bir güçlük çıkarmıştır. Nitekim Muhammed Ahmed'in³ Türk idaresine karşı muhalif söylemleri Avrupalı devletlerin Afrika'ya ilgilerinin arttığı bu dönemde Osmanlı Devleti açısından telafi edilemez sosyal ve siyasi sorunların oluşmasına neden olmuştur.

---

¹ Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğulları, Osmanlı Devleti adına bugünkü Sudan'ın idaresini 1821-1882 yılları arasında ele geçirmişlerdir. Onların yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde "Türkiye" adı verilmiştir. Bkz. Ahmet Kavas, "Sudan", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 462.

² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 143-145.

³ Muhammed Ahmed 12 Ağustos 1844'de Sudan'da Dongola'nın kuzeyinde küçük bir yerleşim yeri olan Labab adasında dünyaya gelmiştir. Peygamberin soyundan geldiği iddia edilmesine rağmen bununla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ailesi ekonomik nedenlerden dolayı Aşağı Nubia bölgesindeki Kunuz'dan göç ederek sonradan Labab'a yerleşmiştir. Daha sonra ailesi güneye doğru Kerrari'ye yerleşmiştir. Babasının ölümünden sonra kardeşleriyle beraber gemi yapımının daha karlı olduğu Hartum'a göç etmiştir. Küçüklüğünden itibaren dini ilimlere ilgi duyan Muhammed Ahmed 1861'de Samaniye tarikatına katılmış, ancak hocasıyla düştükleri anlaşmazlık üzerine buradan ayrılmıştır. Daha sonra başka bir şeyhin yanında bulunduğu esnada şeyhinin ölmesine üzerine tarikatın başına geçmiştir. Böylece ilerideki söylemleri için önemli bir fırsatı da yakalamıştır. Muhammed Ahmed 1881'de ilk kez çevresine mehdi olduğunu iddia etmiştir. Daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz. R. Slatin, *Fire and Sword in the Sudan*, Edward Arnold and Co. London, 1935, s. 46; Mekki Shibeika, *British Policy in the Sudan*, Oxford University Press, London, 1952, s. 20-22.

Tunus'un 1881'de Fransızlar, Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgali Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki varlığını Libya hariç tamamen yok etmiştir. Özellikle Mısır'daki İngiliz hâkimiyeti Sudan'da karışık bir idari sistemin oluşmasına neden olmuştur.

Mısır'ın jeopolitik üstünlüğü çevre bölgelerin kontrol edilmesinde İngiltere'ye önemli avantajlar sağlamıştır. Özellikle Mısır'ın coğrafi olarak bir uzantısı olan ve Osmanlı idaresi altında yönetilen Sudan'ın İngiltere tarafından işgali önceden tasarlandığı gibi 1882'de Mısır'ın işgal edilmesinin ardından gerçekleşmiştir. Fakat Sudan tahminlerin ötesinde İngilizler için elde edilmesi zor bölgelerden olmuştur. Çünkü Sudan'da ortaya çıkan Mehdi Hareketi'nin dini ve siyasi söylemleri insanlar üzerinde oldukça önemli bir etki bırakmıştır. Diğer yandan Fransızların bölge üzerindeki faaliyetleri de İngiltere'nin Sudan üzerindeki politikalarını etkilemiştir.

Fransa, Batı Afrika üzerindeki hegemonyasını Doğu Afrika'ya doğru genişletmek için çalışırken, İngiltere ise Güney Afrika ve Kuzey Afrika arasındaki sömürgeleriyle bağlantıyı sağlamak için kilit bir konumda bulunan Sudan'ı kontrol etmek istemiştir⁴. Sudan, İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşmazlık konusu olurken Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki hâkimiyeti görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla Mısır'ın Osmanlı kontrolünden çıkması Sudan'da Türk idaresinin etkisini yitirmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin artık yumuşak güç kullanarak idare etmekte olduğu Sudan coğrafyası devlet dışı bir aktör olan "Mehdilik Hareketi'nin" gelişimi ile kendiliğinden sona ermeye başlamıştır. Nitekim İngilizler Sudan'a gelmeden önce Osmanlı güçleri ile mücadele eden Muhammed Ahmed çoktan önemli başarılar kazanmıştır. Bu nedenle Sudan üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti bilinenin aksine doğrudan İngiliz müdahalesiyle değil Sudan'daki dâhili gelişmelerin etkisiyle zayıflamaya başlamıştır. Şüphesiz İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve ortaya çıkan otorite boşluğu da Sudan'daki gelişmeleri etkilemiştir. İngiltere, Mısır işgal etmemiş olsaydı Sudan'daki Türk otoritesinin devamı mümkün olur muydu? Dahası, Mehdi Hareketi Osmanlıların bölgedeki siyasi nüfuzunu kabul etmiş olsaydı, Sudan'da Osmanlı nüfuzu devam edebilir miydi? Dolayısıyla bu ve benzeri birçok soru akla gelebilir, ancak her durumda değişmeyen gerçek, Osmanlı nüfuzunun bölgedeki etkisini kaybetmesidir. Nitekim O dönemde dünya devi olan İngiltere, Sudan'a 1882-85'de girmiş olmasına rağmen Muhammed Ahmed'e ve öğretilerine sıkı sıkıya bağlı ateşli taraftarlarının kendi topraklarını savunmasıyla mutlak bir başarısızlığa uğramıştır. Fakat sonuç değişmemiş, İngiltere 1898'de Sudan'ın tamamını işgal etmiştir. Muhammed Ahmed'in söylemlerinin Türkler ile İngilizler arasında hiçbir fark gözetmediğini göz önüne alırsak, Osmanlı Devleti'nin bölge üzerinde tutunmasının ne kadar zor olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca unutulmaması gereken bir husus da, Mehdilik Hareketi'nin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin idari ve ekonomik sistemindeki yozlaşmanın azımsanmayacak derecedeki önemidir.

⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s. 358.

1. İngiltere'nin Sudan'ı İlk İşgal Girişimi (1882-1885)

Sudan'daki Osmanlı idaresi oldukça genç ve deneyimsiz birisi olan Hıdiv Tefvik'in 1879'da Mısır'ın başına geçmesiyle sarsılmış, İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesiyle bölge idare edilemez hale gelmiştir. Sudan'da bulunan Osmanlı idari ve askerî yapısı mevcut otoriteyi korumakta başarısız kalmıştır. Oldukça uygun bir ortamda isyan eden Mehdi, Osmanlı-Mısır güçleri arasındaki uyumsuzluğun doğal bir sonucu olarak önemli başarılar elde etmiştir⁵. Mısır'daki iç kargaşa buradaki merkezi hükümetin Sudan'ı doğrudan kontrol etmesine engel olmaktaydı. Buna ilaveten Mehdi, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesiyle emperyal devletlere karşı söylemler geliştirerek Sudan'da daha geniş bir halk kitlesine hitap etmeye başlamıştı. İngiltere'nin Kahire'de bulunan resmî görevlileri Sudan'da patlak veren isyan hareketinin önemini Londra'ya iletmesine karşın bu konuda ciddi adımlar atılmamıştı. İngiltere, bölgedeki hâkimiyetine gölge düşürebilecek olmasına rağmen siyasi ve ekonomik maliyetinden dolayı Sudan'daki isyan hareketine doğrudan müdahil olmaktan kaçınmakta, ancak Mısır Hıdivi Tefvik Paşa'nın bu konudaki girişimlerini desteklemekteydiler. Zira bu esnada İngiltere'de Gladstone hükümeti 1883'de ikinci kez iktidara gelmiş ve ülkenin kendi iç meseleleriyle uğraşmak durumunda kalmıştı⁶. İngiltere için oldukça önemli bir jeopolitik konumda olan Mısır, kontrol altına alınmasına karşın Sudan'da tam bir İngiliz hâkimiyeti söz konusu olmamıştı. Ancak William Hicks'in Mehdi güçlerine karşı beklenmedik yenilgisi Mısır'da Mehdi meselesine oldukça mesafeli duran İngiltere'nin askerî ve sivil bürokrasisini harekete geçirmişti. Artık Sudan'ın iç politikasına doğrudan müdahale etmekten çekinmeyen İngiltere, yakın zamanda yeni askerî birlikler göndermek suretiyle kamuoyunda oluşan baskıyı hafifletmek isteyecekti⁷. İngiltere hükümeti ayrıca bölgeye resmî yetkililer göndermekteydi. Nitekim Mehdi'nin çarpıcı söylemlerini ve eylemlerini rapor etmesi için Muhammedkadir Paşa ile yakın ilişkiler kuran İngiliz resmi yetkilisi Lieut.-Col. Steward, Hartum'a⁸ gönderilmişti⁹. İngiltere'nin bölgedeki sivil ve askerî

---

⁵ Hartum'da bulunan resmi arşivler Mehdi döneminde yok edildiği için bu döneme ait bilgiler Mısır ulusal arşivlerinden elde edilmektedir. Bu arşivlerin bir kısmı ise Türkiye'deki Osmanlı arşivlerinden temin edilmektedir. Özellikle Sudan'daki Türk idaresi ile Mısır ve İngiliz yetkililer arasındaki resmi yazışmaları içeren belgelerin tamamına ulaşamamaktadır. Bkz. Alice Moore-Harell, "The Turco-Egyptian Army in Sudan on the Eve of the Mahdiyya 1877-80", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 31, No. 1, 1999, s. 20.

⁶ A. B. Theobald, *The Mahdiyya*, Longmans, Greenand Co., London, 1951, s. 69.

⁷ Hasan Qasim Murad, "British Involvement in the Sudan", *Pakistan Horizyon, Pakistan Institute of International Affairs*, Vol. 31, No. 4, 1978, s. 60.

⁸ Sudan'ın başşehri olan Hartum, Mavi Nil ile Beyaz Nil'in birleştiği noktada bulunan Halfaya şehrinin yerine Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1823 yılında kurulmuştur. Ahmet Kavas, "Sudan", s. 462.

heyetlerinin raporları İngiltere'nin bölge üzerinde yeni açılımlar yapmasına neden olacaktır. İngiltere'nin Sudan üzerindeki politikalarına karşın Osmanlı Devleti, Mısır hâkimiyetinde olan Sudan'ı doğrudan merkeze bağlayarak elde tutmayı amaçlamış, ancak bu fikir gerçekleştirilememiştir¹⁰.

Sudan'a askeri müdahalenin kaçınılmaz olduğunu anlayan İngiliz hükümeti, Mehdi ile mücadele etmesi için Hartum'a Ekim 1882'de Mısır'dan yeni birlikler gönderilmesine karar vermiştir. Bu birliklerin kumandanlığına da İngiliz William Hicks, Genel Valiliğe ise Alâeddin Sıddık Paşa getirilmiştir¹¹. Hicks Sudan coğrafyası hakkında bir deneyime sahip olmadığı gibi bir Türk komutanın emri altında bulunuyordu. Fakat daha sonra Türk idarecilerle anlaşmazlığından dolayı 1883 Temmuz ayında tüm yetkiler Hicks'e devredilmiştir. 29 Nisan'da Hick belirli kuvvetlerle Aba'nın kuzeyinde bulunan Merabi'de Mehdi güçlerini yenilgiye uğratmıştır¹². Daha sonra Kordofan üzerine sefer hazırlıklarına başlanmış, hazırlıkların ardından Omdurman'a ulaşılmıştır. Hicks'in nihai hedefi Mehdi'nin bulunduğu Ubeyd bölgesine girmek olmuştur. Mehdi de gerekli hazırlıkları yaparak savaşa hazırlanmıştır. 3 Kasım'da başlayan Ubeyd Savaşı neticesinde Hicks kuvvetleri yenilgiye uğramış, Hicks dâhil 250 İngiliz-Mısır askeri öldürülmüştür¹³.

Mehdi'nin daha önce Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratmasıyla elde ettiği saygınlık Mısır-İngiliz güçlerini yenilgiye uğratmasıyla daha da artmıştır. Birçok ülkeden tebrik telgrafları alan Mehdi, Sudan'da dağınık halde bulunan kabileleri de kendi safına çekmeyi başarmıştır. Mehdi'nin dini söylemlerine bağlı olmayan kesimler dahi siyasi söylemlerinin ardına düşmüştür. Mehdi'nin önemli başarılar göstermesi Mısır yönetiminin Sudan'daki otoritesini zayıflatmış, Hartum'un Mehdi tarafından ele geçirileceği düşüncesiyle Feşoda, Kevve, Şat ve Duveym gibi merkezlerden askeri birlikler çekilmek zorunda kalınmıştır. Böylece Sudan'ın batı kısmı neredeyse tamamen Mehdi'nin kontrolü altına girmiştir. Bununla beraber Mehdi, Darfur ve Bahrül Gazel bölgelerinde de hâkimiyeti sağlayarak bölgede önemli bir aktör haline gelmiştir¹⁴.

⁹ P.M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, Oxford at the Clarendon Press, 1958, s. 61.

¹⁰ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 153.

¹¹ Mısır'daki Merkezi hükümet İsmail Eyüp Paşa'nın Sudan'a gönderilmesine karar vermiş, ancak daha sonra Alâeddin Sıddık Paşa'yı yetkilendirmiştir. İngiltere ise Hindistan'da görev yapmış olan emekli Albay William Hicks'in bölgeye atanmasına karar vermiştir. William Hicks'e İngiliz ordusunda birtakım yardımcı subaylar da eşlik etmiştir. Bkz. Mekki Shibeika, *British Policy in the Sudan*, s. 79; Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", *TDVİA*, İstanbul, 2005, C. 30, s. 497, 498.

¹² P.M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, s. 63.

¹³ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", s. 498.

¹⁴ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", s. 498.

Muhammed Ahmed'in bu başarısı yeni topraklara özellikle Sudan'ın doğu kısmına göz dikmesine neden olmuştur. Sudan'ın doğusunda Kızıldeniz kıyılarında yaşayan kabileler ilk başta Mehdi'nin söylemlerinden etkilenmemiştir. Ancak Muhammed Ahmed'in başarıları bu kabilelerden de önemli oranda destek görmesine neden olmuştur. Bu esnada Muhammed Ahmed, Doğu Sudan'da savaşçı özelliği ile dış dünyanın yakından tanıdığı Sevâkinli Osman Dikne ile tanışmıştır¹⁵. Ve ardından Sevâkinli Osman Dikne'yi Mayıs 1883'de Kızıldeniz'in dağlık bölgesi olan Bica'ya göndermiştir¹⁶. Osman Dikne, ailesinin de bağlı olduğu Doğu Sudan'da önemli bir tarikat lideri olan Tahir el-Meczip'un desteğini almıştır. Esasen Doğu Sudan'daki siyasi dengeler Mehdi'nin gücünü artırmıştır. Nitekim Doğu Sudan'da Meczip'a rakip olan ve Mirganilerin kontrol ettiği merkezi Kassala yakınlarında bulunan Hatmiye Tarikatı'nın Mısır hükümetinden önemli destek görmesi Meczip'u Mehdi ile müttefik olmaya itmiştir¹⁷. Önemli kabilelerin desteğini alan Osman Dikne ilk olarak Sinkat'ta Süleyman Paşa kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. Ardından 1884 Şubat ayı başlarında General Baker¹⁸ 3.656 kişilik bir kuvvetle Toker'e doğru yürümüş ancak başarılı olamamıştır. 2.000 kişinin öldüğü savaş sonrası Baker geriye kalan birliklerle Sevâkin'e çekilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, Kızıldeniz sahillerini korumak için müdahale etmek zorunda kalmıştır. Ancak İngiliz parlamentosu Sevâkin'e destek birlikler gönderilmesi konusunda anlaşmazlığa düşmüştür. Gladstone ve İngiltere Dışişleri sekreteri Granville bölgeye doğrudan müdahaleye karşı çıkmışlar daha sonra Kraliçe Victoria'nın çabaları ile hükümet ikna edilerek bölgeye askeri birlikler gönderilmiştir. Nitekim Mısır'daki İngiliz askeri gücünün kumandanı Stephenson'a 11 Şubat 1884'te Sevâkin'e tümgeneral Graham komutasında 3 tabur askerin gönderilmesi talimatı verilmiştir¹⁹.

Osman Dikne'nin bu başarıları Hicaz vilayet makamlarını kaygılandırmış, Osman Dikne'nin Hicaz bölgesine saldırı hazırlığında olduğu rapor edilmiştir. Bunun üzerine İmparatorluk merkezi Kızıldeniz'deki Hicaz sahillerine Rodos Adası'ndan tam donanımlı iki adet savaş gemisi göndermiştir²⁰. Osman Dikne'nin hem İngiliz-Mısır hem de Türk güçlerine karşı mücadelesi

¹⁵ A. B. Theobald, *The Mahdiyya*, s. 64.

¹⁶ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", s. 498.

¹⁷ P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, s. 74.

¹⁸ Samuel Baker İngiltere tarafından 1869'da Beyaz Nil havzası toprakları dâhil Ekvator/Sudan vilayetinin genel valiliğine getirilmiştir. Charles George Gordon 1874 tarihinde Sudan'da İngiltere resmi görevlisi olarak bulunmuş, esir ticaretinin durdurulmasında önemli görevlerde bulunmuştur. 1877 tarihinde Sudan genel valisi olarak atanmıştır. Bkz. Thomas P. Ofcansky, *Sudan a Country Study*, (Edt. La Verle Berry), Library of Congress Federal Research Division, 5. Baskı, 2015, s. 17.

¹⁹ P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, s. 78.

²⁰ BOA.Y.A. HUS., 175/104, 8 Teşrinisani 1299, (M. 20 Kasım 1883).

Muhammed Ahmed'in hâkimiyet alanını genişletmiştir. Böylece 1884 Şubat ayına gelindiğinde Sevâkin dışındaki tüm doğu bölgeleri Muhammed Ahmed'in hâkimiyetine girmiştir²¹.

İngiltere'nin Sudan üzerindeki politikalarına muhalif söylemleri olan Mısır'daki Şerif Paşa Hükümeti düşmüş, bunun yerine Nubar Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu esnada İngiliz birlikleriyle uyumlu olmayan askeri ve idari yetkililer geri çağırılmıştır²². Sudan üzerindeki etkisini artırmak isteyen İngiltere hükümeti, General Charles Gordon'u Sudan'a hıdiv adına genel askeri vali olarak görevlendirmiştir. General Gordon daha önce 1874'te Sudan'a esir ticaretini durdurmak amacıyla gelmiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur²³. Diğer yandan İngiliz Dışişleri Gordon'un Sudan'da bulunuşunu, Sudan hakkında rapor hazırlamak, Arap aşiretler arasındaki nüfuzunu kullanarak sükûneti sağlamak ve Mısır askerlerinin ricat etmesini temin etmek gibi amaçlarının olduğunu ifade etmiştir²⁴. Bu bağlamda 1884'te Hartum'a ikinci kez gelen General Gordon, Mehdi'nin tamamen yok edilmesi amacıyla hazırlıklarına başlamıştır. Mevcut askeri birliklerle mücadele edilemeyeceğini anlayan General Gordon Mısır'dan yeni birlikler talep etmiştir. Gordon'un mücadeleleri İngiltere başbakanı Gladstone'dan önemli oranda destek görmüştür. Bu nedenle Gordon'un talebi karşılık bulmuş, Gladstone bölgeye atlı askeri kitalar gönderilmesine karar vermiştir. Ancak Halfa vadisi boyunca gönderilen birlikler Hartum'un, Muhammed Ahmed tarafından ele geçirilmesinden üç gün sonra ulaşabilmiştir²⁵.

İlerleyen Mehdi güçlerine karşı General Gordon yaklaşık 8.000 kadar askerle savaşa başlamıştır. Savaşın ardından ağır bir yenilgi alan İngiliz-Mısır kuvvetleri geri çekilmiş, Mehdi 26 Ocak 1885'te Hartum'a girmiştir²⁶. General Gordon savaş esnasında öldürülmüştür²⁷. Bunun ardından Mehdi güçleri Kassala ve Sinnar'ı da alarak sınırlarını genişletmiş, İngiliz birlikleri tarafından güçlendirilen Sevvakin ile Mısır'ın güney sınırındaki Halfa vadisi hariç tüm Sudan topraklarında kontrolü ele geçirmiştir²⁸.

²¹ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", s. 498.

²² Tarig M. Nour, "İngilizlerin Sudan'da Türk Yönetimine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul, 2005, S. 8, s. 116.

²³ Richard Fulton, "The Sudan Sensation of 1898", *Victorian Periodicals Review*, The Johns Hopkins University Press, Vol. 42, No. 1, 2009, s. 39.

²⁴ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 153.

²⁵ Helen Chapin Metz, *A Country Study: Sudan*, Federal Research Division Library of Congress, 1991, s. 35.

²⁶ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", s. 498.

²⁷ The Times, "The Funeral of the Marchioness of Nor", London, England, 31 Jan. 1885.

²⁸ Helen Chapin Metz, *A Country Study: Sudan*, s. 35.

1885'te İngiltere'nin Sudan üzerindeki askeri harekâtının başarısız olması Mısır ve Sudan'ın geleceğine yönelik bir antlaşmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1885 Osmanlı-İngiliz (Mısır, Sudan) Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere'nin Mısır'ı geçici işgal ettiği ve düzenin sağlanmasından sonra İngiliz güçlerinin bölgeden çekileceği kabul edilmiştir²⁹. Bu, İngilizlerin bölgede zaman kazanmak ve işleri kendi lehine çevirmek için uyguladığı bir politika olacaktır. İngiltere Mısır'daki konumu sağlamlaştırdıktan sonra Sudan'ın iç kısımlarına kadar sokulacak, Afrika'nın güneyinde bulunan sömürgelerine ulaşmak isteyecektir.

2. Mehdi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Muhammed Ahmed'in 22 Haziran 1885 yılında ölümünden sonra yerine Abdullah et-Tayyîşi geçmiştir. Abdullah et-Tayyîşi hem savaşla ve hem de dini ideolojiyle elde edilen olgunlaşmamış idari sistemi kurmaya başlamıştır. Muhammed Ahmed yakın arkadaşlarını kendinden sonra vekil olarak belirlemiş ve onlara bazı haklar vermişti³⁰. Nitekim bu kişiler Mehdi Devleti'nin siyasi ve askeri yöneticileri oldu. Halife Abdullah 1885'ten 1898'e İngiliz işgaline kadar Mehdi Devleti'nin başında bulunmuştur. Muhammed Ahmed'in kendinden sonra görevlendirdiği bu kişiler siyasi ve askeri idareyi ellerine almak için mücadele etmiştir. 1891 yılına kadar süren mücadele sonucunda özellikle Baggara Araplarının yardımıyla Abdullah İbni Muhammed idareyi ele geçirmiştir. Aslında bir cihat devleti olan Mehdi Devleti'nde sıkı bir yönetim uygulaması görülmüştür. İslam kanunları ve Muhammed Ahmed'in öğretileri şer'i mahkemelerde uygulanmıştır. Bununla beraber devlet aygıtının tam olarak yerleşmediği Mehdi Devleti'nde bazı keyfi uygulamalar da görülmüştür.

Halife Abdullah, bir yandan iktidar mücadeleleriyle uğraşırken diğer yandan devletin birliğini ve sınırlarının kontrolünü sağlamaya çalışmıştır. Bu arada Darfur da önemli bir sorun haline almıştır. Esasen Muhammed Ahmed ölmeden önce Darfur bölgesindeki birçok kişi Mehdilik hareketine katılmıştır. Ancak Mehdi Devleti'nin başına Halife Abdullah'ın geçmesiyle 1887'de Darfur

²⁹ 24 Ekim 1885'te İstanbul'da yapılan antlaşmanın uygulanması amacıyla "Yüksek Komiser" unvanıyla yetkili temsilci olarak Mısır'a Osmanlı Devleti tarafından Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İngiltere tarafından Sir Henry Drummond Wolff atanmıştır. 1 Ocak 1886'da görüşmelere başlayan iki temsilci arasında herhangi bir uzlaşma sağlanamamıştır. Kısa süre sonra İngiltere hükümeti, komiseri Londra'ya çağırmıştır. Bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, s. 460.

³⁰ Tıpkı peygamber döneminde olduğu gibi Ebu Bekir'in yerine Abdullah ibn Muhammed, Ömer'in yerine Ali ibn Muhammed Hilu, Osman'ın yerine Muhammed el-Senusi, Ali'nin yerine Muhammed Şerif ibn Hamid görevlendirilmiştir. Ancak Senusi tarikatının başı olan Muhammed el-Senusi bu teklifi görmezden gelmiş, kendine verilen yerde bulunmamıştır. Bkz. P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, Weiden feldand Nicolson, London, 1961, s. 96.

Sultanlığının yeniden kurulduğu ilan edilmiştir. Daha sonra Halife Abdullah'ın ordusu tarafından tekrar alınan bölge İngiliz işgaline kadar Mehdi Devleti'nde kalmıştır³¹.

Halife, Darfur ve Habeş sınırında daha önce Türk idaresinin ve General Gordon'un yüzleştiği sınır sorunlarıyla uğraşmıştır. İngiliz-Mısır kuvvetlerinin Dongola'dan geri çekilmesi ve kabileler arası mücadelelerin kısmen durdurulmasıyla beraber Halife, aslında Muhammed Ahmed'in "Kutsal Savaş" olarak adlandırdığı nihai hedefi olan İslam topraklarının alınması fikrini gerçekleştirmek istemiştir. Ancak kabileler arasındaki güçlü rekabet ve gerekli askeri güçlerin bir araya getirilmesinde yaşanan zorluklar işlerin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Bu seferi birliklerin başında Muhammed Ahmed'in ölmeden önce atamış olduğu Evlad-ı Balad kabilesinin son büyük kumandanı olan Abdurrahman Necumi de bulunmaktaydı. Seferi kuvvetler 1886'dan 1889 Mayıs ayına kadar Dongola'da bulunmuştur. Bu süre zarfında yerel insanlara karşı düşmanca faaliyetlerde bulunan Necumi'nin yerine Yunus el-Dikeym atanmıştır³². Esasen Sudan'ın diğer bölgelerinde de ahaliye karşı benzer düşmanlıkların olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde bölgedeki halkın kendinden olmayan insanlara karşı oldukça sert muamele ettikleri, insanların evlerini yağmaladıkları ve bu nedenle bazı ahalinin göç ettikleri rapor edilmiştir³³.

Bu esnada Halife Mısır'da bulunan Mehmed Tefvik'e, İngiltere Kraliçesi Victoria'ya ve Osmanlı İmparatoru II. Muhammedlhamid'e kendine boyun eğmesi için sonraki yıllar da devam eden mektuplar göndermiştir. Bunun ardından Halifenin ordusu/ensar kuzeye doğru yürümeye başlamıştır. Halife'nin yetersiz ve dağınık ordusu Nil Nehri'nin batı kıyılarına kadar ilerlemiş, İngiliz egemenliğinde olan Mısırlılardan yardım ümit etmelerine rağmen önemli bir

³¹ Halife Abdullah'a isyan eden Darfur idaresi, büyük bir askeri güç ile Nil'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Halife Abdullah'ın bu orduya karşı avantajı, Darfur ordusunun büyük bir kısmının kendisine destek veren Baggara kabilesinden oluşması diğeri ise, Kordofan'da Halifeye bağlı olan Hamdan Ebu Anja'nın komuta ettiği birliklerin bulunmasıdır. Nitekim Hamdan, Darfur ordusunun yolunu Nisan 1886'da Bara'da kesmiş ve yapılan müzakereler sonucu Darfur ordusu Halifeye bağlılığını ilan etmiştir. Bkz. P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 92; Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kibabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 454.

³² Necumi'nin bölgedeki ahaliye karşı düşmanca tutumu nedeniyle Halife tarafından görevden alındığı ifade edilmesine rağmen bunun siyasi bir hamle olduğu, Halife'nin otoritesini güçlendirmek amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Çünkü Halife, birçok makama Baggara Kabilesinden olan kişileri atamıştı. Bu durumun ise önceden beri Necumi'nin ait olduğu Evlad-ı Balad kabilesinde huzursuzluğa neden olduğu bilinmekteydi. Diğer yandan Muhammed Ahmed'in atamış olduğu Necumi, diğer kabile üyelerinin saygı duyduğu bir kumandanı ve görevinden alınması için güçlü bir gerekçenin olması gerekiyordu.

³³ BOA.Y.PRK.UM., 13/37, 29 Eylül 1304, (M. 11 Ekim 1888).

muhalefetle karşılaşmışlardır. Halfa Vadisi'nde bulunan Mısır-İngiliz güçlerine komuta eden Grenfell, Necumi'ye teslim olması için çağrıda bulunmuş, fakat Necumi'nin Halife'ye bağlılığını bildirmesi üzerine iki ordu 3 Ağustos 1889'da Tuşki bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Yapılan şiddetli çarpışma sonrasında Halife'nin ordusu yenilmiş, Necumi savaş alanında hayatını kaybetmiştir. Böylece Halife'nin İngiliz hâkimiyetinde olan Mısır üzerindeki tehdidi sona ermiştir³⁴.

İngiliz-Mısır güçlerinin bu zaferi sınır bölgelerindeki kontrollerin artmasına neden olmuştur. Nitekim İngiliz güçleri Mehdi Devleti'nin doğal sınırlarına ulaştığını fark etmiştir. Ayrıca Halife'nin Hamdan Ebu Anja ve Abdurrahman Necumi gibi önemli komutanları da hayatını kaybetmiştir. Diğer yandan Sudan'ın doğusunda önemli işler başaran Osman Dikne, Sevâkin'i ele geçirememiş, kabileler arasındaki mücadelelerin sonlandırılmaması Halife'nin otoritesini sarsmıştır. 1889-1990'da politik ve askeri zorluklara ek olarak, kuraklıktan kaynaklanan ürün eksikliği kıtlığa neden olmuş, ardından salgın hastalıklar baş göstermiştir. Bu doğal felaket nedeniyle Halife, Nil vadisinden alınan vergi oranlarında bir artışa gitmiştir. Çünkü Darfur'da, Galabat'da ve Dongola'daki Tuşki mevki olmak üzere üç önemli askeri karargâh bulunmaktaydı ve bu askeri üslerin giderlerinin karşılanması gerekmektedir. Önemli gelişmelerin olduğu bu dönemlerde kıtlık ve kuraklık nedeniyle bazı kabilelerin göç etmek zorunda kalması Halife'nin idari ve sosyal alanlardaki devlet yapılanmasını olumsuz etkilemiştir³⁵.

Halife'nin idaresi kabilelerden gelen muhalif seslerin susturulmasıyla otokratik bir hale bürünmüştür. Halife Sudan'daki tek güç olurken kuzeyde bulunan kabileler Mısır ve İngiliz güçleriyle işbirliği içerisindeydiler veya en azından İngiliz-Mısır güçlerinin ilerleyişine engel olmamakla Halife'nin otoritesini sarsmaktaydılar. Esasen Halife, Muhammed Ahmed'ten sonra tam olarak idari bir yapılanmaya gidememiştir. Muhammed Ahmed'in söylemlerindeki etki Halife'nin kabileler arası yanlış iktidarı ve otokratik yönetimi ile önemini yitirmiştir.

3. İngiltere'nin Sudan'ı İkinci İşgal Girişimi

1896 yılına kadar Fransa'nın Sudan üzerinde İngiltere'nin Mısır hâkimiyeti nedeniyle belirsiz bir etkisi bulunmaktaydı. Fransa ve İtalya'nın Doğu Afrika'ya doğru sarkması çoktan beri İngiltere'nin takip ettiği bir meseleydi. İngiltere ve Fransa arasında Afrika sömürgelerinin paylaşımı konusunda bir anlaşmazlık da bulunmaktaydı. İngiltere 1889'da Rhodesia, 1890'da Kenya, 1891'de Nyasaland,

³⁴ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 96.

³⁵ P. M. Holt, M. W. Daly, *A History of the Sudan*, Longman Group UK., London, 1961, s. 107.

1894'de Uganda'yı işgal etmişti. Neticede İngiltere'nin Doğu Afrika sömürgeleri ile Güney Afrika sömürgeleri arasındaki bağlantıyı sağlaması için Sudan'ı işgal etmesi gerekmektedir. Diğer yandan Fransa 1880'den itibaren Senegal'den hareket ederek, Büyük Sahra üzerinden doğuya doğru Niger Nehri ile Nil Nehri arasında bağlantı kurmaya çalışmaktaydı³⁶. Esasen İngiltere'nin Fransa'ya karşı Doğu Afrika'da etkili olabilmesi için Sudan üzerindeki politikasını netleştirmesi gerekiyordu. Bu bağlamda Sudan iki ülke açısından da merkezi bir konumda yer almaktaydı. Ancak İngiltere'nin iç siyasi meseleleri, Mısır'ın finansal yetersizlikleri ve coğrafi koşulların elverişli olmaması doğrudan bir Sudan müdahalesini geciktirmekteydi³⁷. Ayrıca hesap edilmesi gereken bir diğer konu da Osmanlı halifesinin Müslümanlar üzerindeki etkisiydi. Nitekim bu etki Mısır'ın işgal edilmesiyle kısmen kırılmıştı. Mısır Hıdivi İngiliz politikasını desteklemekte, Sudan üzerinde halifenin otoritesini kırmaktaydı. Elbette İngilizler Ortadoğu coğrafyasında bu manevi gücün etkilerini her zaman hissediyor ve ona göre siyaset izliyorlardı. Muhammed Ahmed Mehdiliğini ilan ettiğinde Türklere muhalif söylemler geliştirmiş olmasına rağmen Habeş Kralı'nın Osmanlı halifesine karşı olan ilgisi İngiltere'nin Doğu Afrika üzerindeki politikalarını etkileyebilirdi. Dolayısıyla İngiliz makamları 1898'de Sudan'ın işgali tamamlandığında dahi Osmanlı halifesinin manevi etkisinin Habeş bölgesinde bulunan bir iki milyon nüfusa sahip Müslüman ahali vasıtasıyla Sudan üzerine nüfuz etmesinden endişe etmekteydi³⁸.

Tüm bu gelişmelere rağmen yine de İngiltere Doğu Afrika'da yayılmacı bir politika izlemekteydi. Bu nedenle Fransa, Sudan üzerinde ısrarcı bir politika izlenmesi halinde İngilizlerin tepkisini çekeceğini biliyordu. Fransız hükümeti, İngiltere'yle bir muharebe yapılsa dahi Rusya'nın kendilerine destek verip vermeyeceğinin şüpheli olduğunu ifade etmekteydi. Bir savaş durumunda Rusya, Fransa'ya destek vermiş olsa bile mücadelelerin denizlerde gerçekleşecek olmasından dolayı Rusya'nın yardımından istifade edilemeyeceği ve savaşın birden başlayıp birden sona ereceği öngörülmekteydi. Bu nedenle Fransızlar çaresiz Sudan üzerindeki düzenlemeleri kabul etmiştir. İngiliz kamuoyu ve neşriyatı Fransa'nın Sudan üzerindeki politikalarından rahatsız olmuş, Fransa ise bazı Kızıldeniz limanlarından donanmalarını tahliye etmeye başlamıştır. Bunun ardından "Feşado Meselesi" nedeniyle gerilen ilişkilerin sonucu olarak 1882'de Fransa Sudan'ı tahliye etme kararı almıştır³⁹. Ancak sonradan İngilizlerin Sudan'daki Mehdi hareketine karşı beklenmedik yenilgisi Fransa'nın siyaseten bölge üzerinde etkin olmaya çalışmasına neden olmuştur. Nitekim Uganda ile Sudan arasında yer alan ve İngilizlerin Güney Afrika'daki sömürgeleriyle bağlantısını sağlayan Nil nehri kenarındaki Feşoda bölgesi, İngilizlerin Ummu

³⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, s. 358, 359.

³⁷ Mekki Shibeika, *British Policy in the Sudan*, s. 351.

³⁸ BOA., Y.PRK.AZJ., 34/90, 15 Rebiyülevvel sene 315/10 Ağustos 1897.

³⁹ BOA., Y.PRK.EŞA., 31/104., 21 Teşrinievvel 1298/3 Kasım 1882.

Derman'a girmesinin ardından Fransızlar tarafından birkaç yüz kişilik bir askeri güçle işgal edilecektir. Bu duruma İngiltere'nin tepki göstermesi üzerine iki devlet arasında Afrika sömürgelerinin paylaşım ile ilgili karşılıklı görüşmeler başlamıştır⁴⁰.

İngiltere 1885'te Sudan'ı tahliye ettikten sonra Kızıldeniz sahillerinde İtalyan gemilerinin dolaşımına diğer Avrupalı güçlere göre İngiliz politikalarına uygunluk göstermesinden dolayı hoşgörü ile bakmıştır. Bu arada İngiltere'nin bölgedeki desteğini alan İtalya, Habeşistan Kralı Menelek ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Menelek Habeşistan'ın tamamını kontrol etmek için Avrupalı büyük bir devletle birlikte hareket edilmesi gerektiğinin fark etmiştir. Bu bağlamda Menelek ile İtalya arasında 1889 Mayıs ayında Uccialli Antlaşması⁴¹ yapılmıştır. Bu antlaşma İtalya'ya doğrudan toprak kazandırmamıştır. Ancak İtalya'nın Habeşistan üzerinde garantör devlet olarak hak iddia etmesine neden olmuştur. 17 maddelik bu antlaşmaya göre İtalya, Habeşistan üzerinde garantörlük iddia etmiş, İngiltere tüm bölge üzerinde İtalyan garantörlüğünü onaylamıştır. Fakat antlaşma maddelerinin yanlış yorumlandığını iddia eden Menelek, İtalyanların bölge üzerindeki garantörlüğünü kabul etmemiştir. Yapılan müzakerelerin sonuç vermemesi üzerine 1895'te İtalya ve Habeşistan arasında başlayan savaş Mart 1896'da İtalyan yenilgisiyle sonuçlanmıştır⁴². Bu yenilgiden önce İngiltere Doğu Afrika'daki merkezi yerleşimler dâhil Kızıl Deniz sahillerinden Uganda'ya Nil'in her iki tarafını kontrol etmek amacıyla Avrupalı devletlerle bir takım antlaşmalar yapmıştır. Bu bağlamda İngiltere, Almanya ile 1 Temmuz 1890, İtalya ile 15 Nisan 1891'de antlaşmalar yapmış, 1894'te Uganda'nın İngiltere garantörlüğünde olduğunu tüm dünyaya deklare etmiştir. Daha sonra 1894'te Fransa'nın İngilizleri tehdit etmeye başlaması üzerine yeniden İtalya ve Almanya ile antlaşmalar yapılarak Fransa'nın Habeşistan üzerinden Nil'e doğru uzanması büyük oranda engellenmiştir⁴³. Fransa'nın Nil havzasına sarkması İngiltere açısından Sudan'ı tehlikeye sokabilirdi. Bu nedenle 1892 yılından itibaren İngiltere'nin Mısır Valisi Lord Cromer ve ordu kumandanı Tümgeneral (Major General) Herbert Kitchener Sudan üzerine yapılacak askeri harekât üzerine görüşmelere başlamışlardır⁴⁴. Diğer yandan İtalya'nın Habeş orduları karşısındaki bu hezimetini İngiltere'yi oldukça telaşlandırmıştır. Zira bu durum Sudan'da bulunan Mehdi güçlerini Mısır'a çekebilirdi. Ayrıca İtalya'nın yenilmesi bölgede Fransa'nın prestijini de artırmıştı. Fransa, Habeşistan'ı Yukarı Nil havzasına doğru yapacağı harekâta

⁴⁰ BOA.,A.MTZ(05), 14/78., 2 Eylül 1314/14 Eylül 1898.

⁴¹ Menelik ve Antonelli tarafından imzalanan 17 maddelik Uccialli Antlaşmasının maddeleri yakın dönemin en tartışmalı konulardan birisi olmuştur. Tarafların antlaşma maddelerini kendilerine göre yorumlamaları önemli bir krize neden olmuştur. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Carlo Giglio, Richard Caulk, "Article 17 of the Treaty of Uccialli", *The Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, 1965, s. 222, 223.

⁴² Mekki Shibeika, *British Policy in the Sudan*, s. 351.

⁴³ Hasan Qasim Murad, "British Involvement in the Sudan", s. 70.

⁴⁴ Richard Fulton, "The Sudan Sensation of 1898", s. 40.

kullanabilirdi. Bu nedenle İngiltere, İtalyan yenilgisinin hemen ardından Mehdi güçlerinin muhtemel bir saldırısını önlemek ve Fransızların bölgedeki faaliyetlerini engellemek amacıyla Sudan'a General Kitchener komutasında bir ordu göndermeye karar vermiştir⁴⁵. Bununla beraber İngiltere'nin çekindiği bir diğer husus Osmanlı Devleti'nin halifelik gücünün etkisi olmuştur.

İngiltere hükümeti Mart 1896'da Mısır askeri güçlerinin Dongola'ya hareket etmesine karar vermiştir. Bu kararın Mehdi devletiyle doğrudan bir ilgisi yoktur. Esasen İngilizlerin bu hareketinin temel nedeni ifade edildiği gibi 1 Mart 1896'da İtalya'nın Adova'da Menelik güçlerine yenilmesi olmuştur⁴⁶.

Sudan'ın işgal edilmesi ve idare edilmesi konusunda İngilizlerin baskısına rağmen Mısır hükümeti kendi bütçesine taşıyamayacağı kadar büyük yük getireceğinden dolayı Sudan harekâtını sürekli ertelemiştir. Ancak sonradan İngiltere savaşın mali yükünü üzerine almayı kabul etmiştir. Bundan sonra Sudan coğrafyası üzerinde stratejik önemi haiz bölgeler tespit edilerek bir takım işgal planları yapılmıştır. Nitekim Mısır'da bulunan İngiliz askeri birlikleri buna göre konumlandırılacaktır⁴⁷. Hartum'a girmek için dört kilit bölge bulunmaktaydı. Bunlar; Kuzeyde Berber-Abu Hamed, Kuzeydoğuda Berber-Sevvakın, Doğuda Kassala-Massava, Güneybatıda Bahrül-Gazel bölgeleriydi. Sevvakın ve Massava bölgeleri artık Mısır idaresi altında bulunmaktaydı. Daha önce İngiltere İtalya'nın Kassala ve Massava bölgelerine girmelerine izin vermiştir. Ancak İngiliz desteğinde olan Mısır ordusunun bölgeyi kontrol etmek istemesi üzerine İtalya, Kassala'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Kassala⁴⁸, Hartum'un anahtarlarından biriydi. Kassala'yı elinde tutan Hartum'u da tutabilirdi⁴⁹.

⁴⁵ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 92.

⁴⁶ Mekki Shibeika, *British Policy in the Sudan*, s. 351.

⁴⁷ The Times gazetesinde, Mısır'dan Sudan'a hareket etmek için bekleyen İngiliz subayların bazılarının isimleri ve bölgeleri şu şekilde belirtilmiştir: Duke of Cornwall hafif piyade taburundan Binbaşı C.G. Martyr, 2. Worcestershire'den Binbaşı T.E. Hickman, 1. Essex'den Yüzbaşı F.G. Anley, Kraliyet Tüfek Alayından Teğmen G.S. Cary, 2. East Kent'ten Teğmen E.G.T. Bainbridge, Kraliyet Tüfek Taburundan Teğmen H.H.F. Farmar, North Staffordshire'den Teğmen A.R. Hoskins, Kraliyet hafif piyade taburundan Teğmen W.F. Templer, Mühendis Teğmen E.H.S. Cator olarak belirtilmiştir. Bkz. The Times, "The Sudan Advance", London, England, 18 Mar. 1896.

⁴⁸ Hartum'a açılan üç anahtar bölgeden biri olan Kassala, kalesi olan eski bir Mısır şehriydi. Bu bölge Muhammed Ahmed'in güçleri tarafından Mısırlılardan alınmış, ardından İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. İtalya, Mehdi güçlerinin elinden bu bölgeyi aldığı zaman İngiliz-Mısır İdaresine Mısır ordusunun hazır olması durumunda bölgeyi terk edeceğine söz vermiştir. Bkz. The Times, "Mr. Curzon on Foreign Politics", London, England, 30 Mar. 1896.

⁴⁹ The Times, "The Sudan Advance", London, England, 16 Mar. 1896.

3.1. İngiliz-Mısır Güçlerinin İleri Harekâtı

Sudan üzerine yapılacak harekât iki aşamada gerçekleşmiştir. Birincisi, Halfa vadisindeki demiryolu hattı boyunca Herbert Kitchener komutasındaki askeri güçlerin desteklenmesi şeklinde olmuştur. İkincisi, coğrafi olarak zorlu bölgelere girmek için yeni demiryolları inşa edilmiş, böylece en az kayıpla Sudan'ın iç kısımlarına girilmiştir⁵⁰. Bu anlamda Sudan üzerindeki İngiliz harekâtı oldukça yavaş ilerlemiştir. Vadi-yi Halfa'dan Dongola üzerine yapılacak sefer General Kitchener'in komuta ettiği Mısır askeri güçleri tarafından yapılmıştır. Bu arada Kitchener'a bağlı 70-80 profesyonel İngiliz subayı sudan'a yapılacak askeri harekât için birçok Mısırlı askerin eğitimini gerçekleştirmiştir. Ayrıca İngiliz ve Mısır güçlerinin ileri harekâtı için hazırlıklar yapılırken 4.500 kişilik İngiliz topçu birliği ve iyi eğitilmiş teknik personel Kahire ile İskenderiye'deki İngiliz garnizonlarında hazır kıta beklemekteydi. Vadi-yi Halfa'dan Sudan'a doğru ileri harekâtın başında Albay A. Hunter, Kızıldeniz kıyısında Sevâkin'deki birliklerin başında Yarbay/*Lieutenant Colonel* G. E. Lloyd, İskenderiye'deki birliklerin başında Tümgeneral/*Major General* Henderson bulunmaktaydı⁵¹. Bu esnada Dongola'da bulunan Mehdi güçleri bir dizi askeri çatışma sonrası yenilmiştir.

6 Temmuz'da Firket'te, 19 Eylül'de Dongola'da yapılan savaşlar neticesinde Mehdi güçlerinden 800 ölü, 500 yaralı ve 600 esir, İngiliz-Mısır güçlerinden ise sadece 20 ölü, 83 yaralı bulunmaktaydı. Sudan üzerine yapılan seferin ayrıntıları iyi hesaplanıyor, harcamalar oldukça yakından takip ediliyordu. Nitekim Mısır ordusunun giderleri de İngiltere tarafından karşılanmaktaydı. Koler ve dizanteri oldukça yaygın olmasına karşın 18 bin kişilik birleşik ordu personeline sadece 6 askeri tabip eşlik etmekteydi⁵². Bu zorluklara rağmen 1896 Eylül ayında Dongola işgal edilerek bölgede bulunan askeri tesisler yok edilmişti⁵³. Dongola'nın işgal edilmesinden sonra İngiliz yetkililer, bölgedeki askeri güçlerin ilerlemesini sağlamak için lojistik faaliyetlerin tamamlanmasına çalışmaktaydı⁵⁴.

Hartum'a yapılacak uzun soluklu askeri harekât için farklı planlar ortaya atılmış, demiryolu yapımı iç kesimlere ulaşımı sağlayan en etkili proje olarak görülmüştür. Dolayısıyla Kitchener Halfa vadisinden Ana Nil üzerindeki Abu Hamid'e demiryolu inşasına başlamıştır. Ayrıca yapımı tamamlanan diğer bazı hatlarda bütçeye getirdiği yükten dolayı İngiliz kamuoyunda tartışma konusu olmuştur. 1897 yılı başlarında İngiltere parlamentosu Sudan'ın güneyine doğru hareket edilmesi için 57 muhalif oya rağmen 800.000 poundluk bir bütçeyi

⁵⁰ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 104.

⁵¹ The Times "The British Forces in Egypt", London, England, 14 Mar. 1896.

⁵² The Times, "The Campaign in the Sudan", London, England, 21 Sept. 1896.

⁵³ Richard Fulton, "The Sudan Sensation of 1898", s. 38.

⁵⁴ BOA., Y.A.HUS., 373/93., 5 Haziran 1313/M. 17 Haziran 1897.

onaylamıştır. Kitchener bu ödeneği Mısır sınırından Dongola ve ötesine demiryolu inşası için 1897 yılının ilk yarısında kullanmıştır⁵⁵. Bununla beraber Mısır Valisi Cromer 1898 Şubat ayı itibarıyla toplam savaş giderlerinin 1 milyon 850 bin lirayı bulduğunu ve bunun 750 bin lirasının demiryolu ve telgraf hatlarına harcadığını ifade etmiştir⁵⁶.

Vadi-yi Halfa'dan güneye doğru ilerleyerek Kahire ile olan mesafeyi azaltmak amacıyla yeni demiryolu hatları yapılmıştır. Bu hatlar Korosko'dan Abu Hamid'e, Vadi-yi Halfa'dan Abu Hamid'e, Korti'den Mettemma'ya, Sevvakin'den Berber'e, Kassala'dan Berber'e olarak belirlenmiştir⁵⁷. İtalyan hâkimiyetindeki Kassala bölgesi İngiliz kontrolüne girmiş, böylece Sudan'ın iç kısımlarının işgalini kolaylaştırmak için Kassala'dan Berber'e bir demir yolu hattı projesi oluşturulmuştur. Dahası İngiltere'nin denize çıkış noktasını oluşturan Sevvakin'den de Berber'e bir demir yolu projesi bulunmaktaydı⁵⁸. İngilizler, bir yandan Sudan'ı işgal etmek amacıyla bazı demiryolu ve telgraf hattı projeleri ortaya koyarken diğer yandan Güney ve Kuzey Afrika sömürgeleri üzerinde tam hâkimiyeti sağlamak amacıyla İskenderiye'den Ümit Burnu'na kadar kesintisiz devam edecek bir telgraf hattı projesi üzerinde çalışmaktaydı⁵⁹.

Korti'den Metemma'ya, Sevvakin'den Berber'e, Kassala'dan Berber'e gidilecek hattın iyi bilinmesine ve haritalandırılmasına rağmen bu hatlar Berber'e kadar ulaşamamıştır. 1898 yılı başlarında askeri kuvvetlerin lojistik ihtiyaçları için Kana'dan Asvan'a ve Vadi-i Halfa'dan Berber'e doğru demiryolu inşası devam ederken İskenderiye'den Asvan'a kadar demiryolu inşası tamamlanmıştır. Vadi-yi Halfa'dan Abu Hamda'ya ve buradan da Berber yolunun yarısına kadar

⁵⁵ Richard Fulton, "The Sudan Sensation of 1898", s. 40.

⁵⁶ BOA., Y.A.HUS., 385/71, Mayıs 1898, Cromer'in raporu.

⁵⁷ BOA., Y.PRK.MK., 8/7, 5 Şubat 1313/17 Şubat 1898.

⁵⁸ İngiltere'nin Kassala ve Sevâki'nden Berber'e demiryolu projesine başlaması üzerine Babiâli Arap Yarımadası'nın güvenliği amacıyla Şam'dan Akabe Körfezi'ne kadar bir demiryolu hattının oluşturulması fikrini öne sürmüştür. Bkz. BOA., Y.EE., 117/11, 29 Cemaziyülahır 1315/26 Ekim 1897.

⁵⁹ İngiltere Ortadoğu bölgesini çıkarları doğrultusunda daha kolay idare etmek amacıyla demiryolu ve telgraf hatları ile ulaşım ve haberleşme imkânlarını kendi ellerine almak istemekteydi. İngiltere, Osmanlı coğrafyası üzerinde sayısız projeler üretmişti. Bu projelerden birisi de ilk olarak Osmanlılar ile iyi ilişkiler geliştirmek suretiyle Bağdat'tan Fars Denizine/Basra Körfezine demiryolu hattı inşa etmek şeklindeydi. Ancak Mısır ve Sudan üzerindeki meseleler üzerine bu proje iptal edilmiş, bunun yerine Süveyş Kanalı'nın ağız olan Port Said'den Arap Yarımadası geçilerek Basra Körfezi'ne kadar bir demir yolu hattı döşemek istemişlerdi. Böylece Arap yarımadası perdelenerek Osmanlı coğrafyasından koparılacaktı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa böyle bir projenin gerçekleşmesini Osmanlı açısından bir felaket olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Hicaz vilayeti üzerindeki kontrolün sağlanması için bölge üzerinde demiryolu projelerinin hazırlanması ve hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bkz. BOA., Y.EE., 118/12, 17 Teşrinievvel 1313/29 Ekim 1897.

demiryolu yapılmıştır. Bashtinab bölgesinden sonra ikmal faaliyetleri, özellikle askeri toplar Nil Nehri boyunca vapurlara bindiriliyor, sonrada Nil sahilinden askerlerin yardımıyla Berber'e getiriliyordu⁶⁰. Nitekim yumuşak kum ve su kıtlığı nedeniyle zorlukla ilerleyen demiryolu hattı Abu Hamda'dan Berber'e doğru Dagash, Abu Dis ve Bashtinab bölgelerine ancak ulaşabilmişti. Buradan Mehdi Devleti'nin merkezi Omdurman, 550 km. uzaklıkta yer almaktaydı⁶¹. Yaklaşık 210 km'lik çok zor arazi şartlarından geçen İngiliz-Mısır askeri gücü 7 Ağustos'ta Tümgeneral Hunter komutası altında Abu Hamid'e girmiştir. Beklentilerin tersine Abu Hamid'in işgalinden sonra Berber'de bulunan Mehdi güçleri Şendi ve Metemma'ya doğru çekilmek zorunda kalmıştır⁶². Ardından Mısır-İngiliz birlikleri Mehdi Devleti'nin merkezine doğru hareket etmek için hazırlıklarına başlamıştır⁶³.

İngiliz-Mısır güçleri ilerlemeye devam ederken Halife Abdullah, Darfur'da bulunan Mahmud Ahmed'i çağırarak İngiliz-Mısır güçlerine karşı mücadele etmesini istemiştir. Bu bağlamda bölgeye hareket eden Mahmud Ahmed, karargâhını Metemma'da kurmuştur. Bu arada bazı kabileler Halife'ye boyun eğmeyi reddetmiş, hatta İngiliz kumandan Kitchener'den yardım istemişlerdir. Mahmud Ahmed güçlü bir şekilde bölgeyi savunmasına rağmen ordudaki erimeyi engelleyememiştir.

29 Temmuz'da Mısır güçlerine ait topçu birliklerini de içeren dört piyade taburu ve bir miktar süvari gücü Nil Ovası'ndan 200 km boyunca güneye doğru hareket etmişler, 7 Ağustos'ta Abu Hamda bölgesinde Halife'ye bağlı yaklaşık 800 kişilik bir güçle karşı karşıya gelmişlerdir. Yapılan çarpışmada Halife'ye bağlı güçler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Abu Hamda'nın kontrolü İngiliz-Mısır güçlerinin eline geçmiştir. Bu çatışmada 2 İngiliz subayı, 20 Mısırlı asker öldürülmüş, 60 kadar kişi yaralanmıştır⁶⁴. Buna ilaveten bu çarpışmada önemli kayıplar veren Sudanlılardan sadece 100 kadarının kurtulabildiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Diğer yandan İngiliz makamları Halife Abdullah ile görüşmeler yapmış, İngiliz hâkimiyetine boyun eğmesi kaydıyla Halife Abdullah'a Kordofan ve Darfur bölgelerinin idaresini vermişlerdir. Ancak Halife Abdullah İngilizlerin bu teklifini reddetmiştir. İngilizler önceden beri sürdürdükleri diplomatik hamlelerin başarısız olması üzerine savaşa devam etme kararı vermişlerdir⁶⁶.

⁶⁰ BOA., Y.PRK.MK., 8/7, 5 Şubat 1313/17 Şubat 1898.

⁶¹ A.B. Theobald, *The Mahdiyya*, s. 212.

⁶² BOA., Y.A.HUS., 385/71, Mayıs 1898, Cromer'in raporu.

⁶³ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 104.

⁶⁴ BOA., Y.A.HUS., 375/75., 1 Ağustos 1313/13 Ağustos 1897.

⁶⁵ BOA., A.MTZ.(05), 14/27., 1 Ağustos 1313/13 Ağustos 1897.

⁶⁶ BOA., Y.PRK.AZJ., 34/90, 15 Rebiyülevvel sene 315/10 Ağustos 1897.

İngiliz-Mısır müttefik ordularının ilerlemesi üzerine Berber, Mehdi güçleri tarafından 1897 ağustos ayının sonlarına doğru herhangi bir direniş olmaksızın tahliye edilmiştir⁶⁷. Ardından 7 Eylül'de Berber İngiliz-Mısır güçleri tarafından tamamen işgal edilmiştir⁶⁸.

Berber'in işgalinden birkaç ay sonra, Halife Abdullah, İngiliz-Mısır güçlerinin ilerlemesiyle savunmadaki duruşlarını sürdürmeye, Omdurman'daki ana güçlerini yoğunlaştırmaya ve Metemma ve Şendi'yi kayda değer bir şekilde tahkim etmeye ikna olmuştur. Fakat Mısır güçleri, Dongola ve Berber boyunca çeşitli garnizonlara dağılmış, alanda hâkimiyeti sağlamaya başlamıştır. Halife Abdullah, güçlü bir savunma yapılamadığı takdirde tüm bölgenin kendi kontrolünden çıkacağını bilmekteydi. Bundan dolayı Halife Abdullah, Omdurman'ın dışında kuzeye doğru yürüyerek büyük bir güç toplamak istemişti. Bu nedenle Kitchener, genel bir taarruz emrini askıya alarak Sudan'ın iç kesimlerine doğru girmek istememiştir. Böylece Berber ve Dongola bölgelerinde bulunan güçlendirilmiş garnizonlardaki sayıların başka bölgelere nakillerden dolayı azaltılmasına karar verilmiştir. Ancak sonradan Kerma, Halfa ve Abu Hamid demiryolu aracılığıyla birkaç hafta içinde birliklerin toplanması kayda değer bir başarıya ulaşmıştır. Sir Herbert Kitchener'in buradaki birlikleri desteklemek amacıyla akıllıca bir politika yaptığına hiç şüphe yoktu. Diğer yandan İngiliz kamuoyu Halife Abdullah'ın saldırgan politikaları karşısında İngiliz güçlerinin savunmasız bırakılmaması gerektiğini vurgulamaktaydı. Daha iyi desteklenmiş güçler ihtiyaç halinde demiryollarının ulaşamadığı noktalara, ikmal ve nakliyenin zorluklarından ve ayrıca iklim şartlarından dolayı hızlı bir şekilde gönderilebilirdi. Bu nedenle İngiliz kamuoyu çok da iyi bilinmeyen bu bölgeye gereğinden fazla İngiliz birliğinin gönderilmemesi konusunda hükümete baskı yapıyordu. Sudan'daki askeri başarı ikmal ve nakliye ile ilgili zorluklarla baş etme olasılığına bağlıydı⁶⁹.

İngilizlerin Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemesi üzerine Osmanlı devlet adamlarından Mısır'da görev yapan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bölgedeki İngiliz faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmış ve alınacak tedbirler hakkında Babîâlî'ye birçok rapor sunmuştur. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Ekim 1897 tarihli bir raporunda Sudan'ın doğusunda Kızıldeniz sahilindeki önemli noktalardan Tüker ve Sevvakin'in, batısında ise Hartum cihetlerinin İngiliz hâkimiyetine girdiğini, bu durumun ise coğrafi yakınlığından dolayı Hicaz bölgesine bir tehdit oluşturduğunu ifade etmiştir. Hicaz vilayetinin güvenliği açısından Gazi Ahmed Muhtar Paşa şu önemli noktalara dikkat çekmiştir: "Bunlardan birincisi, her ne olursa olsun kısa süre içerisinde Şam'dan Süveyş kanalına ve Şam'dan Konya'ya kadar demiryolu hattının tesis edilmesi gerekmektedir. Çünkü İngilizler

⁶⁷ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 104.

⁶⁸ BOA., Y.A.HUS., 385/71, Mayıs 1898.

⁶⁹ BOA., Y.A.HUS., 385/71, Mayıs 1898.

denizlere hâkim olduğundan dolayı Osmanlı Devleti kara yoluyla Mısır'a askeri nakliyyeyi gerçekleştirebilir. Bunun yapılmaması halinde Mısır üzerinde İngilizlerin etkisi kırılmaz. Eğer böyle bir hat yapılırsa Osmanlı Devleti, Afrika'da yer alan ülkelerin ve Hind deniz yolunun kilit noktası olan Mısır'a hızlı bir şekilde kuvvet sevk edilebilir. Hicaz ile İmparatorluk merkezi İstanbul arasında engel kalmadığından dolayı bu bölge kolaylıkla muhafaza edilebilir. İngilizlerin istemediği tek şey budur. Bununla birlikte hattın gerçekleşmesi mümkün olursa İngilizler bunu engellemek için her türlü hileye başvuracaklardır". Nitekim Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu ifadelerinin ne kadar etkili olduğu Hicaz demiryolu yapımının 1900 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamasından anlaşılmaktadır. Ayrıca İngilizlerin bir işgal stratejisi olarak demiryolu yapımına gitmesi Osmanlı devlet adamlarının dikkatinden kaçmamış, İngiliz faaliyetlerinin yine bu şekilde durdurulacağına inanmışlardır⁷⁰.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın dikkat çektiği ikinci mesele ise şudur: "Babîâli'nin talimatı gereği Mısır hükümetinin 18 binden fazla asker barındırmasının caiz olmadığı halde Berber'de bulunan İngiliz güçlerinin yeni askeri birlikler için Mısır hıdivine teklifte bulunduğu ve asker sayısının 25 bine çıkarılacağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Sevvakin ile Berber arasına İngilizlerin demiryolu hattı inşa edeceklerine dair söylentilerin olduğu ve bu duruma asla müsaade verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Babîâli'nin Mısır meselesini unutmaması ve Şam'dan Akabe Körfezine kadar bir demiryolu hattını mutlak surette hayata geçirmesi gerektiği beyan edilmiştir⁷¹". İngilizlerin Mısır üzerinden yeni askeri birliklerle Sudan harekâtını tahkim etmesinin Osmanlı devlet adamlarını rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Esasen Osmanlı Devleti, Mısır üzerinde hukuken hakkının olduğunu iddia etmiş ve bundan dolayı İngilizlerin bölgedeki askeri kıtalar üzerindeki kontrolüne tepki göstermiştir. Ancak Osmanlı devlet adamlarının girişimlerine rağmen İngilizlerin Mısır Hıdivini istekli olmasa da ikna ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Sudan'ın işgali sonrasında Mısır Hıdivinin II. Abdülhamid ile görüşmek istediği fakat İngilizlerden çekindiğinden dolayı bir türlü görüşemediği rapor edilmiştir.

İngilizlerin Sudan'daki ileri harekâtına karşı olarak 26 Ocak 1898 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela'da; İngilizlerin sömürge politikası ve Avrupalı devletlerle giriştikleri rekabet gereği kendi menfaatlerine uygun olarak Sudan üzerine askeri harekât düzenlediklerini, bu faaliyetlerin Osmanlı Devleti tarafından dikkatli bir şekilde takip edildiği ancak doğrudan askeri bir müdahalede bulunmanın doğru olmadığı ve ihtiyatlı bir politika izlenmesi

⁷⁰ BOA., Y.EE., 118/10, 17 Teşrinievvel 1313/29 Ekim 1897; Ayrıca Bkz. Tarig M. Nour, "İngilizlerin Sudan'da Türk Yönetimine Son Vermesi", s. 116.

⁷¹ BOA., Y.EE., 118/10, 17 Teşrinievvel 1313/29 Ekim 1897.

gerektiği vurgulanmıştır. Meclis-i Vükela, kararın devamında İngilizlerin, Sudan üzerine düzenleyeceği askeri harekâta giderlerini de karşılamak kaydıyla önceden 25 bine çıkardıkları Mısırlı asker sayısını şimdi 30 bine çıkarmak istediğini ifade etmiştir. Meclis-i Vükela, Sudan üzerinde Osmanlı hukukunun olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Eğer bu sene Sûdân aleyhine tevdî-i harekâta ibtidâr olduğu sırada Emcûmen-i Mabsûs kararı ve müteallik buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i şebriyârî beyânınca Sûdân’ın hatt-ı Mısıryye’ye mevdû’ icrayı mütemmîme-i Devlet-i âliyeden bulunması basebiyle teşebbüsât-ı vâkı’â ber ne sebebe mübtenâ olur ise olsun idare-i Mısıryye’nin hukuk-ı hükümrânî saltanat-ı seniyyeye merbut olan tamamîyetini ihlâl edecek bir neticeye vâdîrilmeyeceği”. Nitekim Sudan’ın Mısır ve Mısır’ın da Osmanlı Devleti bünyesinde bulunması nedeniyle her ne olursa olsun Sudan üzerine bir askeri harekâta izin verilmeyeceği kararına yer verilmiştir. Bu duruma kayıtsız kalınmayacağı, Avrupalı devletlerin hariciye nezaretlerine gerekli teşebbüslerin yapılacağı bildirilmiştir⁷². Aynı zamanda Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İngilizlerin bölge üzerindeki faaliyetlerine karşılık olarak Sudanlıların vatanlarını savunmak zorunda olduklarını ifade etmiştir⁷³. Ahmed Muhtar Paşa bu ifadesiyle İngilizlerin emperyalist faaliyetlerine karşı Sudanlıların mücadelesini meşrulaştırmıştır. Osmanlı Devleti’nin almış olduğu kararlara rağmen İngiltere Sudan’da ilerlemiş, Afrika kıtası Avrupalı devletler tarafından taksim edildiğinden dolayı Osmanlı Devleti’nin diplomatik girişimleri Avrupa nezdinde yetersiz kalmıştır.

Osmanlı devlet adamları İngiliz işgaline karşı diplomatik olarak karşılık vermeye çalışırken İngiliz-Mısır güçleri Sudan’ın iç kesimlerine ağır da olsa ilerlemeye devam etmiştir. Diğer yandan Şubat 1898’de Doğu Afrika’da önemli başarılar elde eden Osman Dikne, Halife’nin kuzeni Mahmud Ahmed’e yardım etmek amacıyla bölgeye gelmiştir⁷⁴. Bu esnada Mahmud Ahmed bölgeyi savunmak için Şendiye’den Metemma’ya Nil üzerinden erzak ve mühimmat getiriyordu. İngilizler Metemma bölgesinin dışarıdan tahkim edilmesini önlemek amacıyla Nil sfineleriyle Emir Mahmud’un gemilerini batırmış, dahası önemli mevkilerini topa tutmuşlardı⁷⁵. Özellikle çoğunluğunu Mısırlıların oluşturduğu askeri harekâta İngilizler üç piyade taburu ve dört maksim topu ile destek vermekteydiler. Ayrıca burada askeri gücü tahkim etmek amacıyla Mısır, Malta ve Kıbrıs’tan asker sevkine başlanmıştı⁷⁶. Nitekim 1898 Ocak ayı içerisinde İskenderiye’den Warwickshire alayının 1. Taburu ile 1. Cameron Taburu Vadi-yi Halfa’ya hareket etmişlerdi. Bu birlikleri 1. Kraliyet Taburu ve 21. Mızraklı Süvari Kıtasının takip edecektir. Bu esnada Herbert Kitchener hala Vadi-yi Halfa’da bulunmaktaydı⁷⁷.

⁷² BOA., MV., 94/51, 14 Kânunusani 1313/26 Ocak 1898.

⁷³ BOA., Y.PRK.MK., 8/3, 8 Kânunusani 1313/20 Ocak 1898.

⁷⁴ BOA., Y.PRK.MK., 8/20., 12 Mart 1314/24 Mart 1898.

⁷⁵ BOA., A.MTZ(05), 38/8, 5 Mart 1314/17 Mart 1898.

⁷⁶ BOA., MV., 94/51, 14 Kânunusani 1313/26 Ocak 1898.

⁷⁷ The Times, “The Sudan Campaign”, London, England, 10 Jan. 1898.

İngiliz-Mısır güçlerine bağlı ateşli gemiler Nil Nehri'nde Mettemmeh yönünde devriye gezmekteydi. Bu arada Mahmud, Nil Nehri'nin sağ kıyısı üzerinden Şendi'ye ana güçlerini naklettiği haberi alınmıştı. Bölgenin yerli halkı Mahmud'un ya Atbara ya da Berber üzerinden bir saldırı yapacağını ifade etmişlerdi. Bundan dolayı Berber'e saldırmak için hazırlıklar yapan General Grenfell bu seferi askıya almak zorunda kalmıştı⁷⁸. Mahmud'un birlikleri Şendi bölgesinin kuzeyine doğru ilerlerken Albay Maxwell de Berber bölgesi için 1 Mart'ta Vadi-yi Halfa'dan ayrılmıştı. Bu arada İngiliz yetkililer 1 Mart'ta Vadi-yi Halfa bölgesine iletişim karargâhı kurmuştu. Bu karargâhın başına da Tümgeneral Rundle atanmıştı. Bununla beraber istihbarat biriminin başında olan Albay Wintage da Berber bölgesi için Vadi-yi Halfa'dan ayrılmıştı. Nihayet 5 Mart'ta Mısır güçleri Berber bölgesine yerleşmiştir. İngiliz-Mısır güçleri Berber'den Atbara'ya uzanan önemli bir alanı kontrol altına almışlardır. Yarbay Macdonald'ın tugayı topçu ve süvari birlikleri ile Berber'deki askeri kışlayı tutmaktaydı. Berber'den 16 km mesafede Dabikar'da General Gatacre'nin İngiliz tugayı topçu birlikleriyle nehri tutarken Maxwell'in Mısır tugayı güneye doğru 2 km mesafeyi kontrol altına almıştı. Ayrıca Nil Nehri üzerinde sürekli ateşli gemiler devriye gezerken Mahmud'un kendisi Şendi'yi terk edememişti. Fakat Osman Dikne'ye bağlı güçler bu bölgenin 60 km. kuzeyine kadar ilerlemişlerdi. Nitekim Mahmud, Metemmeh'den tüm askeri aygıtlarını Şendi'ye transfer etmiş, bu esnada yanındaki 200 tüfekli askerle küçük çaplı çatışmalara girmişti⁷⁹.

İngiliz-Mısır ordusunun kararlı ilerleyişi Mehdi güçlerinin geri çekilmesine neden olmaktadır. Mehdi ordusu Metemma bölgesinden ayrılarak Atbara nehrine çekilmişti. Daha önceden Berber'de merkez kuran İngiliz-Mısır ordusu da Hartum'a doğru hareket etmeye başlamıştı. Birleşik ordu Hartum'un kuzey-doğusunda Nil Nehrine dökülen Atbara Irmağı'nın sağ tarafına doğru ilerlemektedir. Bu bölgede İngiliz-Mısır ordusu Sevvakin'den gelecek olan kuvvetlerle birleşerek genel bir harekât için yeterli askeri gücü oluşturmaya çalışmaktaydı. Bu arada Emir Mahmud ve Dikne kumandasında olan Sudan ordusu Atbara Irmağı'ndan karşıya geçerek İngiliz-Mısır güçlerinin ilerlemesine engel olmak isteyeceklerdi. Bu amaçla Mehdi'nin güçleri İngiliz-Mısır güçlerine bağlı ileri askeri kıtaların sol tarafından arkasına ve bir kısmı da Nil sahilinden harekâta geçmişlerdi. Sudan süvari birlikleri ani bir baskın ile ileri askeri kıtaları durdurmak istemişti. Ancak meydana gelen çatışmada İngiliz-Mısır ordusunun yardımına gönderilen güçlü toplar savaşın kazanılmasında çok etkili olmuştur. Bu çarpışmada 2 deve, 42 kişi esir düşmüş, 8 Sudanlı öldürüldü⁸⁰. Ardından Albay Broadwood, General Gatacre, General Maxwell ve General Macdonald'a

⁷⁸ The Times, "The Sudan Expedition", London, England, 1 Mar. 1898.

⁷⁹ The Times, "The Sudan Expedition", London, England, 7 Mar. 1898.

⁸⁰ BOA., Y.PRK.MK., 8/20., 12 Mart 1314/24 Mart 1898.

ait olan süvari, ateşli birlikler 20 Mart günü harekete geçmişlerdir⁸¹. 21 Mart'ta Mehdi güçleri Abu Delek'ten Atbara'ya yaklaşık 100 km olan Adarama'ya saldırılarına rağmen 40 kayıpla geri çekilmek zorunda kaldılar. Osman Dikne'nin kardeşi Ali Dikne'nin komutası altında 3 kez yapılan saldırılar sonuç vermemiştir. Dolayısıyla İngiliz-Mısır ordusunun ileri harekâtı devam etmiştir⁸². Gerek İngiliz-Mısır güçlerinin ateşli silahlarının yarattığı büyük tahribat gerekse lojistik faaliyetlerin eksikliği, özellikle yiyecek sıkıntısı Halife'nin birliklerinde dağılmaya neden olmuştu. Nitekim karşılıklı çatışmalar yapılırken Halife'ye bağlı güçlerde açlık sorunlarının olduğu rapor edilmekteydi⁸³. Bu nedenle Halife'ye bağlı birliklerden çok sayıda firar olmakta, yakalananlar idam edilmekteydi.

Yeni bir savunma hattı oluşturan Halife'nin güçleri 24 Mart'ta yaklaşık 6 km. uzunluğunda olan büyük sazlıkların arkasında siper almışlardı⁸⁴. Diğer yandan 26 Mart'ta nehirden ilerleyen topçu gemileri Osman Dikne'nin bulunduğu Şendiye mevkiine arkadan çevirme harekâtında bulunmuştu. Bu esnada Sudanlılardan 160 kadar kişi ölmüş, kadın ve erkek 645 kişi esir alınmış, 12 at, 4 deve, 220 merkep ve katır, 14 sandık cephane, birçok zahire ve hayvan yağma edildi⁸⁵. Mahmud komutası altındaki birlikler büyük sazlıkların arasında siper halinde bulunuyorlardı. Büyük bir toz bulutu Mahmud'un siperlerin arkasındaki birliklerinin gizlenmesine yardımcı olmuş, Tümgeneral Hunter komutasındaki birliklerin top atışlarını boşa çıkarmıştı⁸⁶. Ancak bu hava muhalefetinden 3-5 gün sonra karşılıklı çatışmalar şiddetlenmişti. İngiliz-Mısır topçu birlikleri 4 bin atım yapmıştı. Mısır birliklerinin katkısının oldukça fazla olduğu bu muharebe de General Hunter önemli bir üstünlük kazanmış oldu⁸⁷. Diğer yandan yaklaşık 10.000 kişilik Sudan ordusunun Zeribe denilen bölgede konuşlanması İngilizler için önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. İngiliz-Mısır güçleri Sudan güçleriyle karşılaşmadan Hartum'a doğru gidemezdi. Mehdi Devleti'nin savaş yeteneğini kaybettiğini fark eden Kitchener hazırlıklarını yapan orduya 8 Nisan 1898'de genel bir saldırı emri vermiştir. Sudan birlikleri İngiliz-Mısır güçleri tarafından kuşatılmıştır. İngiliz birlikleri Sudan ordusunun sağ tarafından saldırıya geçerken Mısır birlikleri de sol tarafından saldırıya geçtiler. Yaklaşık 1 saat süren top atışlarından sonra İngiliz-Mısır taarruzu gerçekleşmiş, "Atbara Savaşı"⁸⁸ olarak bilenen kanlı çarpışma sonrası Sudanlıların savaş

⁸¹ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 21 Mar. 1898.

⁸² The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 22 Mar. 1898.

⁸³ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 28 Mar. 1898.

⁸⁴ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 25 Mar. 1898.

⁸⁵ BOA., Y.A.HUS., 383/72, 19 Mart 1314/M. 31 Mart 1998.

⁸⁶ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 1 Apr. 1898.

⁸⁷ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 6 Apr. 1898.

⁸⁸ Atbara Savaşı'nda Mehdi güçlerinin elinde İtalyan Wetterli tüfekleri bulunmaktaydı. Bu İtalyan tüfekleri Dongola'da 1887'de 500 İtalyan askerinin katledilmesi esnasında mehdi güçlerinin eline geçmişti. Yine 1889'da İtalyanlarla karşılaşan Halife Abdullah, Mettemmeh'de önemli bir zafer kazanmış, bundan dolayı yine bazı İtalyan ateşli silahları

meydanını terk etmesi üzerine savaş sona ermiştir. Mehdi Devleti'nin önemli kumandanlarından Osman Dikne son anda İngiliz güçlerin elinden kurutulmuştur⁸⁹. Bunun yanı sıra Emir Mahmud'un esir alındığı bu çarpışmada 3.000 Sudanlı ölmüş, 4.000 kadarı da yaralanmıştır⁹⁰. İngiliz-Mısır güçlerinde ise 81 ölü, 487 yaralı tespit edilmiştir⁹¹. Ağır bir yenilgi alan Halife Abdullah, artık kabilelerden aldığı desteği de kaybetmiş, daha iç kesimlere doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaşta yer alan birlikler Mehdi Devleti'nin en önemli askeri birlikleriydi. Halife'nin savaşı kaybetmesi İngilizlerin Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemesini sağlamıştır. Bu savaş İngiliz-Mısır askeri gücüne önemli bir üstünlük sağlamıştır. Nitekim İngiliz-Mısır askeri gücü Hartum'a kadar önemli bir güçle karşılaşmamışlardır. Bu olaydan birkaç ay sonra Nil Nehri'nin su seviyesindeki yükselme bölgeye askeri gemilerin ulaşmasını sağlayacak ve böylece İngiliz güçlerinin bölgedeki hâkimiyeti daha da güçlenecektir. Bu zafer İngiliz kamuoyunda başarıyla karşılanmış, Kicthener İngiliz Kraliçesi tarafından tebrik edilmiştir⁹².

3.2. Hartum'un Düşüşü: Omdurman Savaşı

İngiliz-Mısır güçleri, bu başarının ardından Omdurman'a doğru hareket etmeye başlamıştı. Önceden olduğu gibi Sudan'ın iç bölgelerine kadar demiryolu yapımı hızla devam etmekteydi. Nitekim Ağustos 1898 itibarıyla inşasında yaşanan zorluklara rağmen mühendislerin ve işçilerin yoğun çabalarıyla demiryolu Atbara'ya kadar ulaşmıştı. Bu hat Halfa'dan Atbara'ya 600 km gitmekte ve sorunsuz olarak çalışmaktaydı. Bu hat üzerinden bir günde yaklaşık olarak 300 ton askeri ve buna benzer malzeme taşınmaktaydı⁹³. Bu ise Sudan'ın iç kısımlarındaki ordunun lojistik faaliyetleri için hayati önem arz etmekteydi. Aksi halde zor şartlarda bulunan ordunun bölgede tutunabilmesi imkânsızdı.

25 Ağustos'ta Mısır birliklerine ait ateşli gemiler Cebel Royan bölgesinin güneyine kadar inmişti. Bu gemilerin hareketiyle ordunun bir kısmı da güneye sarkmıştı. Bunun üzerine Halife Abdullah, Kerrari yönünde Omdurman'ın kuzeyine doğru ordusuyla yürümeye başladı. Diğer yandan Mısır birliklerini piyade ve süvari İngiliz birlikleri desteklemekteydi. Bu arada Omdurman'dan kaçanlar Halife'nin büyük bir savunma için hazırlık yaptığını da ifade ediyorlardı⁹⁴.

Mehdi güçlerinin eline geçmişti. Bkz. The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 16Apr. 1898.

⁸⁹ BOA., A.MTZ(05), 14/66., 2 Nisan 1314/14 Nisan 1898.

⁹⁰ BOA., Y.A.HUS., 384/4, 11 Nisan 1314/M. 23 Nisan 1898.

⁹¹ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 104.

⁹² BOA., A.MTZ(05), 14/66., 2 Nisan 1314/14 Nisan 1898; ayrıca bkz. The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 13Apr. 1898.

⁹³ The Times, "The Advance to Khartum", London, England, 24 Aug. 1898.

⁹⁴ The Times, "The Sudan Campaign", London, England, 27 Aug. 1898.

İngiliz ve Mısır güçleri 2 Eylül'de Nil nehrinin sol tarafında, Halife'nin çok sayıda birliklerinin olduğu Omdurman'a yaklaşık 10 km. mesafede kamp kurmuştu. İngiliz-Mısır kuvvetleri yaklaşık 25 bin kişilik bir kuvvetten oluşmaktaydı ve bunların üçte biri İngiliz askerlerinden teşkil olunmuştu. Savaşın ilk başlarında Halife'nin yaklaşık 50 bin kişilik askeri gücünün 15 bine yakını tüfekli birliklerden oluşmaktaydı ve bu birliklere Halife'nin oğlu Osman Şeyh-el Din komuta etmekteydi. Halife'nin en büyük destekçileri Baggara kabilesinin 14 bin kişilik askeri gücüydü. Bu birliklerin büyük çoğunluğu kılıç ve mızrakla teçhiz edilmişti. Bunların başında ise Halife'nin savaşçı olmayan kardeşi Yakup bulunuyordu. Osman Dikne ve İbrahim Halil daha küçük birliklere komuta etmekteydi. Halife'nin bu askeri gücüne karşın Kitchener'in ordusunun tamamı iki yıldır Sudan'da savaşan profesyonel birliklerden oluşmaktaydı⁹⁵.

3 Eylül 1898 Cumartesi günü İngiliz-Mısır güçlerinin Ummu Derman bölgesinde konuşlandığı esnada Halife Abdullah komutası altında yer alan 30 bine⁹⁶ yakın bir kuvvet üç koldan İngiliz-Mısır birleşik ordusuna saldırıya geçmiş, İngiliz güçlerinin ateşli silahları karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yeniden toparlanan Sudan ordusuna Halife Abdullah nihai taarruz emrini vermiş, şiddetli çatışmalar sonucunda Halife büyük bir yenilgi almıştır. Omdurman'da yapılan büyük çarpışmada İngiliz Kumandanı Kitchener büyük bir zafer elde etmiştir. "Omdurman Savaşı"⁹⁷ olarak da bilinen bu mücadelede Halife Abdullah komutası altında savaşan 30 bin askerin 10 bini ölü, 16 bini yaralı ve 4 bini esir düşmüştür⁹⁸. İngiliz-Mısır birliklerinde ise 49 kişinin öldüğü, 382 kişinin yaralandığı rapor edilmiştir⁹⁹. İki taraf arasında yaşanan mücadeledeki bu büyük fark şüphesiz İngilizlerin savaş alanında kullanmış olduğu ateşli silahlardan kaynaklanmıştır. Savaş sonunda Halife Abdullah İngiliz güçlerinin takibine rağmen 130 kadar yakın korumasıyla Kordofan'a doğru kaçmayı başarmıştır¹⁰⁰.

Omdurman'ın etrafında çevrelenmiş surların uygun bir boşluğundan İngiliz-Mısır güçleri hiçbir muhalefete uğramadan şehre girmiştir. Şehirdeki büyük cami ve başlıca yapılar işaretlenerek haritalandırılmıştır. Omdurman'a

⁹⁵A. B. Theobald, *The Mahdiya*, s. 228.

⁹⁶Fulton, Omdurman Savaşı'nda Halife Abdullah'ın yaklaşık 60 bin; Theobald ise 52 bin kişiden oluşan bir kuvvete sahip olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarında Halife'nin 30 bin kişilik bir askeri güce sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu farkın temel nedeni, İngiliz-Mısır güçleri ile Halife'nin Omdurman'da yaklaşık üç kez karşılaşmış olması gösterilebilir. Nitekim ilk karşılaşmalarda Halife'nin 60 bin kadar olan askeri gücü, sonraki çarpışmalarda 30 bin kadar düşmüş olabilir. Bkz. A. B. Theobald, *The Mahdiya*, s. 228; Richard Fulton, "The Sudan Sensation of 1898", s. 38.

⁹⁷Omdurman Savaşı, Kerrari ya da Kerkeri savaşı olarak da ifade edilmektedir. Kerkeri için bkz. Ahmet Kavas, "Sudan", s. 463.

⁹⁸BOA., A.MTZ(05), 14/78., 2 Eylül 1314/14 Eylül 1898.

⁹⁹P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, s. 105.

¹⁰⁰BOA., A.MTZ(05), 14/78., 2 Eylül 1314/14 Eylül 1898.

girerken Mısır ordusu kumandanına Tümgeneral Rundle, istihbarat şefi Wintage ve Slatin Paşa eşlik etmiştir. Ayrıca bombardıman esnasında howitzer bataryaları Mehdi'nin mezarını harabeye çevirmiştir¹⁰¹.

İngiliz istihbaratından The Times gazetesine savaştan sonra verilen bilgiye göre, 5 Eylül'de Hartum'a İngiliz birliklerinin girdiği, şehrin tamamen harabe vaziyette olduğu, fakat bazı binaların ayakta olduğu bildirilmiştir. Haberin devamında insanların İngiliz-Mısır güçlerini gördüğüne oldukça mutlu olduğu ifade edilmiştir. İngiliz ordusunun son durumunun iyi olduğu ve kaygıya neden olacak ağır bir durum söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca İngiliz ve Mısır bayraklarının bir törenle Hartum'daki sarayın duvarına dikildiği ve bu esnada General Gordon ansına bir törende düzenlendiği ifade edilmiştir¹⁰².

İngiliz ordusu Sudan'ın merkezi kabul edilen Hartum'a girdikten sonra Sudan İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Ayrıca bölgede Mısır idaresinin İngilizlerin izni olmadan herhangi bir teşebbüste bulunamayacağı beyan edilmiştir¹⁰³.

Sudan'da askeri başarıdan 3 ay sonra İngiltere ve Mısır hükümetleri arasında 19 Ocak 1899 Condominium Antlaşması yapılarak Sudan'da ortak bir yönetim oluşturulmuştur. Ancak Sudan'da en üst askeri ve sivil makam İngiltere'nin atamış olduğu genel valiye aitti. Bundan dolayı ortak idare dönemi/Condominium boyunca atanan tüm genel valiler İngiltere'ye bağlılık yemini eden İngilizlerden oluşmuştur¹⁰⁴.

Sonuç

Avrupalı Devletler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni sömürgeler elde etmek amacıyla Afrika Kıtası'na yönelmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın sömürge alanlarını genişletmesi sonradan Almanya ve İtalya gibi devletlerinde Afrika'ya yönelmesine neden olmuştur. Özellikle İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinden sonra Sudan coğrafyasının önemi giderek artmıştır. İngiltere hem Güney Afrika'da bulunan sömürgeleriyle bağlantıyı sağlamak hem de Fransızların Sahra-altı Afrikası'nda doğuya doğru genişlemesini önlemek amacıyla Sudan üzerine genişleme siyasetine gitmiştir. Diğer yandan Sudan'daki Osmanlı varlığı Mısır'ın işgali ile sembolik hale gelmiştir. Nitekim 1883'te Sudan'da idari ve askeri görevi bulunan Osmanlı bürokratları Mısır'a çağrılmış, bölgedeki Türk hâkimiyeti kendiliğinden sona ermiştir. Bu arada 1881'de ortaya çıkan "Mehdi Hareketi'nin" geniş bir alanda etkili olması İngiltere'nin Sudan üzerindeki askeri

¹⁰¹ The Times, "The Battle of Omdurman", London, England, 6 Sept. 1898.

¹⁰² The Times, "The Sirdar in Khartum", London, England, 6 Sept. 1898.

¹⁰³ BOA., A.MTZ(05), 14/79, 9 Eylül 1314/21 Eylül 1898.

¹⁰⁴ Gabriel Warburg, "The Sudan, Egypt and Britain 1899-1916", *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, No. 2, May, 1970, s. 163.

girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır. Muhammed Ahmed'in kendi devletini "Mehdi Devleti" kurduğu esnada ölmesi üzerine yerine Halife Abdullah başa geçmiştir. Siyasi olarak yeni yapılanan bu devlet tam manasıyla devletleşmeden İngilizlerin ikinci kez işgal girişimine maruz kalmıştır.

Muhammed Ahmed'in İngiliz birliklerini Sudan'da durdurması Mehdi Hareketi'nin dünya çapında duyulmasına neden olmuştur. 1885'te İngiliz-Mısır birliklerinin geri çekilmesinin ardından ikinci işgal girişimi 1896'da yeniden başlamıştır. Kitchener komutasındaki İngiliz-Mısır birlikleri zor coğrafi şartlara rağmen yavaş da olsa ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Sudan coğrafyasının tamamını kapsamamasına rağmen yeni demiryolu hatları ile ulaşım ve lojistik sorunları giderilmeye çalışılmıştır. İngilizlerin Sudan'daki genişleme siyaseti Osmanlı devlet adamları tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bölge üzerinde hukuki haklarının olduğunu iddia eden Osmanlı Devleti'nin diplomatik girişimleri görmezden gelinmiş, Lord Cromer ve Kitchener'in çalışmaları sonucu İngiliz emperyalizmi Sudan'a girmeye başlamıştır.

İngiltere'nin Sudan'a doğru iki yılı aşkın ilerlemesi 1898 Omdurman Savaşıyla nihayete ermiştir. Omdurman ve Hartum bölgelerinde İngiliz ve Mısır bayrakları yan yana dikilmiştir. Bu durum Cromer'e Sudan siyasi meselesinin çözümü için zaman kazandırmıştır. Nitekim Ocak 1899'da İngiltere ile Mısır arasında Condominium Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmayla İngiltere bölge üzerindeki siyasi nüfuzu daha da artırmış, tüm idari sorumluluğu üzerine almıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri, A.MTZ.(05), 14/27., 1 Ağustos 1313/13 Ağustos 1897, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

A.MTZ.(05), 14/66., 2 Nisan 1314/14 Nisan 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

A.MTZ(05), 14/78., 2 Eylül 1314/14 Eylül 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

A.MTZ(05), 14/79, 9 Eylül 1314/21 Eylül 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

A.MTZ(05)., 38/8, 5 Mart 1314/17 Mart 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV., 94/51, 14 Kânunusani 1313/26 Ocak 1898, Meclis-i Vükelâ müzakeresine dair belge.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı, Y.A.HUS., 175/104, 8 Teşrinisani 1299, (M. 20 Kasım 1883), Dahiliye nezaretinden Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

Y.A.HUS., 373/93., 5 Haziran 1313/M. 17 Haziran 1897, Mısır Komiserliği'nden Sadâret'e.

- Y.A.HUS., 375/75., 1 Ağustos 1313/M. 13 Ağustos 1897, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Y.A.HUS., 383/72, 19 Mart 1314/M. 31 Mart 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Y.A.HUS., 384/4, 11 Nisan 1314/M. 23 Nisan 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Y.A.HUS., 385/71, M. Mayıs 1898, Mısır İngiliz temsilcisi Cromer'in raporu.
- Yıldız Esas Evrakı, Y.EE., 117/11, 29 Cemaziyülahır 1315/M. 26 Ekim 1897, Babîali Meclis-i Mahsûs'a ait rapor.
- Y.EE., 118/10, 17 Teşrinievvel sene 1313/29 Ekim 1897, Mısır Komiserliği'nden Sadarete gönderilen rapor.
- Y.EE., 118/12, 17 Teşrinievvel 1313/29 Ekim 1897, Mısır Komiserliği'nden Sadarete gönderilen rapor.
- Yıldız Perakende -Arzuhâller ve Jurnaller, Y.PRK.AZJ., 34/90, 15 Rebiyülevvel sene 1315/10 Ağustos 1897, İngilizlerin Sudan'daki faaliyetlerine dair Mehmed Muhsin Fahrettin'in raporu.
- Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı, Y.PRK.EŞA., 31/104., 21 Teşrinievvel 1298/3 Kasım 1882, Paris Sefaretinden Yıldız Sarayı'na.
- Yıldız Perakende Müfettişlik ve Komiserlikler Tahrirâtı, Y.PRK.MK., 8/3, 8 Kânunusani 1313/20 Ocak 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Y.PRK.MK., 8/7, 5 Şubat 1313/17 Şubat 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Y.PRK.MK., 8/20., 12 Mart 1314/24 Mart 1898, Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e.
- Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı, Y.PRK.UM., 13/37, 29 Eylül 1304, (M. 11 Ekim 1888), Seyyid Ahmed Esat Efendi'den Yıldız Sarayı'na.

Gazeteler

The Times Gazetesi

- The Times, "The Funeral of the Marchioness of Nor", London, England, 31 Jan. 1885.
- "The Sudan Advance", London, England, 18 Mar. 1896.
- "Mr. Curzon on Foreign Politics", London, England, 30 Mar. 1896.
- "The Sudan Advance", London, England, 16 Mar. 1896.
- "The British Forces in Egypt", London, England, 14 Mar. 1896.
- "The Campaign in the Sudan", London, England, 21 Sept. 1896.
- "The Sudan Campaign", London, England, 10 Jan. 1898.
- "The Sudan Expedition", London, England, 1 Mar. 1898.
- "The Sudan Expedition", London, England, 7 Mar. 1898.

- "The Sudan Campaign", London, England, 21 Mar. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 22 Mar. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 28 Mar. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 25 Mar. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 1 Apr. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 6 Apr. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 16 Apr. 1898.
 "The Advance to Khartum", London, England, 24 Aug. 1898.
 "The Sudan Campaign", London, England, 27 Aug. 1898.
 "The Battle of Omdurman", London, England, 6 Sept. 1898.
 "The Sirdar in Khartum", London, England, 6 Sept. 1898.

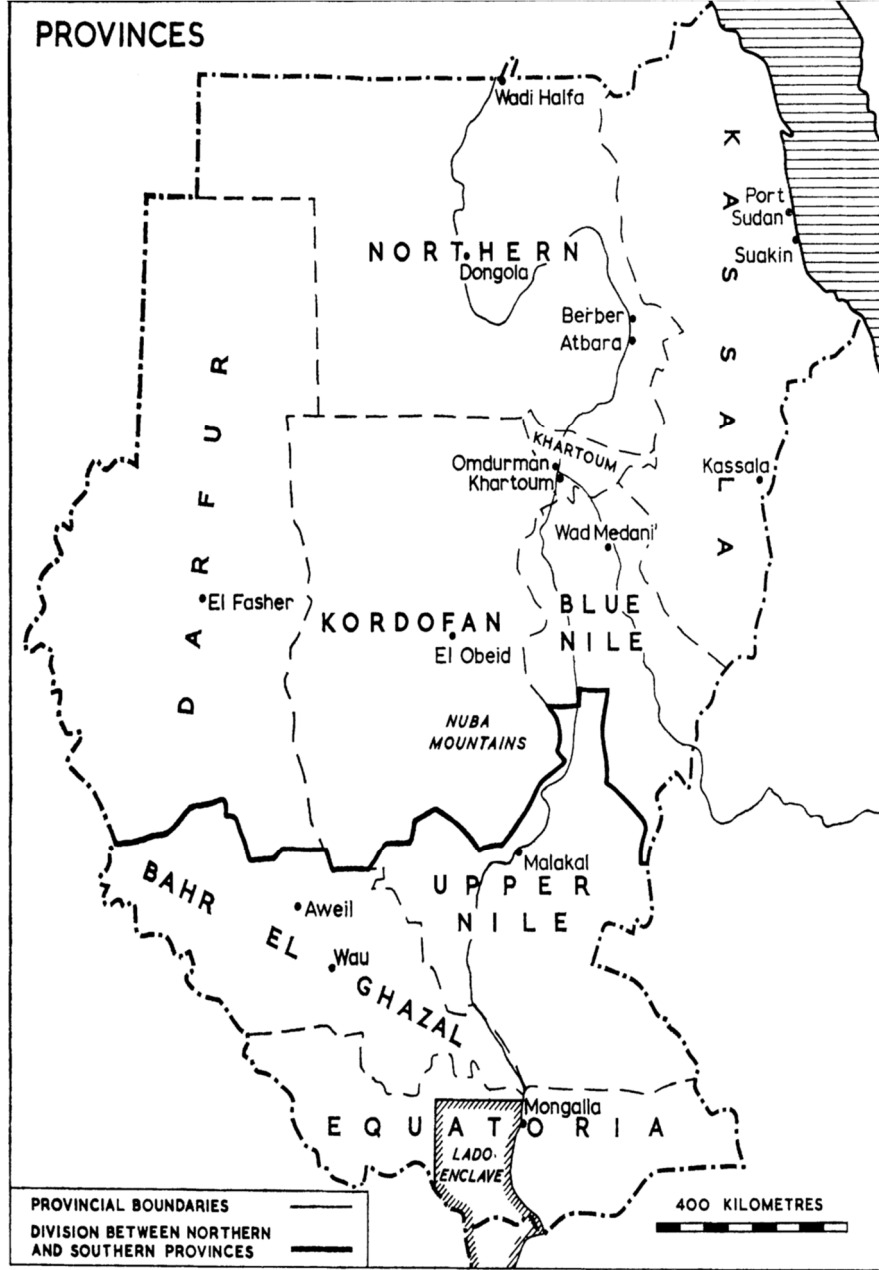
Telif Eserler

- ÇAYCI, Abdurrahman, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- FULTON, Richard "The Sudan Sensation of 1898", *Victorian Periodicals Review*, The Johns Hopkins University Press, Vol. 42, No. 1, SPRING 2009.
- GİGLİO, Carlo, Richard Caulk, "Article 17 of the Treaty of Ucciali", *The Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, 1965.
- HASAN QASİM MURAD, "British Involvement in the Sudan", *Pakistan Horizon*, *Pakistan Institute of International Affairs*, Vol. 31, No. 4, 1978.
- HOLT, P.M., *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, Oxford at the Clarendon Press, 1958.
- HOLT, P. M., *A Modern History of the Sudan*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1961.
- HOLT, P. M., DALY, M. W. *A History of the Sudan*, Longman Group UK., London, 1961.
- KAVAS, Ahmed, "Sudan", *TDVİA*, C. 37, İstanbul, 2009.
- KAVAS, Ahmed, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kibabevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- METZ, Helen Chapin, *A Country Study: Sudan*, Federal Research Division Library of Congress, 1991.
- MOORE, Alice Harell, "The Turco-Egyptian Army in Sudan on the Eve of the Mahdiyya 1877-80", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 31, No. 1, 1999.
- NOUR, Tariq M., "İngilizlerin Sudan'da Türk Yönetimine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul, 2005, S. 8.

- OFCANSKY, Thomas P., *Sudan a Country Study*, (Edt. LaVerleBerry), Library of Congress Federal Research Division, 5. Baskı, 2015.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- ÖZ, Mustafa, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul, 2005, C. 30.
- SLATİN, R. *Fire and Sword in the Sudan*, Edward Arnold and Co. London, 1935.
- SHİBEİKA, Mekki, *British Policy in the Sudan*, Oxford University Press, London, 1952.
- THEOBALD, A. B., *The Mahdiyya*, Longmans, Greenand Co., London, 1951.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015.
- WARBURG, Gabriel, "The Sudan, Eygptand Britain 1899-1916", *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, No. 2, May, 1970.

Ek. 2. Sudan, başlıca bölgeler ve kentler

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teke Sancağında Tarımsal Üretimi Artırma Çabaları

Efforts for Increasing the Agricultural Production in the Sanjak of Teke in the Years of First World War

Kerim SARIÇELİK*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 3 milyon kişinin askere alınması ve bunların önemli bir kısmının tarım alanında iş gören kimseler olması tarımsal üretime büyük bir darbe vurdu. Kaldı ki askerî gerekçelerle üreticinin elindeki araçların ve hayvanların bir kısmı da ordu emrine alınmıştı. Üstelik savaşın getirdiği belirsizlik ortamı, artan fiyatlar, piyasa mekanizmasının çöküşü ve devletin artık ürüne el koyma uygulamaları üreticiyi toprağını ekmekten alıkoymaktaydı. Dış alım yapılması da imkânsız hâle gelince savaşın ilk yıllarında ordu ve toplum açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle tarım üretimini artırmak için çeşitli tedbirler alınmıştır.

Teke Sancağında tarım sektöründe ortaya çıkan işgücü açığı kadın, çocuk ve yaşlıların seferber edilmesiyle giderilmeye çalışıldı. Ziraat yapılamayan büyük araziler, ziraat deposunda bulunan tarım makinelerinin aktif olarak kullanılması sayesinde yeniden işlenmeye başlandı. Ayrıca asker ailelerinin arazileri Amale Taburları ve bazen nizami kıtalar yardımıyla ekilerek, hasat ve harman işleri yaptırıldı. Sancakta ziraat teşkilatlanması da genişletilerek ziraat komisyonları ve ziraat takip memurlukları kuruldu. Bu teşkilat marifetiyle, tohumluk ihtiyacı olan üreticiler tespit edilmiş ve yapılan yardımlarla ekilemeyen tarlalar ziraata

---

* *Yrd. Doç. Dr.* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, e-mail: ksaricelik@hotmail.com

kazandırılmıştır. Öte yandan tarım için büyük bir tehdit oluşturan çekirge istilalarına karşı Teke Sancağında Amale Taburları ve askeri birliklerin de katılımı ile topyekûn bir mücadele yapılmış ve bu felaketin önü alınmıştır.

Tüm bu çalışmalar sayesinde sancakta, ülke genelinde görülen oranda bir tarımsal üretim düşüşü yaşanmadı. Hatta Teke Sancağı Birinci Dünya Savaşı sürecinde açlık çeken bölgelere zahire göndermeye devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Teke Sancağı, Tarımsal üretim, Amale Taburları, Çekirge istilası.

Abstract

In the First World War, recruitment of the nearly 3 million men to the army and the fact that being the significant part of those men were working in the agriculture dealt a big blow to the agricultural production. Besides, because of the military reasons, a portion of the tools and the animals in the hands of the producers had already been taken for the command of the army. Furthermore, the environment of uncertainty which the war brought, rising prices, crash of the market mechanism and the government's confiscation practices of the products had been keeping the producer from planting the land. When the import also became impossible, in the first years of the war the army and the society had faced the danger of starvation. Therefore, various measures had been taken to increase the agricultural production.

In the Sanjak of Teke, the deficit of workforce emerged in the agricultural sector had been tried to be removed by mobilizing the women, children and the elderly. Large lands which couldn't be cultivated started to be farmed by the actively using of the agricultural machines in the agricultural depot. Also lands of the families of the soldiers were cultivated and harvested by the Laborer Battalions (soldiers for public works) and sometimes regular corps. Agricultural organization also has been expanded and agricultural commissions and civil servant ships for the agricultural follow-up have been founded. Through this organization, producers who need seed were determined and with the aids that have been made, farms which couldn't be cultivated had been gained for the agriculture again. On the other hand, with the participation of the Laborer Battalions and the military units a total fight has been made against the grasshopper infestations

which pose a great threat to the agriculture and this disaster has been prevented.

Owing to all these efforts, a decrease in the agricultural production had not been seen in the Sanjak as with the rates across the country.

Keywords: First World War, Sanjak of Teke, Agricultural production, Laborer Battalions, Grasshopper infestation.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa devletleri arasındaki siyasî, askerî ve ekonomik kutuplaşma nedeniyle ortaya çıktığı kabul edilir. Almanya'nın başını çektiği İttifak Devletleri grubu ile İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri arasındaki gerilim her geçen gün artmış nihayet Saray Bosna'da Avusturya veliahdının öldürülmesiyle ilk kıvılcım ateşlenmişti. 28 Temmuz 1914'de bir Avrupa savaşı olarak başlayan mücadele giderek genişleyerek küresel ölçekli bir çatışma hâlinde dört yıl sürdü. Osmanlı Devleti savaşın çıkmasının ardından 2 Ağustos 1914'de genel seferberlik ilan etti. Ekim ayının sonunda da Almanya ve Avusturya Macaristan'ın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Savaşın tarafları dört yıl boyunca uzun ve yıpratıcı mücadelelerle birbirlerini tükettiler. Bu sadece askerlerin savaşı değildi, toplumların mobilize edildiği tam manasıyla topyekûn bir savaştı¹. Cephe'yi ayakta tutan cephe gerisi idi. Ordu insan gücüyle desteklenmeden ve lojistiği sağlanmadan başarı sağlayamazdı. Aynı zamanda ülkeler üretimi devam ettirmek, toplumlarını doyurmak, asayiş sağlamak ve moraller üst düzeyde tutmak zorundaydılar. Bu yüzden her türlü kaynaklarını savaş için seferber etmişlerdir.

Osmanlı Devleti 1915 yılı ortalarına kadar yetecek stoklarla savaşa girmişti. Devlet adamları savaşın uzayacağını ve dış ticaret yollarının kapanabileceğini öngörmemişlerdi. Oysa başta temel tüketim maddeleri olmak üzere gerekli

---

¹ Zorunlu askerlik sisteminin doğuşu, endüstrileşen savaş teknolojisi ve merkezî devlet yapılarının kitle ordularını ortaya çıkarması, savaşların topyekûnlaşmasına zemin hazırlamıştır. "Topyekûn savaş" olarak nitelenen ilk örnek Napolyon savaşlarıdır. Birinci Dünya Savaşı ise savaşın topyekûnlaşma sürecinin en önemli aşamasıdır. Nitekim farklı etmenlerinde katılmasıyla bu savaş eşine az rastlanır bir yıkım üretmiştir. Daha geniş bir değerlendirme için bakınız; Mehmet Beşikçi, "Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi" *Toplumsal Tarih*, S. 198 (2010), s. 62-69. Sander, belirli bir siyasal amacı gerçekleştirmek amacıyla yapılan savaşlardan farklı olarak Birinci Dünya Savaşı'nın uluslar için bir ölüm kalım savaşına dönüştüğünü vurgular. Artık siyasal amaçlar bir kenara konulmuş taraflar birbirlerini amansızca yıpratmıştır. Bu yönüyle tam bir topyekûn savaştır. Oral Sander, *Siyasi Tarih*, C. 2, İmge Yay., Ankara 1999, s. 312.

ürünleri sağlayabilmek için ithalat yapmak gerekmektedir. Buna karşın 1915 yılı boyunca sadece Bulgaristan ve Romanya ile ticaret devam edebilmişti. Bu yılın sonunda Almanların Sırbistan'ı işgali sayesinde müttefiklerle demiryolu bağlantısı kurulmuş ve 1916 yılı itibariyle bazı mallarla savaş malzemeleri Almanya ve Avusturya Macaristan'dan getirilebilmişti². Fakat müttefiklerden tarım ürünleri temin edilememesi, memleketteki hububat stoklarının erimesi, ürün fiyatlarının muazzam artışı, ulaşım imkânlarının kıtlığı ve tarımsal üretimin hızla düşüşü gibi nedenlerle çok ciddi bir zahire buhranı meydana gelmiştir. Öyle ki 23 Ağustos 1915 tarihine ait bir belgede Harbiye Nezareti "...bugünden itibaren muharib ordular açlığa maruz bulunuyor. Telifisi icâb-ı himmet ve vatanperverindedir. Binaenaleyh gerek eski gerek yeni mahsulâtın her kimin yedinde ihtiyac-ı mahalliden fazla ne varsa" cihet-i askerî namına vermesini istemekteydi³. Yine 1 Ocak 1916 tarihli başka bir belgede "Bütün Ordu-yı Hümayunlar hayvanâtını şedid bir yoksuzluk ölümlerine tehdid etmekte ve buna az zamanda çare bulunmadığı takdirde hayvanat muhakkak surette mevte mahkûm bulunmakta olduğundan buğday ve çavdar irsalatına nakısa gelmemek üzere arpa, yulaf, burçak misillü her nev'i hayvanât yeminin" derhal tedarik edilmesi istenmekteydi⁴. Sıkıntı sadece ordu birliklerinde yaşanmıyordu. Aynı zamanda memleketin birçok bölgesinde kıtlık almış başını yürümüştü. Örneğin Canik bölgesinde iç göçlerin de etkisiyle 1915 yılında başlayan kıtlık 1917 yılında bir iâşe buhranına yol açmıştı⁵. Bir belgede 1915-1916 kışında Aydın Vilayeti ile Menteşe Sancağı ahalisinin kısmen aç oldukları Konya ve Ankara'da cüzi miktarda kalan zahire ile de hem İstanbul hem de açlık çeken bu bölgelerin iâşelerinin temin edilemeyeceği vurgulanmaktaydı⁶. Gerçekten de İstanbul daha savaşın başlarında temel tüketim maddelerinin temininde sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. Şehre günlük giren un miktarının savaştan önce 25 bin çuval olduğu savaşla birlikte deniz yollarının kapanmasıyla bu miktarın 8 bin çuvala düştüğü ve un fiyatının hızla arttığı belirlenmişti⁷. Bu nedenle İstanbul'a Anadolu'dan zahire getirilmesine çalışılmış ancak ulaşım imkânlarının yetersizliği yüzünden sıkıntılar bir türlü giderilememiştir.

Osmanlı Devleti başta zahire olmak üzere temel tüketim ürünlerinin temini ve düzenli dağıtılarak spekülasyondan korunması amacıyla savaş döneminde

² Vedat Eldem, *Harp ve Müteke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 56; Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 142-143.

³ BOA., DH. ŞFR. 55/167.

⁴ BOA., DH. ŞFR. 60/53.

⁵ Osman Köse, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914-1918)", *Belleten*, LXIII/238 (1999), s. 784-788.

⁶ BOA., DH. İ. UM. 98-2/1-31, lef 2, 29 Şubat 1331. İzmir'de öğütülecek buğday kalmadığından acilen gönderilmesi talebi için BOA., DH. ŞFR. 60/51, 6 Kânûn-ı Sâni 1331.

⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 88.

bazı tedbirler almak zorunda kalmıştı. Daha savaş başlamadan 24 Temmuz 1914 tarihinde yiyecek maddeleri ve canlı hayvan ihracatı durdurulmuştu⁸. Savaşla beraber Tekâlif-i Harbiye Komisyonları tüccarın elindeki buğday, koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi ürünlerin %25'ine el koydu. İstanbul'un iâşesinin sağlanması için Hevayic-i Zaruriye Komisyonu ve Heyet-i Mahsusa-i Ticariye gibi örgütler kuruldu. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sermayesine katkı sağladığı Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi adındaki kuruluş da Anadolu'dan birçok ürünün İstanbul'a getirilmesini sağlamıştı. Bu arada iâşenin dağıtılmasında şehremanetinin ve başında Kemal Bey'in bulunduğu Esnaflar Cemiyeti'nin önemli rolleri de vurgulanmalıdır⁹. Özellikle 1 Mayıs 1916 tarihli geçici kanunla şehremaneti ve taşra belediyelerine ücreti karşılığı değirmenlere ve fırınlara el koyma ve tüketim mallarının satış koşullarını ve azami fiyatlarını belirleme yetkisi tanınmıştır¹⁰. Fakat bütün ülkede birbiriyle bağlantılı bir örgütlenmeye gidilmeden iâşe işlerinin üstesinden gelinemeyeceği anlaşılmıştı. Bu nedenle 23 Temmuz 1916 tarihinde kabul edilen *İâşe Kânûn-ı Muvakkati* ile ordu ve ahalinin iâşelerini temin etmek için memleketin iâşe mıntıklarına ayrılması ve bu mıntıklardan zahire ihracatının yasaklanması kabul edildi¹¹. Bu kanuna bağlı olarak yayınlanan nizamname ile ülke üç iâşe bölgesine ayrıldı ve iâşe heyetleri zahire alımına başladı¹². 12 Nisan 1917 tarihinde eskisinin yerine kaim olmak üzere hazırlanan yeni nizamname ile iâşe bölgeleri yeniden düzenlenerek sayısı beşe çıkarıldı¹³. İâşe işlerini yürüten heyetler nispeten başarı sağlasalar da özellikle sevkiyat konusunda problemlerin üstesinden gelemediler. Bundan ötürü iâşe işinin, ulaşım taşıtlarını elinde bulduran Harbiye Nezareti'ne bırakılması uygun bulunarak 18 Ağustos 1917'de kabul edilen kararnameyle Nezaret bünyesinde İâşe Umum Müdürlüğü oluşturuldu. Savaşın sonlarına doğru ise İâşe Nezareti kurularak bu görev tekrar sivilere bırakılmıştır¹⁴.

⁸ Eldem, *a.g.e.*, s. 39

⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 89-92.

¹⁰ Toplam 12 maddeden oluşan "Mevâdd-ı Gıdaiye ve Havâyic-i Sâirenin Sûret-i Furuht ve Tevziî Hakkında Kânûn-ı Muvakkat" 18 Nisan 1332 tarihinde kabul edildi. *Düstur*, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 960-961; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 2545 (19 Mayıs 1332-29 Receb 1334).

¹¹ *Düstur*, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 1230-1231.

¹² Nizamname 26 maddeden oluşmakta ve "22 Ramazan 1334 tarihli İâşe Kânûn-ı Muvakkatinin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname" adını taşımaktadır. *Düstur*, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 1275-1281; *Takvîm-i Vekâyi*, no:2649, (4 Eylül 1332-19 Zilkade 1334).

¹³ Yeni nizamname 15 maddeden oluşmaktaydı. *Düstur*, Tertib 2, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 646-648; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 2854, (15 Nisan 1333-23 Cemaziyülâhır 1335).

¹⁴ Eldem, *a.g.e.*, s. 46; Toprak, *a.g.e.*, s. 106, 125.

Ülkede iâşe sıkıntısını gidermek için yapılan çalışmaların bir başka boyutunu istifçilik ve karaborsaya karşı yapılan mücadele oluşturur. Savaş nedeniyle daralan ithalat ve düşen üretim zaten temel tüketim maddelerinde kıtlığı ortaya çıkarmışken bir de yüksek kazanç amacıyla ürünlerin piyasaya çıkarılmayarak fiyatların aşırı derecede pahalandırılmasına karşı hükümet çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişti. Spekülatif girişimlere karşı bazı ürünlere narh konularak, tüccarların ellerindeki mallarını piyasaya sürmeye zorlayarak ve yukarıda bahsedilen örgüt ve kuruluşlar vasıtasıyla ürün temini sağlayarak fiyat artışının ve karaborsanın önü alınmaya çalışılmıştır. 24 Mayıs 1917 tarihinde kabul edilen *İhtikârın Men'i Hakkında Kânûn-ı Muvakkat* bu konuda bir dönüm noktası olmuş, kanunla spekülasyon ve istifçilik yapanların mallarının ellerinden alınması, yüksek para cezalarına çarptırılması ve hatta bu kişilere hapis cezası uygulanması kararı verilmiştir¹⁵. İstanbul ve Anadolu'da kanunun tanıdığı yetkiye dayanılarak ihtikâr yapan esnafa karşı yaptırımlar uygulanmıştır¹⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nda askerinin ve ahalinin doyurulması konusundaki sıkıntının asıl nedenini tarımsal üretimin düşüşü ve mevcut ürünlerin ihtiyaç mahallerine taşınmasındaki güçlükler oluşturur. Gerçekten de ülke genelinde mevcut kara yollarının yetersizliği, demiryollarında işleyen trenlerin ve diğer taşıma gereçlerinin çoğu zaman askerî gereklilikler için kullanımı depolarda bekleyen ürünlerin çürümesine sebep olmuştur¹⁷. Savaş boyunca tarımsal üretimin hatırı sayılır derecede azaldığı da bir vakiydir. Ülkede savaş öncesi 75 milyon dönüm arazi işlenmişken savaşın ilk yılı bu miktar 30 milyon dönüme ve 1915-1916 yılında da 25 milyon dönüme gerilemişti¹⁸. İşte tarımsal üretimin düşüş nedenlerini ve hükümetin üretimi artırmak için giriştiği çalışmaları Teke Sancağı özelinde incelemek bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

I. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dönemde Teke Sancağında Tarım

Osmanlı hâkimiyetine Yıldırım Bayezid döneminde katılan yöre, Teke Sancağı olarak teşkilatlandırılarak XIX. yüzyıla kadar Anadolu ve Karaman eyaletlerine bağlı olarak yönetildi¹⁹. 1864 vilayet nizamnamesi ile Konya Vilayeti

¹⁵ *Düstur*, Tertib 2, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 687-689; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 2895, (26 Mayıs 1333- 4 Şaban 1335)

¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 115-119.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Ankara 1966, s. 55. Teke Sancağı depolarında bekleyen zahirenin sevkiyatı yapılmadığından bozulmaya başladığı ile ilgili bir belge için bakınız; BOA., DH. İ. UM. 20/2, 27 Ağustos 1334.

¹⁸ Toprak, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁹ Feridun Emecen, "Antalya". *İslâm Ansiklopedisi*. C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 233, 236; Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitapevi Yay., Isparta 2002, s. 43-44.

meydana getirilince Teke Sancağı da idari olarak buraya bağlandı. Sancak, Antalya merkez kazası ile birlikte Alanya, Elmalı, Akseki ve Kızılkaya kazalarından oluşmaktaydı²⁰. Kızılkaya'nın statüsü kısa bir süre sonra nahiyeye düşürülerek merkeze kazaya dâhil edildi. Aynı dönemde Kaş kazası teşkil edildi²¹. Sancak 1914 yılına gelindiğinde beş kaza ve dokuz nahiyeden oluşan bir idarî birimdi. 22.370 km² yüzölçümüne ve 250 bin kadar nüfusa sahipti²². Teke Sancağı 12 Mart 1914 tarihinde Konya Vilayetinden ayrılarak bağımsız sancak hâline getirildi²³. Ardından yapılan idari düzenlemeyle 4 Mayıs 1914 tarihinde Korkuteli, Manavgat ve Finike adlarında üç yeni kaza kurulmuştur²⁴.

Teke Sancağının geniş coğrafyası ve mutedil iklimi tarım yapmaya elverişliydi. Sancakta XIX yüzyılda buğday, arpa, yulaf, çavdar gibi tahıllar meyan kökü nohut, fasulye, mercimek, börülce, burçak gibi baklagiller ve susam, pamuk, afyon ve tütün gibi sanayi bitkileri ekilirdi. Bölgede bağcılık yaygın olarak yapılmakta limon, portakal, fındık, ceviz, elma ve armut gibi meyveler yetiştirilmekteydi²⁵. Ülkede devlet teşvikiyle yaygınlaştırılmakta olan patates, şeker pancarı ve zeytin üretiminin de XX. yüzyıl ile birlikte Teke Sancağında gelişmeye başladığı görülmektedir²⁶.

Sancakta 1875 yılında tarım yapılan alanın toplam büyüklüğü 545.100 dönümken ziraat yapılmaya uygun 716.000 dönüm arazi işlenmeden bırakılmıştı²⁷. 1891/1892 ziraat yılında sadece Antalya merkez kazada 1.174.000 dönüm arazide tarım yapılmış olduğuna bakılırsa sancak ziraatının kısa süre içinde önemli bir merhale kat ettiği anlaşılmaktadır²⁸. 1909, 1913 ve 1914 yıllarına ait tarım istatistiklerine göre sancakta ziraat yapılan arazi ve elde edilen ürünlerin miktarı şu şekildedir:

²⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1285*, s. 62-66.

²¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1287*, s. 61-65.

²² BOA., DH. İ. UM. EK. 90/70, lef 3-4.

²³ BOA., A. DVNS. NZAM. d. 24, s. 298; BOA. İ. MMS. 181/4.

²⁴ BOA., A. DVNS. NZAM. d. 25, s. 83; BOA., DH. İ. UM. EK. 88/15; BOA., MV. 235/5.

²⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1317*, s. 198.

²⁶ Tefik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, T.C. Başbakanlık İstatistik Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 108, 133. Bu ürünlere sağlanan devlet teşviki ile ilgili bakınız; Donald Quartaert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1562; Tefik Güran, *19 Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 225-226.

²⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1292*, s. 137.

²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1309*, s. 173.

Tablo 1. XX. Yüzyıl Başlarında Teke Sancağı Tarımı²⁹

Ürün Çeşidi	1909 Yılı		1913 Yılı		1914 Yılı	
	Ekili Arazi (dönüm)	Alınan Ürün (ton)	Ekili Arazi (dönüm)	Alınan Ürün (ton)	Ekili Arazi (dönüm)	Alınan Ürün (ton)
Tahıl	1.125.195	112.613	1.602.638	190.074	1.023.434	147.879
Baklagiller	12.770	941	29.939	4.339	24.389	3.610
Sanayi Bitkileri	49.317	3.304	169.246	3.701	123.555	9.322
Köklü Bitkiler	-	-	12.268	4.132	10.537	2.089
Meyve	-	1.879	-	1.921	-	12.405
Bağcılık	20.580	4.517	7.276	1.506	12.000	783

Teke Sancağında 1913 yılı gerek tarım yapılan arazinin genişliği ve gerekse alınan ürün bakımından oldukça verimli bir yıl olmuştu. Bunun ardından 1914 yılındaki düşüş, seferberlik ve savaşın olumsuz etkilerinin tarımsal faaliyetlerde hissedildiğini gösteren dikkate değer bir veridir. Seferberlikle beraber tarım sektöründe çalışan kitlenin önemli bir kısmının askere alınması elbette tarımsal üretimi sekteye uğratmıştı. Fakat savaş döneminde daha az arazide tarım yapılması ve ürün veriminin düşük olmasını sadece bu nedene bağlamak doğru değildir. Daha birçok faktör bu olumsuzluğa zemin hazırlamıştır ki araştırmanın bundan sonraki kısmında bu konu üzerinde odaklanılacaktır.

II. Savaş Döneminde Teke Sancağında Tarımı Olumsuz Etkileyen Faktörler

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde ilan ettiği seferberliğe göre 20-45 yaş aralığında askerliğe elverişli bütün erkekler silahaltına çağrıldı. Güz aylarında 29 yaşına kadar olanlar fiilen silah başı yaptılar³⁰. Savaşın ilanından sonra aşama aşama askere alınanların sayısı arttı ve yaş aralıkları da genişletildi. 29 Nisan 1915'de alt yaş sınırı 18'e düşürülürken 20 Mart 1916'da üst yaş sınırı 50'ye çıkarıldı. Böylece savaş boyunca gönüllülerle birlikte yaklaşık 3 milyon kişi

²⁹ Tablo Tevfik Güran'ın hazırladığı Osmanlı Dönemi tarım istatistiklerindeki bilgilerden oluşturulmuştur.

³⁰ Köse, *a.g.m.*, s. 788.

askere alınmıştır³¹. Bunların büyük çoğunluğu ziraatla uğraşan kimselerdi. Hâl böyle olunca tarımda büyük bir işgücü buhranı ortaya çıkmıştır.

Teke Sancağında durum bundan farklı değildi. Nitekim Teke Ziraat Müdürünün bir raporunda seferberlik dolayısıyla arazilerin ekilmesinde yaşanan zorluklar vurgulanarak 1915 sonbaharı itibarıyla 1311 ve 1312 tevellütülerin yani 19/20 yaşındakilerin askere alındığı ve 18 yaşında olanların da muayenelerinin yapılarak sevklerinin yapılmaya başlandığından bahsedilmekteydi. Sayıları 18 bini bulan bu gençlerin yarısından fazlası bilfiil ziraatla işgal eden kişilerdi. Ziraat Müdürü bu nedenle *sancak ziraatında on bin sabanın muattal kaldığını* belirtmekteydi³². Genç erkeklerin askere alınmalarından dolayı tarım işleri kadınlara, çocuklara ve yaşlı erkeklere kalmıştı. Oysa savaş döneminde bu siviller bir taraftan zor şartlar altında tarlalarını ekip biçmeye uğraşırken öte yandan çeşitli angaryalarda da çalıştırılmışlardı. Öyle ki Finike kazasına bağlı altı köyün muhtarı tarafından 27 Mart 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine sunulan dilekçede Finike Kaymakamlığınca köylerinden 16 saat uzak mesafede inşa olunmakta olan Finike-Elmalı şosesinde çalıştırılma yükümlülüğü getirildiğinden bahsedilmektedir. Dilekçede ilkbahar ziraatının başlayacağı bu dönemde köylülerin tarlalarından alınarak burada çalıştırılmasının onları açlığa mahkûm edeceğine değinilerek bu görevin sonraya bırakılması talep edilmekteydi. Neticede iş eylül ayına ertelenmişti³³. Fakat eylül ayı bölgede sonbahar ziraatının başladığı bir zamandı. Yani mevcut kısıtlı işgücü bile tam manasıyla ziraatta kullanılamamaktaydı.

Seferberlikle birlikte bazı taşıma araçları ve hayvanlar da ordu emrine alınmıştı. Çiftçiler ziraatta kullandıkları kağnı, at, katır, merkep ve öküzlerinin bir kısmını kaybetmişlerdi. Bu da özellikle tarlaların sürülmesinde, hasat zamanı ürünün harman mahallerine taşınmasında ve döğenlerle ezilmesinde birçok sıkıntıya neden olmaktaydı³⁴. Bunun yanında idarecilerin acil durumlarda köylülerin elinde kalan son çift hayvanlarını bile geçici sürelerle başka işlerde kullandıkları görülmektedir. Örneğin Teke Mutasarrıflığı 1915 yılı ilkbaharında *müsta'celiyyet hasebiyle* fukaradan alınan çift hayvanlarının bilahare zengin çiftçilerden alınanlarla mübadele edildiğini böylece gerek fukaranın ezilmesine gerekse tarımın sekteye uğramasına meydan verilmediğini belirtiyorsa da neticede zengin çiftçiler de bu hayvanları ziraatta kullanmaktaydılar³⁵. Yani sancak tarımı idarecilerin bu tür tasarruflarından yine de zarar görmekteydi. Kaldı ki ziraat dışında işlere verilen hayvanlar çoğu zaman toplu olarak kullanıldıkları için bulaşıcı hastalıklara yakalanabilmekteydiler. Özellikle şap

³¹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 117- 122.

³² BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3, 28 Şubat 1331.

³³ BOA., DH. UMVM. 71/10, lef 1, 3.

³⁴ BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64, 20 Şubat 1331.

³⁵ BOA., DH. İ. UM. 93-2/1-4, 20 Mayıs 1331.

hastalığı bulaşan hayvanlar tırnakları zedelendiği için işe yarar olmaktan çıkmaktaydılar³⁶.

Tarımsal üretimin azalmasının bir başka nedeni savaşın getirdiği belirsizlik ortamı olmuştur. Çünkü üretici elde ettiği ürünü satabileceğinden emin değildi. Ürünlerin ihrac şansı azalmış, piyasa mekanizması işlerliğini yitirmişti. Üstelik ürünleri pazarlara ulaştıracak taşıma araçları askeri amaçlar için tahsis edilmişti. Kaldı ki Tekâlif-i Harbiye Komisyonları ve Levazımât-ı Umumiye Dairesinin geniş ölçüde yaptığı artık ürünlere el koyma işlemi de müstahsili tarım yapmaktan caydırmaktaydı³⁷. Üretimin azalması da özellikle ekim zamanında fiyatların yükselmesine neden olmaktaydı. Teke Sancağında yarıcı usulüyle tohum vererek toprağını köylülere işleten büyük arazi sahipleri toprağını ektirmek yerine tohumlukları yüksek fiyattan satma yoluna gidiyorlardı. Gerçekten de bir kile buğday 1915 sonbaharında bölgede 60 kuruşa alıcı bulmaktaydı. Toprak sahipleri hasat zamanı fiyatın 15-20 kuruşa ineceğini düşünerek tohumu toprağa atıp birçok masraf ve külfetle 15-20 kuruş kıymetinde mahsul almaktansa elindeki tohumu nakde çevirmeyi menfaatlerine daha uygun buluyorlardı³⁸. Böylece birçok arazi işlenmeden kalıyordu.

Öte yandan üreticiyi toprağını ekmekten alıkoyan bir başka neden o yıllarda kesif bir şekilde görülen çekirge istilalarıydı. Köylü için tam bir felaket olan çekirgeler, *uçkun hâlinde* gelerek ekili alanları tahrip etmekteydiler. Bir çekirge sürüsü ortalama 250-300 tondan oluşmaktaydı ve her bir çekirge günde ağırlığınca yiyecek tüketmekteydi³⁹. Yani sürü bir günde neredeyse bir köyün bütün ürününü silip süpürmekteydi. Ayrıca çekirgeler toprağa tohumlarını bırakarak felaketi devamlı hâle getirmekteydiler. Teke Sancağı 1915 ve 1916 yıllarında dehşetli bir çekirge istilasına uğradı⁴⁰. Ürünün kurtarılabilmesi çekirge sürüleriyle yoğun şekilde mücadele edilmesine bağlıydı. Üstelik köylünün daha sonraki ziraat döneminde tarlalarını emin şekilde ekebilmeleri ancak çekirge tohumlarının toplanması ve imha edilmesi ile mümkün olabilirdi. Mutasarrıflık sancak tarımının sekteye uğramaması için mutlaka bir çözüm yolu bulmalı en az zararlı bu felaketi bertaraf etmeliydi.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Teke Sancağında tarımsal üretimi tehdit eden problemlerin üstesinden gelinmesi ve memleketin ihtiyacı olan ürünlerin

³⁶ Örneğin Canik'te askeri erzak ve mühimmat ile zahire taşınmasında kullanılan ziraat hayvanlarının tırnaklarının zedelendiği ve ardından çıkan şap hastalığının hayvanları güçsüz ve takatsız bıraktığı görülmektedir. Köse, *a.g.m.*, s. 779.

³⁷ Eldem, *a.g.e.*, s. 39; Toprak, *a.g.e.*, s. 131.

³⁸ BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64, 20 Şubat 1331.

³⁹ Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)", *Belleten*, LXXIV/269, (Nisan 2010), s. 128.

⁴⁰ Ali Rıza Gönüllü, "Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)", *Tarihin Peşinde*, S.8, (2012), s. 21-22.

yetiştirilmesi amacıyla gerek hükümet gerekse sancak yetkililerinin aldıkları tedbirler ve yürüttükleri politikalar araştırmanın bundan sonraki konusunu oluşturmaktadır.

III. Tarımsal Üretimi Artırma Çabaları

Teke Sancağında tarımın herhangi bir daralmaya meydan verilmeksizin devam edebilmesi için öncelikle tarımsal işgücü açığına bir çare bulunması gerekmektedir. Ayrıca üreticiler, tarlalarını ekmeleri hususunda özendirilmeli ve tarım hayatını tehdit eden çekirge felaketine karşı tedbirler alınmalıydı.

A. Tarımsal İşgücü Açığının Kapatılması Amacıyla Alınan Tedbirler

Seferberlikle beraber tarım sektöründe iş gören geniş kitlenin silahaltına alınması sebebiyle bu alanda ciddi sıkıntılar yaşanacağı ortadaydı. Osmanlı Devleti tarımsal işgücü kaybını telafi etmek amacıyla 15 Ekim 1914 tarihinde *Amele-i Mükellefiye Kanunu* nu ilan etti. Kanun askerlikle mükellef olmayan 16-20 yaş arası gençlere, yaşı 45'ten yukarı erkeklere, izinlilere veya başka sebeplerle memleketlerinde kalanlara köylerindeki tarım işlerinde çalışma yükümlülüğü getirmekteydi. Mükellefler imece usulüyle tarlaların sürülmesine, tohum atılmasına yardım edeceklerdi⁴¹. Kanunla işgücü açığına yerinde bir çare düşünülmüştü fakat savaşın ilerleyen dönemlerinde askere alımlarda yaş aralıkları genişletilince bu tedbirden beklenen fayda sağlanamadı. Bu durumda tarımın bütün yükü kadınlara, çocuklara ve yaşlı erkeklere kalmıştır.

Teke Sancağında 1915 sonbaharında bölgeyi teftiş eden Mutasarrıf, *bilumum kadınların ve çocukların saban arkasında tarlalarını sürmekte veya nadasını ikmal etmekte olduğunu* müşahade etmişti. *Bir taraftan kocağındaki çocuğuna meme veren kadınlar diğer elleriyle sabanını sürmekteydiler.* Mutasarrıf bu hâlin ziraatın ehemmiyetinin millet tarafından layıkıyla takdir edildiğini ortaya koyan çarpıcı bir gösterge olduğunu düşünmekteydi. Köylü kadınların çalışkanlıkları ve ziraata alışık olmaları Sancak tarımı için bir şanstı. Hasat zamanı kadınlar tarlalarını oraklarla biçiyorlar ve ürünü kaldırıyorlardı⁴². Tüm bunlara rağmen kadınların fedakârlıkları yeterli değildi. Ürünün balyalar hâlinde harman yerlerine taşınması, dövenlerle ezilerek savrulması ve depolanması gerekmektedir. Ayrıca büyük arazilerde tarım yapılabilmesi için de mutlaka ek işgücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte bu nedenlerle sancakta bir taraftan tarım makinelerinin tarımda kullanılması için çaba harcanmış öte yandan Harbiye Nezareti emrindeki Amele Taburları personelinden faydalanma yoluna gidilmiştir.

⁴¹ Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 87.

⁴² BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64.

Teke Sancağı bağımsız sancak hâline getirildikten sonra Konya'dan gönderilen makinelerle kurulmuş olan ziraat deposunda bazı tarım araç ve gereçleri mevcut bulunmaktaydı. Depoda bir çayır makinesi, dört biçerbağlar orak makinesi, yedi kalbur ve beş döven makinesi, beş bilyeli makinesi, altı tırmık makinesi, altı çapa makinesi, üç tınaz makinesi ile dört pülverizatör vardı. Bu tarım makineleri memurlar tarafından köylülere tanıtılmakta ve isteyenlere ücreti mukabilinde kiralanmaktaydı. Hatta 1914 yılında beş orak makinesi depo tarafından çiftçilere satılmış, bu makineler sahipleri tarafından kullanılarak hasat zamanında günde 80-100 dönüm mahsulât hasat edilebilmişti. Böylece bu makinelerin faydası görülmüş ve Avusturya'dan 20 orak makinesi sipariş edilmişti⁴³. Sancağın özellikle sahil kısımlarındaki arazi düz ve makine işletmeye müsait olduğundan burada tarım makineleri verimli bir şekilde kullanılabilmekteydi. Yurt dışından sipariş edilenler dışında Mutasarrıflık 1916 yılı yazında işgücü açığı nedeniyle mahsulâtın tarlalarda kalma ihtimali olduğundan nacarlı iki takım harman ve iki adet orak makinesini acilen Ziraat Nezareti'nden istemiştir⁴⁴.

Tarım alanında ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak için başvuru bir başka yöntem Amele Taburları efradının ziraat işlerinde kullanılmasıdır. Amele Taburları çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan ilçelerde Müslüman askerlerin de yer aldığı silahsız geri hizmet birlikleriydi. Birinci Dünya Savaşı'nda daha çok yol, köprü, tünel yapımında kullanılan bu birliklerden ayrıca madenlerde, fabrikalarda ve ziraat işlerinde de yararlanmıştı⁴⁵. Teke Sancağında 1915 yılı yazında merkez kaza ile Korkuteli ve Elmalı kazalarında hububat mahsulünün mevcut ahaliyle hasat ve harman işlerinin yapılamayacağı anlaşıldığından Kolordu Kumandanlığından 1000 mevcutlu ve bilfiil ziraat işleriyle uğraşmış bir tabur amelenin sevki istenmişti. Kolordunun gönderdiği 450 nefer amele merkez ve Korkuteli kazasında bulunan asker ailelerinin arazilerinde çalıştırılmış ve ürünler ambarlara nakledilmişti. Yine aynı yılın sonbaharında Isparta Amele Taburundan gönderilen 590 nefer, Kızılkaya ve Serik nahiyeleriyle Elmalı, Finike ve Alanya kazalarında tarlaların ziraata hazırlanmasında ve tohumlama işinde görev almışlardı⁴⁶. Alanya dışında tüm Sancakta ahali ve Amele Taburu marifetiyle 211.556 dönüm araziye buğday, 46.550 dönüm araziye arpa, 6.000 dönüm araziye yulaf ve 1.581 dönüm araziye burçak ekilmişti⁴⁷. Bu mahsulün toplanmasında da yine Amele Taburu efradından yararlandı. 1916 yılı haziranından itibaren bir buçuk ay müddetle 700 neferden oluşan taburun hasat ve harman işlerinde kullanılmasına karar verilmiştir⁴⁸.

⁴³ BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3.

⁴⁴ BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64.

⁴⁵ Mutlu, *a.g.e.*, s. 65-119.

⁴⁶ BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3.

⁴⁷ BOA., DH. İ. UM. EK. 98/60.

⁴⁸ BOA., DH. İ. UM. 59-3/1-57.

Amele Taburlarının ziraatta kullanılması elbette faydalı olmuştu. Fakat bu birliklerin iş verimliliği eleştirisi konusuydu. Çünkü neferlerin birçoğu sivil hayatta ziraat dışı mesleklerle iştiğal eden kimselerdi. Ziraattan anlamıyorlar adeta angarya kabilinden vakit geçiriyorlardı. Mutasarrıflık her defasında özellikle ziraata yatkın olanlarını istemesine rağmen buna dikkat edilmiyordu. Köylere başlarında bir görevli olmaksızın beşer onar dağıtılan neferlerin işleri de köylülerce karşılanıyordu. Böyle olunca da birçok köy, nefer çalıştırmak istemiyor ve kendi işini kendisi görmek yoluna gidiyordu. Teke Mutasarrıfı Amele Taburlarının özellikle hasat ve harman zamanlarında çalıştırılmasının daha doğru olacağını düşünüyordu. Çünkü herkes saban idare edemezdi fakat orak kullanabilir ve ürünü bir yerden başka yere taşıyabilirdi. Ayrıca amele neferlerin iş görebilmesi için her yüz neferin başına muktedir bir çavuş ya da onbaşı verilmesini, bunların bir köyün hasadını bitirdikten sonra diğer köye geçmek suretiyle çalıştırılmasını önermekteydi. Askerin işi de ordu tarafından sağlanmalıydı⁴⁹. Mutasarrıfın bu önerilerinin hayata geçirilip geçirilmediğine dair bir bilgiye ulaşılamasa da devletin Amele Taburlarıyla birlikte yer yer muharip askerleri de ziraat işlerinde kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Nitekim 16 Mayıs 1917 tarihinde Teke Sancağına gönderilen bir resmî yazıda ziraat ve hasat işlerine askeri kıtalar ve Amele Taburlarının da yardımcı olmalarının lüzumu vurgulanmaktadır⁵⁰.

Osmanlı Devleti savaş döneminde son derece stratejik bir alan olan tarımda üretimin her şartta devam etmesini bir zorunluluk olarak görmekteydi. Bunun için halk ülke tarımına katkıda bulunmalıydı. Nitekim 18 Eylül 1916 tarihinde çıkarılan *Mükellefiyet-i Zirâiye Kânûn-ı Muvakkati* ile tarımla geçimini sağlayan hizmet-i askeriye haricinde kalmış erkek ve kadın bütün vatandaşlara ziraat işlerinde çalışma yükümlülüğü getirildi. Tarımla uğraşmayanlar ise bölgede en çok ekimi yapılan ürünlerin ziraatında yardımcı olacaktı. Kanuna dayanılarak hazırlanan nizamnameye göre köy ve kasabalarda ziraat yapmaya uygun tarlalar tespit edilecek ve köylüler çift hayvanları ile beraber imece usulüyle bu alanları ekeceklerdi. Kanun hükümlerine uymayanlara para cezası verilecek tekrarı hâlinde ise hapisle cezalandırılacaklardı⁵¹. Devletin 1916 yılı sonbaharında kabul ettiği kanunun içeriğine çok benzer uygulamalar 1915 yılı itibariyle Teke Sancağında denenmiş ve başarılı olmuştu. Sancak dâhilinde Mutasarrıflık tarafından gerçekleştirilen ve üretimi artırma amacı taşıyan bu tür zorlayıcı teşviklerle özendirici teşvik uygulamaları sonraki konuyu oluşturacaktır.

⁴⁹ BOA., DH. İ. UM. EK. 98/60.

⁵⁰ BOA., DH. ŞFR. 76/156.

⁵¹ *Düstur*, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 1297-1298; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 2656, (11 Eylül 1332-26 Zilkade 1334) . Nizamname, *Düstur*, Tertib 2, C. 8, s. 1298-1302.

B. Tarımsal Teşvik Uygulamaları

Teke Sancagında 1915 yılı boyunca tarlaların düzenli olarak ekilmesinin sağlanması ve ürünün herhangi bir kayba uğramaksızın hasat ve harman edilebilmesi noktasında Mutasarrıflığın yoğun bir çalışma içine girdiği görülmektedir. Öyle ki ziraatın devamı hususunda sancakta, köyleri de içine alan bir idarî mekanizmanın kurulması bu dönemdedir. Nitekim köylerde ekim/dikim ve hasat işlerini takip etmek, çekirge felaketi gibi olağanüstü durumlarda yetkilileri bilgilendirmek ve ilk tedbirlerin alınmasını sağlamak amacıyla ziraat komisyonları teşkil edildi. Ayrıca merkez kazada ziraat takip memurlukları ihdas edildi. Bu teşkilat diğer kazalara da teşmil edilerek buralarda mevcut ziraat memurları, takip memurları ile takviye edildi. Esasen tarımsal faaliyetleri denetlemekle görevli olan bu memurlar aynı zamanda yörelerinde bulunan asker ailelerinin de yardımına koşular. Kimsesiz kalan asker tarlaları imece usulüyle ektirildi, toprağı olmayan asker ailelerine de bir miktar arazi tahsis edildi. Bu suretle örneğin Finike kazasında 120 asker ailesinin ihtiyaçları giderilmiştir. Öte yandan kaymakamların ve nahiye müdürlerinin milletle temas kurması ve bölgelerinde tarımsal üretimi teşvik etmeleri istendi. Bizzat Mutasarrıf köylere giderek tarım faaliyetlerini teftiş etmiş ve köylüleri cesaretlendirmiştir⁵².

Sancakta yapılan incelemelerde birçok arazinin nadas işleri yapılmış olmasına rağmen ortakçı çiftçilerin tohum bulamadıklarından tarlaları ekemedikleri görülmüştü. Arazi sahiplerinin depolarında bulunan tohumları çiftçilere vermek yerine yüksek fiyattan satmak için ayırdıkları anlaşılmalı ve Mutasarrıfın emriyle bu depolar zorla açtırılarak tohumlar dağıtılmış ve bu arazilerin ekimi yapılabilmisti⁵³. Ayrıca çekirge felaketinden dolayı hasara uğrayan mahallerdeki üreticiler için 1915 yılında gönderilen 300 bin kuruş tutarındaki parayla ihtiyacı olanlara dağıtılmak için tohumluk satın alınmıştı. 1915 yılı sonbaharında Alanya kazasına 18.000 ve Elmalı'ya 20.000 kuruşluk tohum dağıtıldı. Korkuteli kazası için satın alınan 146.000 kuruş kıymetinde 5.500 kilo tohumluk buğday ve arpa ihtiyaç sahiplerine tevzi edildi. Ayrıca merkez kaza için 3.374 kilo buğday ve 245 kilo arpa tohumu 94.217 bin kuruşa satın alınarak bunun 2007 kilosu Gebiz, Kızılkaya ve Serik nahiyelerinde elden dağıtıldı 1.617 kilosu ise Manavgat'a sevk edildi. 1916 yılı ilkbahar ziraatı için satın alınan 850 kilo akdarı tohumu Kızılkaya nahiyesiyle Alanya ve Akseki kazalarına gönderildi. Bu arada Sancakta sanayi bitkilerinin ekimini teşvik etmek amacıyla 1914 yılında Adana'dan 100 kilo Amerikan cinsi pamuk tohumu ile Afyon'dan beş kilo haşhaş tohumu getirilmiş ve Finike, Alanya ve Manavgat üreticilerine dağıtılmıştı. Bu ürünlerinin ziraatından beklenen verim alınınca 1915 yılında 1.000 kilo pamuk tohumu ile 30 kilo haşhaş tohumu daha getirildi.

⁵² BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3.

⁵³ BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64.

Tüm bu tohumluklar üreticilere meccanen yani karşılıksız tevzi edilmiştir. Benzer şekilde Antalya Ticaret Odası da Bursa'dan 1914 yılında 1.850 kutu, 1915 yılında 1.000 kutu ipekböceği tohumu satın alarak aynı usulle dağıtımını yapmıştır. Bu teşviklerle Sancakta ipekböcekçiliğini geliştirmeye çalışmıştır⁵⁴.

Teke Sancağında gerek büyük arazi sahiplerinin depolarının açılarak buradaki tohumlukların ortaklıkla ziraat yapan çiftçilere verilmesinin gerekse Mutasarrıflık aracılığıyla üreticiye karşılıksız tohum dağıtılmasının tarımsal üretimin devam etmesine katkı sağladığı bir gerçektir. Kaldı ki ülkede başta zahire olmak üzere yiyecek maddelerinde oluşan yoğun talep de üreticiyi tarıma teşvik etmişti. Gerçekten de artan fiyatlar nedeniyle meydana gelen yüksek kâr beklentisi köylüyü toprağına daha çok bağladı. Üstelik savaşın ilk yıllarında uygulanan tekâlif-i harbiye benzeri yöntemlerle üreticinin malına el koymaktan vazgeçilmiş devlet mubayaalarında üreticiye yüksek fiyatlar ödenerek üretim özendirilmiştir⁵⁵. Ayrıca devlet yapmış olduğu resmi alımlar dışında serbest piyasaya da spekülasyon yapılmaması şartıyla izin vermişti. Birçok tarım kolunda ihtiyaçtan fazlasını üreten Teke Sancağı savaş döneminde bu sayede başka bölgelere ürün ihraç edebilmişti. Özellikle darlık çeken İzmir ve havalisi için sancaktan büyük miktarda zahire gönderilmişti⁵⁶. Bunun yanında yurt dışına da yiyecek maddelerinin ihraç edildiği görülmektedir. Nitekim Almanya tebaasından Kromit adında bir tüccarın Antalya'dan aldığı 3.900 çuval un, 2.640 çuval buğday ve 91 baş sığırı Pire limanına götürmesine 13 Haziran 1915 tarihinde izin verilmiştir⁵⁷.

C. Çekirge Mücadelesi

Çekirge istilaları ülkede XIX. ve XX. yüzyıl boyunca son derece etkili olmuştur. Arap coğrafyasında 1865, 1878, 1890 ve 1902 yılları çekirge seneleri olarak isimlendirilmişti. Fakat en dehşetli istila bu bölgede 1915 yılında ortaya çıktı. Önce Filistin'de başlayan ve iki yıl boyunca Hicaz, Mısır, Suriye, Irak, Antakya, Adana ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da etkisini gösteren çekirge istilası ekili alanların mahvolmasına neden oldu. Batı ve Güney Anadolu'da 1876 ve 1881 yılları arasında yaşanan ve 1909'da başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar etkisini gösteren iki çekirge felaketi de birçok yerde tarımsal faaliyetleri durma noktasına getirmişti⁵⁸.

⁵⁴ BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3.

⁵⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 139.

⁵⁶ BOA., DH. İ. UM. 98-1/1-29, 4 Kânûn-ı Evvel 1331; BOA., DH. İ. UM. 98-2/1-31, lef 2, 29 Şubat 1331.

⁵⁷ BOA., DH. ŞFR. 53/339.

⁵⁸ Mehmet Ali Yıldırım, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler" *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 13 (4), 2014, s. 1020-1022.

Sürüler hâlinde gelen ve tarımsal bölgelerde büyük zararlara yol açan çekirgeler tedbir alınmadığı vakit felaketi devamlı hâle getirmekteydiler. Bu nedenle çekirge sürülerinin zamanında tespit edilmesi önem arz etmekteydi. Her ne kadar hareket kabiliyeti olan kanatlı çekirgelerin bu hâlde iken imha edilmesi mümkün olmasa da istilanın erken fark edilmesi araziye bıraktıkları tohumlarının yerlerinin belirlenmesi bakımından mücadelenin en önemli aşamasını oluşturmaktaydı. Çekirgeler *yüksük* adı verilen yumurta torbalarını toprağa gömmekte, bir süre sonra *sürfe* yani kurtçuk hâline gelen yavrular büyüyerek etraflarındaki alanı tahrip etmekteydi. Daha sonra ise kanatlanarak başka bölgelere göç etmekteydiler. İşte asıl mücadele uçkun hâle gelmeden yapılmalıydı. Ancak düzenli bir teşkilat kurulması ve ahalinin seferber edilmesiyle mücadele başarılı olabilirdi. 14 Kasım 1912 tarihli *Çekirgelerin İtlafı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat* bu amaçla çıkarılmıştı⁵⁹. Tamamı dokuz maddeden oluşan kanun, çekirge zuhur eden yerlerdeki muhtar, ihtiyar heyeti ve aşiret reislerini felaketi bildirmekle mesul tutmakta ayrıca ahaliden bu tür haber getirenlere para ödülü verilmesini karar altına almaktaydı. Bölgelerde oluşturulacak çekirge komisyonları marifetiyle mücadele yapılacaktı. Ahalinin buna katılma mecburiyeti vardı. Şayet bu yeterli gelmezse üç saat mesafeye kadar olan köylerin ahalisi de çekirge bulunan bölgeye sevk edilecek çiftlerle toprağı sürmesi ve komisyonların belirleyecekleri miktarda tohum toplamaları istenebilecekti. Komisyon ayrıca ücretli amele de çalıştırabilecekti. Görevlerini yapmayanlara ise para cezası uygulanacaktı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yoğunlaşan çekirge istilalarına karşı hükümet savaş nedeniyle kırsalda azalan nüfusu da dikkate alarak yeni bir kanun hazırlama yoluna gitmiştir. 20 Mart 1916 tarihli kanun, bir yandan teşkilat yapısında düzenlemelere giderken öte yandan çekirgeye karşı daha geniş katılımlı topyekûn bir mücadeleyi öngördüğünden hem mükellefiyet yaşını 15'e düşürmüştü hem de felaketin görüldüğü yerden beş saat mesafedeki köyler ahalisi ile kasaba ve şehirlileri mükellef tutmuştur⁶⁰.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teke Sancağı kuzeybatıdan Burdur üzerinden gelen çekirge sürülerinin istilasına uğramıştı. Gerçekten de 1914 yılında Burdur'un Tefenni ve Gölhisar kazalarında etkinlik gösteren çekirgeler o yılın sonlarında sancağın Korkuteli kazası ile Kızılcadağ nahiyesine gelerek tohum bırakmıştı. Kış döneminde yapılan mücadeleyle 30 bin kıyye kadar tohum toplattırılarak imha edildi. 1915 İlkbaharında Tefenni, Yalvaç ve Eğirdir cihetlerinden külliyetli miktarda çekirge uçkun hâlinde gelerek Gebiz, Millü, Kızılkaya, Kemer nahiyeleriyle Korkuteli, Elmalı, Finike ve Kaş kazalarında ekili alanları tahrip etmiş ve boş araziye tohum bırakmıştı. Bu alanlar tespit edilerek

⁵⁹ *Düstur*, Tertib 2, C. 5, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 26-28; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 1290, (6 Teşrîn-i Sâni 1328- 9 Zilhicce 1330)

⁶⁰ “*Çekirge İtlafı Hakkında Kânûn*”; *Düstur*, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 748-752; *Takvîm-i Vekâyi*, no: 2483, (17 Mart 1332- 25 Cemaziyülevvel 1334)

bir krokisi alınmış ve bölgede Ekim ayında başlayan çalışmalarla 210 bin kıyye çekirge yüksüğü toplattırılmıştı⁶¹. Teke Mutasarrıflığı tüm bu işleri çalışma mükellefiyetini kadın ve çocuklara da teşmil etmek suretiyle mevcut kanunu genişleterek gerçekleştirebilmişti. Savaş dolayısıyla köylerde erkek kalmadığından bu yola mecbur kalınmıştı⁶².

Çekirge ile mücadelede verimli geçtiği düşünülen 1915 yılının ardından 1916 yılının ilkbaharında köylerden kötü haberler gelmeye başladı. 27 Mart 1916 tarihli bir belgede Milli nahiyesinin İlsazı köyünde çekirge sirkelerinin intişara başladığı tedbir alınmadığı takdirde bölgede yayılacaklarından bahsedilmekteydi⁶³. Bunun hemen ardından 9 Nisan 1916 tarihinde Antalya'ya üç saat mesafede bulunan Murtana bölgesindeki köylerde *pek müthiş çekirge zühuru* görülmüştü. Bunun üzerine bölgedeki askerî birliklerin bir kısmı da ahalinin yardımına gönderilmişti. Tehlikenin büyüklüğü karşısında tedbirlerin yeterli olmadığı düşünülerek Antalya şehri ile civar bölgeler ahali bu köylere sevk edilmiş hükümet daireleri, çarşı, pazar tatil edilerek bütün memurlar çekirge itlafında görevlendirilmişti⁶⁴. Ayrıca 1916 yılı boyunca yeni istilalar görülmüş uçkun hâlinde gelen çekirge sürülerinin en kesif mıntıkası merkez kaza köyleri olmuştu. Bütün sancakta çekirgenin 375 köye yumurta bıraktığı 214 bin dönüm arazinin bundan etkilendiği tespit edilmişti. Bu alanın 55.540 dönümü çift sürülebilecek tarlalarken 158.469 dönümü ise kayalık, çakıllık ve fundalık araziydi⁶⁵.

Mutasarrıflık çekirge ile mücadelede 1916 yılında Amele Taburlarından da istifade etmişti. Isparta Amele Taburuna bağlı 700 mevcutlu bir birlik ilkbahar boyunca bu işle görevlendirilmişti. Ayrıca hasat ve harman zamanının yaklaşması üzerine birlik yol yapım çalışmalarında çalıştırılmak yerine çekirge istilası tehlikesiyle yüz yüze olan bölgelerde hasat işlerine yardımcı olması için alıkonulmuştu⁶⁶. Yine silahaltına alınarak Pozantı'ya yol çalışması için gönderilmesi tasarlanan gayrimüslimlerin ziraatla meşgul olanlarının hasat zamanının sonuna kadar celplerinin tehir edilmesi yolundaki Teke Mutasarrıflığının isteği de aynı gerekçeyle Harbiye Nezareti'nce kabul edilmişti⁶⁷. 1917 yılının ilkbaharında Alanya Amele Bölüğü çekirge itlafı mücadelesi için Antalya'da bulunuyordu. Ayrıca Bucak Amele Taburu ve nizami

⁶¹ BOA., DH. UMVM. 137/72, lef 3.

⁶² BOA., DH. İ. UM. EK. 100/64.

⁶³ BOA., DH. İ. UM. 56/25.

⁶⁴ BOA., DH. İ. UM. EK. 14/12.

⁶⁵ BOA., DH. İ. UM. EK. 21/49.

⁶⁶ BOA., DH. İ. UM. 59-3/1-57. Çekirge itlafı işinde istihdam edilen Amele Taburlarının işlerinin İaşe Komisyonlarınca karşılanmasına, iaşe merkezleri bulunmayan yerlerdekilere ise mahalli yetkililerce çekirge tahsisatından temin edilmesine karar verilmişti. Bakınız: BOA., DH. İ. UM. 56/24, lef 7, 10 Mart 1332.

⁶⁷ BOA., DH. İ. UM. 59-3/1-56.

askerler bu işle görevlendirilmiş bulunmaktaydı⁶⁸. Tüm bu çalışmalarla Sancakta 1916 yılında 3.000.000 kilogram ve 1917 yılında 8.091.000 kilogram çekirge sürfesi toplanmış ve depolarda imha edilmiştir⁶⁹.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda bir taraftan askerî mücadele devam ederken öbür yandan askerin ve toplumun iâşesinin sağlanmasına çalışıldı. Fakat savaş boyunca yaklaşık 3 milyon kişinin askere alınması ve bunların önemli bir kısmının tarım alanında iş gören kimseler olması tarımsal üretime büyük bir darbe vurdu. Kaldı ki askerî gerekçelerle üreticinin elindeki araçların ve hayvanların bir kısmı da ordu emrine alınmıştı. Üstelik savaşın getirdiği belirsizlik ortamı, artan fiyatlar, piyasa mekanizmasının çöküşü ve devletin artık ürüne el koyma uygulamaları üreticiyi toprağını ekmekten caydırmaktaydı. Dış alım yapılması da imkânsız hâle gelince savaşın ilk yıllarında ordu ve toplum açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle tarım üretimini artırmak için çeşitli tedbirler alınmıştır.

Teke Sancağında tarım sektöründe ortaya çıkan işgücü açığı kadın, çocuk ve yaşlıların seferber edilmesiyle giderilmeye çalışıldı. Yerel yöneticiler memleketin yüz yüze olduğu tehlikeyi halka anlatarak çiftçileri tarlalarını ekmeleri hususunda teşvik ettiler. Bu propagandaların da tesiriyle 1915 yılı sonbaharında kadınların ve çocukların sabanlarla ekime başladıkları görüldü. Ayrıca tarım işçisi bulunmadığından dolayı ziraat yapılamayan büyük araziler ziraat deposunda bulunan tarım makinelerinin aktif olarak kullanılması sayesinde ekilmeye başlandı. Bunda başarı sağlanması üzerine Ziraat Nezareti'nden yeni makineler istendi ve Avusturya'dan 20 adet orak makinesi sipariş edildi. Öte yandan kimsesizlikten dolayı işlenemeyen asker ailelerinin arazileri Amele Taburları marifetiyle ekilerek, hasat ve harman işleri yaptırıldı. Amele Taburları ve bazen nizami kıtalar tarımsal faaliyetlerde etkin olarak kullanıldı.

Sancakta ziraat teşkilatlanması da genişletildi. Ziraat işlerinde üreticilere yardımcı olan mevcut ziraat memurları yanında ziraat komisyonları ve ziraat takip memurlukları kuruldu. Bu teşkilat ekilemeyen tarlaların tespit edilmesinde, tohumluk ihtiyacı olan mahallerin belirlenmesinde çok önemli bir fonksiyon ifa etmiştir. Böylelikle Mutasarrıflık binlerce kilogram tohumu meccanen üreticilere dağıtarak tarımın devamını sağlayabilmiştir.

Öte yandan Teke Sancağı tarımı için büyük bir tehdit oluşturan çekirge istilalarına karşı halk seferber edilmiş, Amele Taburları ve askerî birlikler bu mücadelede kullanılmıştı. Çünkü tarımsal alanları tahrip etmesi dışında

⁶⁸ Gönüllü, *a.g.m.*, s. 17.

⁶⁹ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 1031.

üreticinin daha sonraki ziraat döneminde tarlalarını emin şekilde ekebilmeleri için çekirge tohumlarının toplanması ve imha edilmesi gerekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Teke Sancağında tarımsal üretim düşüşü yaşandığı bir gerçektir. Fakat ülke genelinde yaşanan oranda bir düşüş söz konusu değildir. Nitekim sancakta en çok ekimi yapılan ürünler olan buğday ve arpanın yıllara göre ekiliş alanlarının karşılaştırılması bir fikir vermektedir. 1913 yılında 818.081 dönüm alana buğday ve 659.995 dönüm araziye arpa ekilmişken bu rakam savaşın ilk yılında 592.172 dönüm buğday, 263.000 dönüm arpaya gerilemiş ve 1915/1916 döneminde 536.132 dönüm buğday ile 215.314 dönüm arpaya düşmüştür⁷⁰. Ülkede 1913 yılında 75 milyon dönüm, 1914 yılında 30 milyon dönüm ve 1915/1916 döneminde 25 milyon dönüm arazide tarım yapılabildiği göz önüne alınırsa arpa ekilen arazi miktarının aşağı yukarı ülke geneliyle benzer bir düşüş eğilimi gösterdiği buğdayda ise azalma olmakla birlikte bunun ülke düzeyinin çok altında kaldığı görülür. Bu başarının sağlanmasında Sancakta tarımsal üretimi artırmak için alınan tedbirlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Sadaret Divan Kalemî Nizamât Defterleri (A.(DVNSNZAM. d): No: 24; 25.

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Belgeleri (DH. İ. UM.): 20/2; 56/24; 56/25; 59-3/1-56; 59-3/1-57; 93-2/1-4; 98-1/1-29; 98-2/1-31.

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Ek Belgeleri (DH. İ. UM. EK): 14/12, 16/68; 21/49; 88/15; 70/70; 98/60; 100/64.

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdiriyeti Belgeleri (DH. UMVM): 71/10; 137/72.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî Belgeleri (DH. ŞFR): 53/339; 55/167; 60/51; 60/53; 76/156.

İrade Meclis-i Mahsûs Belgeleri (İ. MMS): 181/4.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): 235/5.

II. Resmi Yayınlar

Düstûr, Tertib 2, C. 5, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

Düstûr, Tertib 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

⁷⁰ BOA., DH. İ. UM. EK. 16/68; Tefvik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, s. 87, 159.

Düstûr, Tertib 2, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

Salnâme-i Vilâyet-i Konya H. 1285; H. 1287; H. 1292; H. 1309, H. 1317.

Takvîm-i Vekâyi, no:1290; no:2483; no:2649; no:2656; no:2854; no:2895.

III. Kitap ve Makaleler

BEŞİKÇİ, Mehmet, “ ‘Topyekûn Savaş’ Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi” *Toplumsal Tarih*, S. 198 (2010), s. 62-69.

_____*Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015.

ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994.

EMECEN, Feridun, “Antalya”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 232-236.

GÖKMEN, Ertan, “Batı Anadolu’da Çekirge Felâketi (1850-1915)”, *Belleten*, LXXIV/269, (Nisan 2010), s. 127-180.

GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, “Konya Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)”, *Tarihin Peşinde*, S.8, (2012), s. 1-41.

GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, T.C. Başbakanlık İstatistik Kurumu Yay., Ankara 1997.

_____*19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul 1998.

KARACA, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitapevi Yay., Isparta 2002.

KÖSE, Osman, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canık’ın İaşe Durumu (1914-1918)”, *Belleten*, LXIII/238 (1999), s. 775-812.

KURAT, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Ankara 1966.

MUTLU, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.

QUARTAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, C. 2, İmge Yay., Ankara 1999.

TOPRAK, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

YILDIRIM, Mehmet Ali, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler” *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 13 (4), 2014, s. 1017-1042.

1857 Eflak ve Boğdan Seçimlerine Fransız Müdahalesi ve Sonuçlarına Dair Bir Araştırma

A Research on the French Intervention and Outcomes of the 1857 Elections of Wallachia and Moldavia

Fatma UYGUR*

Özet

Hukukî bakımdan “Memâlik-i Mahrûse” kabul edilen ve “Memleketeyn” olarak adlandırılan özerk “haraçgüzâr” Tuna prenslikleri Eflâk ve Boğdan’ın birleşmesini istemeyen Osmanlı Devleti’ne ve 1854 yılından beri bu iki prensliği işgal eden Avusturya’ya rağmen Paris Barış Antlaşması (1856)’nın 22. ve 27. maddelerine göre bu beyliklerde seçim öngörülmüştür. Buna göre her iki prenslik millî bir meclis ve divana sahip olabileceklerdir. Antlaşmanın 23. maddesiyle de başta Fransa olmak üzere ilgili devletlerden oluşan bir komisyon bu örgütlenmeyi gözlemek ve denetlemek için faaliyete geçirilecektir.

Fransa Avusturya, İngiltere ve Türkiye’nin olumsuz tavrını yumuşatacak bir projeyi masaya yatırır. Projeye göre sultanın hükümranlığında iki hospodardan biri Eflâk’ta, diğeri Boğdan’da ve iki meclisten biri Bükreş’te, diğeri Yaş’ta olmak üzere dokuzar kişiden oluşan 18 üyeli ortak komite kurulması öngörülmektedir. Ayrıca ortak bayrak ve para birimi önerisi de süreci yürüten devlet adamları Mehmet Emin Âli Paşa (1815-1871) ve Fuad Paşa (1814-1868)’yı ciddi anlamda zora sokmuştur.

Bu çalışmada, iki beyliğin birleşmesi yolunda yapılan mezkûr seçimlerin “Ke’em-lem-yekün” (hiç olmamış gibi) hükmüne konulmasını isteyen Fransa ile buna karşı çıkan Bâb-ı Âli’nin yaklaşık dört ay kadar süren (Haziran-Eylül) diplomatik mücadelesi çerçevesinde yaşanan gelişmeler, ultimatolar ve tehditler dikkate alınarak, Mustafa Reşid Paşa (1800-1858)’nin azledilmesine de yol açan sürecin siyasî sonuçları diplomatik belgeler çerçevesinde değerlendirilecek ve tartışmaya açılacaktır.

Anahtar kelimeler: Bâb-ı Âli, Fransa, Paris Antlaşması, Eflâk-Boğdan, Thouvenel, Vogorides.

---

* Dr., Ankara Üniversitesi, fuygur@humanity.ankara.edu.tr

Abstract

In spite of the Ottoman Empire's objections and Austria's occupation of 1854, an election, based on the 22nd and 27th articles of the Paris Peace Treaty of 1856, is foreseen at the autonomously ruled tribute players (haracguzar), Danube Principality of Wallachia and Moldavia, legally considered as "memâliki mahrûse" and named as "Memleketyn". According to the aforementioned treaty, both principalities will get the chance of having their own Parliament and own Council. With the article 23, a commission formed by France along with the other related states will be in action to monitor and inspect them.

France is to open a Project into discussion to soften the negative attitudes of Austria, United Kingdom and Turkey. According to the Project, a joint committee consisting of nine members of each, total 18 is supposed to be formed by one of the two "hospor's" in Wallachia and the other in Moldavia under the rulership of the Sultan and two parliaments, one in Bucharest and the other in Iași. Furthermore, the proposal of having mutual flag and mutual currency put Mehmet Emin Âli Paşa (1815-1871) and Fuad Paşa (1814-1868) in a serious difficulty as the leading statesmen of the period.

In this study, under the framework of diplomatic documents, the political effects of the elections for uniting these two principalities, will be evaluated and open to discussions by taking into consideration of four months (from June to September) diplomatic struggle of Bâb-ı Âli against France's desire of putting the elections into state of "Ke en-lem-yekun" –never happened- along with the progress, ultimatums, threats that even peaked to the dismissal of Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) from his duties.

Keywords: Bâb-ı Âli, France, Paris Peace Treaty, Wallachia and Moldavia, Thouvenel, Vogorides.

GİRİŞ

Hukukî bakımdan Memâlik-i Mahrûse sayılan ve "Memleketeyn" olarak adlandırılan Tuna beyliklerinden Tuna ile Karpatlar arasındaki Eflâk XV. yüzyılda, Boğdan ise XVI. yüzyılda Osmanlı egemenliğine haraçgüzâr statüsüyle girmiştir. Latin (Roman) dillerinin doğu koluna mensup olan Romence'nin konuşulduğu ve idarî bakımdan "ayrıcılık beylik" statüsüne sahip özerk bir yapıyla yönetilen bu iki Tuna boyu prensliği kendi iç yönetimlerinde serbest kalmışlardır. Osmanlı, temel yönetim unsurları olan kadı ve mutasarrıf gibi görevlileri atamadığı bu bölgelere Türklerin yerleşmesini de kesinlikle

yasaklamıştır.¹ Ekonomik olarak çok yararlanan bu bölgelerin² yönetici (prens) voyvoda ve hospodarları mahallî zadedgân (boyarlar) tarafından seçilerek sultanın onayını almışlardır. Her iki prenslik de aynı ırk ve dine mensuptur ve zaman içinde Osmanlı ile Rusya arasında tampon bir bölge durumuna gelmiştir.

Eflâk-Boğdan beyliklerini malî, iktisadî, askerî bakımdan tek bir çatı altında birleştirmeyi esas alan, kısaca “iki başlı ortak millî bir hayat” şeklindeki Fransız formülüne İngiltere, Avusturya ve Bâb-ı Âli karşı çıkmıştır. Her iki beylikte yapılan seçimlerde birleşme taraftarları kaybetmiştir. Beklediği sonucu alamayan Fransa seçimlere hile karıştığını ileri sürerek Osmanlı Devleti’ni sert bir şekilde protesto etmiş, hatta tehdit etmiştir. III. Napolyon, Paris’teki Osmanlı büyükelçisi Reşid Paşa’nın oğlu Mehmet Cemil Bey (1828-1872)’i Eflâk-Boğdan seçimleri ile ilgili politikadan dolayı sert bir dille azarlarken İstanbul’daki büyükelçisi Edouard Antoine Thouvenel (1818-1866) de aynı sertlikte bizzat Sultanı hedef alarak siyasî kriz yaratmıştır.

Eflâk ve Boğdan Beylikleri

Kuzeyde Karpat dağları, güney ve güney doğuda Tuna nehri ile çevrili bir bölge olan Eflâk, doğudan batıya göç yolu üzerinde olduğu için çeşitli kavimlerin istilasına uğramıştır. Milattan sonra II. yüzyılın sonlarına doğru Daklar’ın hâkimiyetinde iken Roma işgaline uğramıştır. Eflâk Hun, Peçenek ve Kıpçakların hâkimiyetinden sonra, Macar Krallığı ve Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Yıldırım Beyazıt döneminde vergiye bağlanan Eflâk Prensligi (Valachie) 1462 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti’nin mümtaz bir eyaleti haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet zamanından beri haraçgüzâr durumdaki bu beyliklerin tebaası Osmanlı tebaası zimmîleriyle aynı haklara sahiptir.³ Osmanlı, Eflâk-Boğdan’ı iki memleket anlamına gelen “Memleketeyn”⁴ olarak adlandırmış; Latinceye benzeyen bir dil kullandıkları için de halkına Valak ve Ulah demiştir. Eflâklılar ise kendilerini “Romîn” olarak adlandırmışlardır.⁵

1455’te Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Boğdan Prensligi (Moldavya)⁶ de hukukî açıdan 1541’den sonra Erdel Prensligi (Transilvanya) gibi “sair memâlik-i mahruse” sayılmaya başlanmıştır. Erdel Prensligi 1699 Karlofça’nın ardından Avusturya’ya bırakılırken Eflâk-Boğdan ise Berlin Kongresi (1878)’ne kadar Osmanlılara bağlı kalmıştır. Eflâk, XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’ne

¹ Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 12 (Halil İnalçık’ın önsözü).

² Bu Eyaletler, Osmanlı Devleti’ne yüksek miktarda vergi ödemekteydi. Jorga, a.g.e., s. 849.

³ Feridun Emecen, “Haraçgüzâr”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 91-92.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007, s. 42.

⁵ Kemal Karpat, “Eflak” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, TDV, İstanbul, 1994, s. 466.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu, s. 79.

tabi yerli hanedanlar tarafından idare edilirken, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rus ve Avusturya'nın tehditleri karşısında Eflâk müdafaa hattı olarak görülmüş ve yeni bir yönetim tarzı icraata konulmuştur. Eflâk ve Boğdan'ın idaresine yerli boyarlar tayin etmekten vazgeçilerek aralarında Rumenlerin de olduğu Fenerli Rumlar, yani batılı kaynakların "hospodar"* olarak adlandırdığı prensler üçer yıllığına göreve getirilmeye başlanmıştır. 1716'dan 1821'e kadar Eflâk ve Boğdan Fenerli Rum beyleri tarafından idare edilmiştir.⁷ Bu dönemde Rumen halkının Fenerli hospodarlardan hiç hoşnut kalmadıkları görülmüştür.⁸

Bilindiği gibi Rusya'ya Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Eflâk-Boğdan voyvodalıklarına ve diğer Ortodoks tebaaya müdahale etme hakkı ve bu bölgede konsolosluk açma izni verilmiştir.⁹ Bir müddet sonra Boğdan'ın bazı kısımları Avusturya'ya geçmiş, Yaş Antlaşması (1792) ile de Ruslar Boğdan'la sınır komşusu haline gelmiştir. Rus Çariçesi II. Katerina (1729-1796) Eflâk-Boğdan Tuna beyliklerini birleştirerek bir Rus "grandukasının" idaresine vermek niyetini gizlememiştir. 1812 Bükreş Antlaşması gereğince Boğdan'ın en önemli yerleri olan Akkirman, Kili ve Bender içinde meskûn Türk halklarıyla birlikte Rusya'ya bırakılmış ve Rusların "Besarabya" dediği bu eyalet 106 yıl Rus hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁰

Boğdan'da Fenerli Rum hospodarlarının Osmanlı Devleti'ne ihaneti görülünce tekrar eski usule dönülmüş ve II. Mahmut tarafından Ion Sandu Sturza voyvodalığa tayin edilmiştir (1822). Osmanlı-Rus savaşı (1827-1829) sırasında Ruslar bu beylikleri tekrar işgal etmiş ve savaş tazminatı bahanesiyle burada kalmıştır.¹¹ Rusya'nın müdahil olduğu bu dönemde "Organik Nizamname" ile özerkliğin alanı hukuken biraz daha genişlemiştir.¹² Batı da Rus

* İlber Ortaylı, Fenerli Rum beylerine "gospodar" demiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 2011. İstanbul; bu unvan, Fransızca kaynaklarda "hospodar" olarak kullanılmıştır.

⁷ Kemal Karpat, "Eflak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, TDV, İstanbul, 1994, s. 468; bu yüzyılda Eflâk'ta 37, Boğdan'da 33 voyvodanın görevlendirilmiş olması halkın Fenerli Rumların yönetiminden memnun kalmadığını göstermektedir. Bu voyvodaların halka zulüm etmelerinin yanı sıra Rusya ve Avusturya ile gizli ittifaklara girmeleri ihanet kabul edilmiş ve sıklıkla görevden alınmalarına sebep olmuştur. Karal, a.g. e., s. 43.

⁸ "Ainsi que la Valachie, la Moldavie eut beaucoup à souffrir du gouvernement phanariote" Eduard Thouvenel, "Constantinople sous Abdul-Medjid", *Revue des Deux Mondes*, T.21 1840, s.70.

⁹ Karal, a.g.e., s. 44; Akdes Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 291.

¹⁰ Kurat, a.g.e., s. 301.

¹¹ Abdülkadir Özcan, "Boğdan", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, Cilt 6, İstanbul, 1992, s. 271.

¹² Cezmi Karasu, "Bağımsızlıktan Birinci Dünya Savaşı'na Romanya", *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt, (Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), Ankara, 2006, (ss. 515-527), s. 516.

yayımlıcağını önlemek için tampon bölge olarak gördüğü Memleketeyn'i, bağımsızlık yolunda Fransa önderliğinde, tıpkı Yunan ayaklanmasında olduğu gibi desteklemiştir.

Eflâk ve Boğdan'da Meclis Hareketleri

Eflâk ve Boğdan aynı dil, din ve kültüre sahip oldukları halde değişik şekilde ortaya çıkmışlar ve siyasî alanda uzun süre ayrı olarak varlık göstermişlerdir. 1827-1829 Osmanlı Rus Harbi'den 1834'e kadar geçen sürede Rus işgali esnasında siyasî ve sosyal yapıda ciddi değişimler görülmüştür.¹³ Rus General Kissel vali sıfatı ile Eflâk ve Boğdan'ın boyarlarından oluşan bir meclis oluşturmuş ve 1830'da yürürlüğe konulan bir Dâhili Nizamname hazırlamıştır¹⁴. Bu nizamnameye göre teşekkül eden 132 kişilik meclis, yönetici voyvodayı yerli boyarlar arasından seçerek gerekli kanunları yapmak ve yürütmekle yükümlü olmuştur.¹⁵

Aleksandru Gika (1807-1857) ve Georges Bibesco (1802-1873) 1834-1848 yıllarında Eflâk'ı idare ederken sayıları ve güçleri artan toprak sahipleri büyük siyasî nüfuz elde etmişlerdir.¹⁶ Bu sınıfın çocukları eğitim için Batı'ya özellikle Fransa'ya giderek yeni bir orta sınıfın oluşmasını sağlamışlardır. Daha önce, Transilvanya'da yaşayan Ulahların kurduğu kilise Ortodoksluktan ayrılarak Roma Katolik kilisesine bağlanmış; bu alanda yetiştirilmek üzere talebeler Roma'ya gönderilmiştir. Roma'ya nispetle Rumen olduklarını anlatan kitapların okutulduğu okullar açılmış; yeni ekonomik ve kültürel imkânlar sayesinde eğitim ve sanatta milli bir Rumen kültürü gelişmiştir.¹⁷ Eflâk-Boğdan'da çıkan matbuatın Rumenlerin millî birlik ve beraberlik şuurunun uyanmasına katkıda bulunduğu açıktır.¹⁸

Avrupa'da hürriyet ve ulusçuluk akımlarının yol açtığı ihtilâllerin Eflâk-Boğdan'da da vuku bulması kaçınılmazdır. 1848 ihtilâller döneminde iki beylik arasında gümrük kaldırılarak, ortak bir yapı için ilk adım atılmıştır. Ancak Rumenlerin 1848 ihtilâli doğrudan Osmanlı idaresine değil Rus hegemonyasına ve voyvodaların kötü yönetimine karşı yapılmış bir hareket olduğu

¹³ Adolphe Billecocq, *La Principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco*, Bruxelles, 1847. s. 33.

¹⁴ Jorga'nın eserinde bu nizamname'nin adı dâhili diye tercüme edilmiştir. Jorga, a.g.e., s. 1856.

¹⁵ Seçilen voyvoda Osmanlı tarafından, Rusya onay verdiği takdirde azledilebilecektir. Karal, a.g.e., s. 45-46.

¹⁶ Billecocq, a.g.e.

¹⁷ Karpat, a.g.m., s. 469.

¹⁸ Tuna vilayetinde çıkarılan gazetenin aboneleri arasında da memleketeynliler vardır. Bekir Koç, "Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34/ S. 57, 2015, (ss.121-158), s. 138.

söylenbilir.¹⁹ Burada çıkan isyanlardan kaçan Rumenler Fransa'ya sığınarak Romanya'nın kuruluşu için teşkilatlanıp mücadele etmişlerdir. Böylece Fransa'ya yönelen asiller ve çocukları Fransızca öğrenerek eğitim ve kültür alanında ciddi atılımlar gerçekleştirmişlerdir. Eflâk-Boğdan entelijansiyasında millî birlik fikri²⁰ güçlü olmasına rağmen Romanya'nın kuruluşu fiilen, başta Fransa olmak üzere batılı devletlerin politikasıyla gerçekleşecektir.

Sıcak denizlere inmek düşüncesiyle boğazlara ilerleyen Rusya'nın yayılma politikasına karşı bir tampon devlet kurmak isteyen Fransa ve Sardunya Eflâk-Boğdan'ın birleşmesini kabul etmişlerdir. Rusya da çeşitli sebeplerle bu iki beyliğin birleşmesine arka çıkarken İngiltere ve Avusturya'nın desteklediği Osmanlı Devleti ise kopuşun ilk adımı olan bu birleşime şiddetle karşı çıkmıştır.²¹ Buna rağmen, Fransa'da Katolik kilisesinin desteğini alan ve bir hükümet darbesiyle kendini imparator ilan eden III. Napolyon (1808-1873) ile Osmanlı'daki diplomatik temsilcisi Thouvenel, Tuna Prenslüklerinin yani Eflâk ve Boğdan'ın Romanya adı altında siyasî teşekkülü için olağanüstü gayret sarf etmişlerdir.²²

Fransa'nın Eflâk ve Boğdan Politikası

Fransız bayrağının Doğu'da yeniden yükselmesi, uzun zamandır kaybettiği itibarını elde etmek ve İngiliz etkisini zayıflatarak Avrupa'da güç sahibi olmak III. Napolyon'un dış politikadaki emperyal hedefleri arasındadır.²³ Eflâk-Boğdan meselesi de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Öte yandan, III. Napolyon'un bu bölgeyle ilgili politikasının belirlenmesinde Fransa'ya sığınan Eflak ve Boğdanlıların Fransız kamuoyu nezdindeki faaliyetleri ve Latin eksenli Katolik siyasetleri de etkili olmuştur. Bu dönemde Paris'te Eflâk-Boğdan Beylikleri meselesini nihai bir çözüme kavuşturmak için bir konferans hazırlığı sürerken, Fransız Dışişleri Bakanı Kont Walevski (1810-1868)'nin, Bâb-ı Âli'yi yani Sadrazam Reşid Paşa (1800-1858)'yi birleşme esasına dayalı Fransız tezini

¹⁹ Karal, a.g.e., s. 48.

²⁰ "Eflâk ve Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti." Ortaylı, a.g.e., s. 27.

²¹ Thouvenel, L., *Trois Années de La Question d'Orient 1856-1859* D'après Les Papiers Inédits de M. Thouvenel, (Editeur: Calmann Lévy), Paris, 1897, s. 4.

²² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 385; Sürgünde bulunan Eflâk ordusunda uzun yıllar görev yapmış bir komutan (isimsiz) III. Napolyon'dan bağımsızlığı yönünde yardım istemiştir. A.D.M.A.E.F. (Archives Diplomatiques Du Ministre Des Affaires Etrangères Français) MD. Turquie vol: 54-55 P/ 173, s. 58- 68.

²³ Fatma Uygur, "XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahı ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 168-169.

kabul etmesi için zorlaması da bu politikanın gereğidir. Fransa'ya göre Osmanlı tarafından atanan hospodar ve kaymakamların kötü yönetimi yüzünden yüzyıllardır acı çeken bu iki beyliği bir çatı altında birleştirmek etkili bir yöntem olacak ve halkı mutlu edecektir.²⁴ İki beyliğin birleşmemesi durumunda Paris Antlaşması ile tesis edilen uluslararası dengeler yeniden değişecektir.²⁵ Buna göre Fransa, Avusturya'ya koz olarak kullanmak üzere bir yıl evvel düşman kabul edip Kırım'da²⁶ savaştığı Rusya ile beylikler meselesinde anlaşmıştır. Avusturya bu beyliklerin ortak bir meclisle birleşmesine, imparatorlukta bulunan Rumenlerin de benzer oluşumlara kalkışmasından çekindiği için destek vermemiştir. Roma kilisesine bağlı bu beyliklerin, koyu bir Katoliklik politikası yürüten III. Napolyon'u, bir yıl evvel Kırım'da aynı safta müttefik olarak savaşan İngiltere'den uzaklaştırdığı açıktır. İngiltere ise mevcut statükoyu bozmamak adına önce itiraz ederek, sonra da tarafsız kalarak birleşime karşı çıkmamıştır. Rusya ise "ideé fixe" (sabit fikir, saplantı) haline gelen Osmanlıyı parçalama politikasını ısrarla sürdürmüştür.²⁷

Eflâk-Boğdan'ın kesin kaderinin belirlenemediği 1856 Paris Antlaşması'na göre beyliklerin yönetimi sultanın hâkimiyetinden (süzerenliğinden) ve Rus himayesinden (protektorasından) çıkartılıp antlaşmayı imzalayan devletlere verilmektedir.²⁸ Adeta Tuna ve çevresi için yapılan antlaşmanın 22, 23, 24, 25, 26 ve 27. maddeleri beyliklerde bir takım düzenlemeleri hükme bağlamıştır. Söz konusu antlaşmanın²⁹ 24. maddesine atfen divanların nasıl ve ne şekilde teşekkül edeceği hakkındaki hükümler Fransa adına İstanbul'da bulunan Büyükelçi Antoine Edouard Thouvenel (1818-1866) tarafından bizzat hazırlanmıştır.³⁰ Buna göre, sultanın hükümlerinde iki hospodardan biri Eflâk'ta, diğeri Boğdan'da ve iki meclisten biri Bükreş'te, diğeri Yaş'ta olmak üzere dokuzar kişiden oluşan 18 üyeli ortak komite kurulması öngörülmektedir. Osmanlının hâkimiyeti yıllık vergi almakla sınırlanırken mesele siyasî ve hukukî

---

²⁴ Thouvenel bu birleşimi Fransızca "en une seule vie" şeklinde belirtmiştir. Thouvenel, L., a.g.e., s. 3.

²⁵ Uygur, a.g.t., s. 226.

²⁶ 4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında vuku bulan Kırım Harbi Osmanlı-Rus Savaşı olmakla beraber, Birleşik Krallık, Fransa, Piyemonte-Sardinya devletlerinin de Osmanlı tarafında yer aldıkları büyük bir savaştır. Kurat, a.g.e., s. 326-329.

²⁷ Kurat, a.g.e., s. 326.

²⁸ Jules de Clerq, *Recueil des Traités de la France, Sous les auspices du Ministère des Affaires Etrangères 1877-1880*, Tome 12, A. Durant et Pedone-Laurie Editeurs, 1881, Paris, s. 246.

²⁹ 1856 yılının Mart ayında Paris Kongresi toplanmıştır. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, C. 1, s. 342.

³⁰ Karal, a.g.e., s. 55, 57; Uygur, a.g.t., 223.

anlamda uluslararası bir boyut kazanmış ve Fransa, kurulacak müşterek özel komisyonda hâkim bir rol üstlenmiştir.

Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın diplomatik el yazmaları arşivinde bulunan 13 Şubat 1856 tarihli bir belgeye göre, Paris'te yaşayan yaklaşık 70 kadar Eflâk ve Boğdanlı Fransa, İngiltere ve Sardunya devletlerinin konferans temsilcisi olarak görevlendirilen ortaelçilerine hitap eden bir mahzar* imzalamışlardır.³¹ Bu mahzarda son iki yıl içinde ülke topraklarında yapılan askerî işgallerden dolayı Tuna Prenslikleri olarak her iki halkın bedbaht ve mutsuz olduğu ifade edilmektedir. Fransa'da ikamet eden ve kendilerini Rumen olarak nitelendiren bu imzacı elitler Tuna'da müreffeh bir devlet istediklerini ve bu sebeple birleşmek istediklerini açıkça ve resmi olarak dile getirmişlerdir. Paris konferansında temsilci olarak bulunan büyük güçlerin ortaelçileri, zaman aşımına uğramayan kararlarla Eflâk-Boğdan halkını güçlü bir birlikteliğe götürecektir. 70 kadar Eflâk-Boğdanlı'nın ortaklaşa imzaladığı bu belgede toplam beş milyon³² insanın aynı duygu ve düşünceleri taşımadığını da hatırlatmaktadır. Karşı konulamaz bir arzu olarak gösterilen bu birleşme güçlü bir ihtiyaçtan doğmaktadır. Ortaelçilere hitap eden bu mahzar aynı din, dil, örf ve adet vurgusu yapmaktadır. Bazı boyarların çıkarları uğruna can çekişen vatanına ihanet ettiğini, buna rağmen Eflâk ve Boğdan'ın birleşmek istediğini ve bunun için ortaelçilerin siyasî ve diplomatik yardımlarına mutlak surette ihtiyaç bulunduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı kazanma vurgusu da bulunan bu dilekçede hassaten Fransız ortaelçisine Romanya'nın desteklenmesi hususunda çağrıda bulunulmuştur.³³

Arşivde bu vesikanın hemen ardında, Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti'nden gönderilen 18 Şubat 1856 tarihli Moldova Prensi Gika'ya hitap eden bir ferman sureti bulunmaktadır. Bu fermana göre yukarıda zikredilen mahzar Bâb-ı Âli'yi rahatsız etmiştir. 10 numaralı bu vesikada Moldova'da bazı kişilerin ad hoc Divana dilekçe vermek için bir araya geldiklerinden bahsederek, olaydan duyduğu rahatsızlığı nota halinde deklare edilmiştir. Bu Divanın Bâb-ı Âli'nin emriyle toplanması ve Prens Gika'nın çalışmalarına katılması imparatorluğa bağlılığına delalet etmektedir. Aleyhteki gösterilerden fevkalade rahatsız olan

* Yüksek bir makama sunulmak için yazılmış çok imzalı dilekçe.

³¹ A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 9, s. 30-32.

³² Koç, a.g.m., s. 140; 15 Şubat 1866 miladî yılına tekabül eden bu tarihe göre, Eflâklar iki milyon dört yüz bin, Boğdanlılar ise bir milyon altı yüz bin olarak sayılmıştır. Bu durumda on yıl öncesine ait Fransızca mahzarda verilen rakam bir milyon daha fazladır. Cezmi Karasu, Romen Prensliklerinin nüfusunu birleştikleri 1859 tarihini temel alarak 3.864.848 kişi olarak vermiştir. Karasu, a.g.m., s. 525.

³³ 9 numaralı bu mahzarın sonuna 10 Mart 1856 tarihi düşülmüş. Belgenin başındaki 18 Şubat 1856 tarihi farklı bir yazı formatındadır (İmzaların altında kalan bir ifade okunamamıştır.). A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 9, s. 30-32..

Bâb-ı Âli, Prens'i uyarmak ihtiyacı duymuştur: Böyle yapılanmalar huzuru ve düzeni bozacağı muhakkak olduğu için kabul edilemez olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti ve Sultanı tebaasının huzuru için her daim çalışmaktadır. Gerçek vatansever insanlar bu Divan çalışmalarının sonucunu güvenle beklemelidir. Yapılan manifestoların iyi niyetli olmadığı aşikârdır. Şüphesiz bu ve benzeri huzuru bozacak hareketler devam ederse devlet gereğini yapacak ve sert tedbirlerle olayları bastıracaktır.³⁴

Arşivde 11 numaralı vesika Fransızca bir ferman suretidir. Buna göre, Devlet-i 'Aliyye ve Sultan, müslim/gayrimüslim tebaanın güvenini sağlamak ve hayat şartlarını iyileştirmek için bahsettiği bu ferman anlaşmalı devletlerin tek veya topluca Sultan ve tebaası arasına girme hakkını asla vermeyecektir.³⁵ 19 numaralı vesika, Tuna Prenslüklerinin iç işlerinde Rus himayesinin tamamen kaldırıldığını, Rusya'nın hiç bir hakkının olmadığını ve söz konusu beyliklerin ayrıcalıklı yönetim hakkının Sultan ile anlaşmaya imza atan büyük güçlerin himayesinde olduğunu vurgulamaktadır.³⁶

Vesikalarda, birtakım başlıklar altında yapılması istenen askerî, siyasî ve ticarî bölgesel teşkilatlanma biçimleri taraflara önerilmiştir. Buna göre her iki Tuna Beyliğinin coğrafi durumlarını göz önünde bulundurarak bir savunma sistemi geliştirmesi ve herhangi bir yabancı saldırı karşısında mukavemet etmesi anlaşmacı devletlerin koyduğu hükümlerden bazılarıdır. Dağlar ve göllerin konumu Osmanlı-Rus sınırlarının muhkemleşmesinde etkili olacaktır. Tuna nehri ve havzalarının serbestçe kullanımı ise anlaşmaya imza koyan devletlerin oluşturacağı kurul tarafından, önceden belirlenen hükümleri etkili bir biçimde uygulanacaktır. Bu hükümlere uymak koşuluyla anlaşmacı devletlerden her biri Tuna üzerinde bir veya iki tane hafif savaş gemileri bulundurabilecektir. Karadeniz her ülkenin ticarî çıkarlarını korumak amacıyla ticarî gemilere açık olup, savaş gemilerine ise kapalı olarak tarafsızlaştırılacaktır. Nehre kıyısı olan iki ülke ise anlaşmacı diğer devletlerin onayıyla hafif savaş gemisi sayısı hususunda kendi aralarında karşılıklı olarak anlaşabileceklerdir. Avusturya, Fransa, Büyük Britanya ve Bâb-ı Âli Hıristiyan tebaanın dinî ve siyasî haklarını koruyacak ve Rusya barışa davet edilecektir.³⁷

³⁴ A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 10, s. 33-34.

³⁵ A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 11, s. 35; 12 numaralı belgede Fransız büyükelçi Thouvenel, Osmanlı-Rus savaşı sonucu yapılan Kaynarca Antlaşması'nı madde madde inceleyerek, yürürlükte olan veya kaldırılan hak ve yükümlülükleri kaleme almıştır. Bu incelemenin sonucunda edindiği bilgiler Thouvenel'e Tuna Prenslükleri Divan seçimlerinde alt yapı oluşturmuştur. A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 9, s. 36-51.

³⁶ A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 19, s. 56.

³⁷ A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), no: 19, s.56 -62.

Memleketeyn'in siyaseten birleşmesinin kabil olamayacağını düşünen Bâb-ı Âli, Reşid Paşa'nın büyükelçiliği döneminde, Eflâk ve Boğdan'ın birleştirilerek Rus Çarı'nın damadının kral olarak atanacağı şeklinde çıkan haberler hakkında bu birleşmenin kabul edilemez olduğunu bildiren 25 Cemazielahir 1261/1 Temmuz 1845 tarihli bir tahrirati söz konusudur. Burada Reşid Paşa, Rusya'nın bu birleşmeyi istese bile Avusturya'nın ve diğer devletlerin müsaade etmeyeceğini bildirmektedir.³⁸ Oysaki sonraki yıllarda yaşanan gelişmeler Reşid Paşa'nın fikir değiştirdiğini gösterecektir.³⁹

Bu iki beyliğin siyaseten birleşmesi Osmanlıdan kopuşa götürürken Pera'da ikâmet eden Fransız Büyükelçi Thouvenel Eflâk ve Boğdan'ın statüsünü belirlemek için önerilerini maddeler halinde sıralamıştır. Buna göre ortak bir maliye, ticaret, gümrük, posta teşkilatı ve benzeri konularda "iki başlı milli ortak hayat" şeklinde özetlenebilecek bir taslak plân ortaya konulmuştur.⁴⁰ Bu plân çerçevesinde Osmanlı bürokratlarının Eflâk-Boğdan yönetimi hususunda duymak bile istemedikleri bir formül "yabancı bir Prens" (un prince étranger) Fransız diplomatları tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Nihayet, maddeler halinde hazırlanan taslak, ilgili devletler tarafından da uygun görülerek Eflâk'ın merkezi Bükreş'e ve Boğdan'ın merkezi Yaş'a gönderilmiştir.⁴¹

Divan (Ad hoc) Seçimleri

Eflâk ve Boğdan'da toplanacak Divan (ad hoc)'a davet amacıyla 13 Ocak 1857 tarihli komisyon kararında tüm halkın huzur ve refahına vurgu yapılarak ilgili hattı hümayun hatırlatılmaktadır. Mehmet Esat Saffet (1814-1883) sadrazamın müsteşarı olarak bu anlaşmaya diğer temsilcilerle birlikte imza atmıştır. Alınan kararlarda, her bölgeden yüksek din adamlarının ve bürokratların yönetime belli sayıda katılmaları gibi hükümler yer almaktadır.⁴² Bu durum, Fransa'nın Divan seçimlerinde istediği sonuca ulaşmak için Bâb-ı Âli

³⁸ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, 2010. Ankara, s. 614.

³⁹ Rumen tarihçi Jorga'ya göre "Mustafa Reşid Paşa, 1854 yılının Ekim ayında Fransa'nın İstanbul elçisine sakin bir biçimde Romen prensliklerini birleştirme ve böylece Rusya'nın tehlikeli komşuluğundan kurtulma, hatta Avrupa devletleri tarafından himayeye alınan bu güçlü ve tarafsız devletin başına Avrupalı bir prensi getirme ihtimalinden bahsetmişti." Jorga, a.g.e., s. 1948.

⁴⁰ A.D.M.A.E.F Cote MNESYS 50 MD Turquie P/7851 vol: 115 vues: 497 No: 52, s. 380; A.D.M.A.E.F. Cote MNESYS 50 MD Turquie P/7851 vol: 115, vues: 497, s. 235- 237.

⁴¹ Karal, a.g.e., s. 55.

⁴² Georges Bibesco, *Roumanie 1843-1859. Règne de Bibesco. Lois et Décrets, 1843-1848, Insurrection de 1848, Histoire et Légende*, Tome II, Paris, 1894, s. 654-655.

ve Reşid Paşa üzerinde büyükelçiliği aracılığıyla ciddi baskılar kurmaya çalıştığını doğrular niteliktedir.⁴³

Bölgeyi ve bölge halkını yakından tanıyan Edouard Thouvenel, diplomat olmadan önce Osmanlı topraklarına yaptığı seyahat esnasında Tuna Prenslikleri'nde incelemelerde bulunmuştur. La Hongrie et la Valachie⁴⁴ adlı seyahat notlarında coğrafi bilgiler yanında askerî, sosyal, malî ve idarî bilgiler de vermektedir. Önceden edindiği bilgileri Büyükelçiliği döneminde siyasî hükümlerle kaleme alan Thouvenel'e göre, Eflâk'ta yaklaşık 95'i büyük olmak üzere 2700 boyar bulunmaktadır. Bunlardan 95 tanesi Divan'da 20 vekille temsil edilmek isterken, diğer boyarlar 34 vekille temsil edilmek istemiştir. Bu durumun ülkenin mevcut ekonomisini etkileyeceği düşüncesini taşıyan Büyükelçi İstanbul'dan Fransa'ya yazdığı raporunda, aralarında birleşime karşı çıkan boyarlar olduğunu ve büyük boyarların birbirleriyle sürekli mücadele ettiklerini belirtmiştir⁴⁵.

Prens Gika'nın, Stirbey ile Kaynarca Antlaşması'ndan sonra eski Ulah taraftarlarının desteğiyle tahta çıkan ilk hospodar Georges Démèter Bibesco ve adamlarının meclis seçimlerinde seçilmesini önlemek için kesin emirler verdiği bilgisi seçimlerin çok hararetle geçmesine neden olan sebeplerden biri gibidir.

İstanbul'da neşredilen Fransızca "Le Journal de Constantinople" adlı gazete Vogorides hakkında methiyeler düzen çok sayıda makale yayınlayarak adeta Türk tezinin sözcüsü olmuştur. Osmanlı taraftarı Prens Vogorides'i Napolyon'a benzeterek övgüler yağdıran bu gazetenin yayınlarından rahatsız olan Thouvenel, Fransa'nın itirazı doğrultusunda gazetenin sahibinden şikâyetçi olmuştur. Bu şikâyet gazetenin Vogorides hakkındaki olumlu yayınlarını derhal durdurmasına sebep olmuştur.⁴⁶

Paris Antlaşmasının 23. maddesine göre, beyliklerin durumlarını inceleyerek idarî teşkilatlarının esaslarını yeniden yapılandırarak bir komisyon kurulması gerekmektedir. Komisyon, Avusturya'nın bölgeyi boşaltmasından sonra çalışmalarına başlamıştır. Bükreş'te faaliyetlerini sürdürecektir bu

⁴³ A.D.M.A.E.F. 133 CP/322 P/677 (1856 Janvier-Fèvrier) Vues: 324, s. 60.

⁴⁴ Edouard Thouvenel, *La Hongrie et la Valachie (Souvenir de voyage et notices historiques)*, Libraire-éditeur: Arthur Bertrand, Paris, 1840.

⁴⁵ Thouvenel, L., a.g.e., s. 72; Jorga, üçüncü Kitap, 4. bölümde boyarların ilişkilerini, entrikalarını, özel hayatlarını ve Osmanlı Devlet adamlarıyla yaptıkları mücadelelerini ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Jorga, a.g.e., s. 1947-1968.

⁴⁶ İstanbul'da çıkan gazeteler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Thouvenel'in arşivinde yer alan elyazması "Doğu'da Basın" bölümü: A.D.M.A.E.F. MD. Turquie vol: 115, vue 497, (P.7851), s. 322; bu konuda Osmanlı sultanının Tuna Beyliklerinin ayrı kalmasını isteyen haberleri Journal des Débats adlı gazetede yayınlanmıştır. Journal des Débats Politiques Littéraires, Paris, 20 Şubat 1856.

komisyonda antlaşmayı imzalayan devletlerin temsilcileri bulunmaktadır. Fransa seçimden önce yaptığı araştırmalarda Boğdan'da birleşim muhaliflerinin çok güçlü olduğunu görerek rahatsız olmuştur. Avusturya'nın da desteklediği kaymakam adaylarından biri Gika'dır. Diğer aday, Rusya'da savaş sırasında casusluk yapan, önceki kaymakamla birlikte çalışan, Fransızların menfi anlamları barındıran "coco" kelimesiyle adlandırıldığı, İstanbul'da bir Rum Bey'ine hizmet eden, hatta kızıyla evlilik yoluyla zenginleşeceği ve hospodorluğa ulaşacağı iddia edilen, zeki, entrikacı Stourdza'dır. Her iki adayın ortak özelliği birleşmeye muhalif olmaları, Fransa ve Fransız politikalarından nefret etmeleridir. Buna karşın Fransa ve Rusya'nın desteklediği Yaş Başpiskoposluğu (metropoliten) Prens Vogorides'le açıkça mücadele etmiştir. Fransa Vogorides'in Reşid Paşa ile sürekli temas halinde olduğunu ve ikili oynadığını iddia etmiştir.⁴⁷ Boğdan'da bu seçim hareketliliği artarken İstanbul'da da Thouvenel başta Reşid Paşa olmak üzere Âli Paşa, Fuad Paşa ve Saffet Paşa gibi önemli devlet ricaliyle baskı derecesinde temas halindedir.⁴⁸

Nihayet, her iki beylikte Haziran 1857'de yapılan seçimlerde Boğdan'da birleşime karşı çıkan voyvodalar kazanmıştır. Tabiatıyla Fransa, seçimlere Bâb-ı Âli'nin (Reşid Paşa'nın) fiilen, Avusturya'nın resmen desteklediği ve birleşme karşıtı, Avrupa'da döneminin tüm büyükelçilerinin en kıdemlisi ve duayeni Lord Stratford⁴⁹ (1786-1880)'un şımarttığı kaymakam Vogorides marifetiyle hile karıştığını öne sürerek itiraz etmiştir.⁵⁰ Fransa, Boğdan kaymakamının sahte listeler düzenleyerek birlik taraftarı kişilerin seçime girmelerini engellediğini ve Avusturya'nın da bu duruma katkı sağladığını iddia etmiştir.⁵¹

Bu seçimlere Rusya ve Prusya da itiraz etmiştir.⁵² Bükreş özel komisyonunun aldığı kararların ihlal edildiğini savunan Fransa, seçimleri skandal olarak nitelendirmiştir. Cevdet Paşa yapılan seçimlerde Fransa'nın tutumunu Tezâkir'de şöyle aktarmıştır:

⁴⁷ Thouvenel, L., a.g.e., s. 109-116.

⁴⁸ A.D.M.A.E.F. 133 CP/343 P/ 686, Turquie, Vol: 343, 344, Vues: 896.

⁴⁹ Erdoğan Keleş, Tülay Ercoşkun, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğunun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyân (1807-1809), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 56, Ankara, 2014, (ss. 265-317), s. 267.

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 387; "Osmanlı Devleti ve ona destek veren Avusturya ve İngiltere prensliklerinde yapılan seçimlere hile karıştırarak Eflak ve Boğdan'ın ayrılmasını engellemişlerdi." Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 23.

⁵¹ Karal, a.g.e., s. 56.

⁵² La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 203; Thouvenel Rus, Prusyalı ve Sardinyalı diplomatların da kendisiyle beraber hareket edeceğini resmî olarak açıklamıştır. Thouvenel, L., a.g.e., s. 133-136.

“Hâlbuki Boğdan’da intihâb maddesi icra olunup ittihadın hülaflı zıbur edeceği anlaşıldığı gibi Dersaâdet’te Fransız elçisi Mösyö Thouvenel ‘Bu intihab yolsuz oldu. Ke’en-lem-yekün hükümüne konulsun ve illâ terk-i sefâret edüp giderim’ deyu iddiâ ve ısrâra kıyam eyledi. ...Reşid Paşa artık makam-ı sadarete pâydar olmayıp hemen id-iadbânın birinci günü azl ile yerine Giridli Mustafa Paşa” getirilmiştir.⁵³

Âli Paşa da Hariciye Nazırı olmuştur. Thouvenel’in seçimlerin derhal ertelenmesi ve yenilenmesi⁵⁴ için Dersaâdet’e meydan okuması Reşid Paşa’nın sadarettten azline neden olmuştur.⁵⁵

Fransa Osmanlı Devleti’ni sert bir şekilde protesto ve tehdit etmiştir. Paris’ten gelen acil bir telgrafta Reşid Paşa ile Voyvoda Vogorides’in azli, seçimlerin iptali ya da Büyükelçi Thouvenel’in diplomatik ilişkileri keserek İstanbul’u terk etmesi istenmektedir.⁵⁶ Bu bilgiyi Osmanlı paşalarına ileten büyükelçi, seçimler yenilenmez ise diplomatik ilişkileri derhal keseceğini ve İstanbul’u terk edeceğini küstah bir tavırla belirtmiştir.⁵⁷ Büyükelçi, Fransız hariciyesinden gelen emirleri almış;⁵⁸ buna göre Eflâk-Boğdan Beyliklerinin seçimleri ile ilgili gelişmeleri telgraflarla sürekli Fransa’ya iletmıştır.⁵⁹

Seçimlerin yenilenmesinde ısrarcı ve inatçı bir tutum izleyen Thouvenel yalnız değildir. 28 Temmuz’da Rus sefaretine gelen acil bir telgrafta, Rus büyükelçisinin seçimleri protesto etmesi ve Fransa ile birlikte hareket edilmesi istenmektedir. İtalyan birliğini sağlamak isteyen Fransa’ya gönüllü destek veren Sardinya ve Kral IV. Frederic Guillaume (1795-1861)’un hükümdarlığındaki Prusya da Fransız elçisini yalnız bırakmayacaktır. İngiliz Büyükelçisine gelen

⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20 (Yayımlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 199, s. 25.

⁵⁴ Thouvenel 27 Temmuz 1857 tarihli telgrafta “annulation immédiate et absolue de ces élections” ifadesiyle seçimlerin mutlak surette ertelenmesini dile getirmiştir. Thouvenel, L., s. 136.

⁵⁵ Rumen tarihçi Jorga’nın Osmanlı Tarihi kitabının (üçüncü kitabın) “Romanya Birliği İçin Verilen Mücadeleler ve Romen Prenslüklerinin Osmanlı Devleti’nden Koparılması” başlığıyla verilen dördüncü bölümünde anlatılan seçim süreci Thouvenel’in ve La Baronne Durand de Fontmagne’nın anlatımlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik “Aydınlık Çağı felsefesini benimseyen Romen intelligentsia’sı gibi, Jorga için de, Romanite’yi temsil eden tüm Romen halklarının birleştirilmesi tarihî bir misyondur” diye özetlenebilir. Jorga, a.g.e., s. 12 (Halil İnalçık’ın önsözü).

⁵⁶ La Baronne Durand de Fontmagne, *Un Séjour à l’Ambassade de France à Constantinople Sous Le Seconde Empire*, Librairie Plon, Paris, 1902, s. 239; Thouvenel, L., a.g.e., s. 138.

⁵⁷ La Baronne Durand de Fontmagne, a.g.e., s. 239.

⁵⁸ Karal, Thouvenel’in bu inatçı ve katı tutumunu, Osmanlıyı aşağılayıp hakir gören küstah Rus Büyükelçisi Mençikof’a nispetle “mençikoflaştı” demiştir. Uygur, a.g.t., s. 217.

⁵⁹ A.D.M.A.E.F. MD 133 CP/330 P 680, s. 287-292.

emir ise İstanbul'u terk etmemesi yönündedir.⁶⁰ Bu arada III. Napolyon da boş durmamış, İngiltere'ye başvurarak konuyu Kraliçe'ye götürmüştür. Kraliçe'den istediğini bulamayan III. Napolyon bu sefer Rus Çarı ile anlaşma yoluna gitmiştir.⁶¹ *"Kaderin garip cilvesi ile Paris Kongresi'nden bir yıl sonra Fransa, Kırım Harbi'ndeki müttefikleri ile düşman oluyor ve şiddetli çarpışmalarda bulunduğu Rusya ile ittifaka gidiyordu."*⁶² Bu arada Osmanlı üzerinde baskısını iyice hissettiren III. Napolyon, Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Bey'i, Bâb-ı Âli'nin tezini sunmak üzere saraya kabulü sırasında protokol kurullarını hiçe sayarak azarlamıştır.⁶³

Fransa, Boğdan seçimlerinin iptali için Bâb-ı Âli'ye 4 Ağustos'ta saat 10'a kadar mühlet veren bir nota çekmiştir. Gergin bir bekleyiş başlamıştır. Sultan Abdülmecit'in büyükelçiyi ikna çabaları da fayda etmemiştir. İki gün sonra Rusya, Prusya ve Sardunya büyükelçileri de diplomatik ilişkileri kestiklerini bildirerek Bâb-ı Âli'ye baskı kurmuşlardır. 11 Ağustos'ta Paris'ten gelen yeni bir emir büyükelçinin İstanbul'dan ayrılmaması yönündedir. III. Napolyon'un Osborne'da İngilizlerle yaptığı görüşmeler bu kararını etkileyen en önemli gelişmedir. Sultan baskılara daha fazla dayanamayarak Mehmet Rüştü Paşa (1811-1882)'yı sadarete getirmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler Thouvenel'in Fransa'ya dönüşünü ertelemesine yol açmıştır.⁶⁴ Böylece, Eflâk- Boğdan seçim süreci Fransa'nın isteği doğrultusunda yeniden başlamıştır. Paris'ten çekilen telgraflara göre Konsey akşam toplanacak, Ad hoc Divan seçimleri ertelenecek ve Paris Konferansı'nın kararına uyulması teklif edilecektir.⁶⁵ Thouvenel, 30 Temmuz 1857 tarihli bir başka resmî telgrafta, Divan'ın seçimleri ertelediğini ve seçimler için Paris Konferansı'nın hükümlerine uyma kararının alındığını sevinçle bildirmektedir.⁶⁶

Eflâk-Boğdan beyliklerinin birleşmesi yolundaki Fransız siyasetine karşı koyan Âli Paşa başarılı olamamıştır.⁶⁷ 19 Eylül 1857'de Boğdan'da, 26 Eylül 1857'de de Eflâk'ta yapılan seçimlerde her iki eyaletten de birleşme kararı

⁶⁰ La Baronne Durand de Fontmagne, a.g.e., s. 240.

⁶¹ Nihayet, III. Napolyon Rus Çarını ikna etmeyi başarmıştır. Her iki devlet konunun uluslararası bir konferansta görüşülmesi hususunda ittifak ettiler. İngiltere'yi arkasına alamayan Türkiye, seçimlerin yenilenmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Karal, a.g.e., s. 59.

⁶² Karaer, a.g.e. s. 23.

⁶³ Thouvenel, L., a.g.e., s. 106.

⁶⁴ Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mersim 1856-1858*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 216-218; La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 207-214.

⁶⁵ İstanbul'daki Fransız Büyükelçisine gönderilen (29 Temmuz 1857) tarihli telgraftır. A.D.M.A.E.F. 133 CP/ 330 P/680 s. 303.

⁶⁶ Uygur, a.g.t., s. 225; Thouvenel, L., *Trois Années*, 1897, s. 217.

⁶⁷ H. Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, (Türkçesi Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 85.

çıkmiştir.⁶⁸ 21 Ekim’de bu Divan’da alınan dört önemli karar Bâb-ı Âli’ye ve büyük devletlere gönderilmiştir. Birinci madde Bâb-ı Âli ile yapılan antlaşmalara uygun olarak Rumen ülkesi özerk olacak ve tarafsız kalacaktır. İkinci olarak Eflâk ve Boğdan Romanya adı altında birleşerek tek bir devlet olacaktır. Üçüncü maddede Avrupa’da hükümdarlık yapan bir hanedana mensup bir yabancı Prensin yönetimi talep edilecek ve dördüncü olarak anayasal ve temsilî bir hükümet/yönetim kurulacaktır. Bu maddeler Eflâk Divanı’nca alınırken, Boğdan Meclisi buna başka maddeler de ilave etmiştir.⁶⁹

Avusturya basınına göre Tuna Prenslikleri’nin anayasasının ilanı üzerine Avusturya’da büyük bir memnuniyetsizlik ortaya çıkmıştır. Avusturya Eflâk ve Boğdan’ın milli bir devlet olmasını değil, bir beylik halinde kalmasını tercih etmektedir. Avusturya basını, Paris Konferansı’nın bu kararının absürt olduğunu düşündüğünden ortak konvansiyona düşman olmuştur.⁷⁰

19 Ağustos 1858 tarihli Paris Konvansiyonu’na aykırı olarak Fransız taraftarı Alexandru Ioan Cuza, önce 17 Ocak 1859’da Boğdan’ın, 5 Şubat 1859’da ise Eflâk-Boğdan’ın birleşik beyliklerinin “Memleketeyn-i Müctemiateyn”in ilk Rumen Prensi olarak İstanbul’da kabul edilmiştir. Bâb-ı Âli, Nisan 1859’da Paris’te fiili durumu engellemek istese de İngiltere ve Avusturya Osmanlı’nın bu itirazını dikkate almamışlardır. Altı ay sonra 24 Eylül 1859’da yayınlanan bir fermanla iki ayrı meclisli birleşme Osmanlı Devleti’nce tanınmıştır. Bununla da yetinmeyen Voyvoda Cuza 1 Mayıs 1861’de meclisleri birleştirme isteğini Bâb-ı Âli ve imzacı devletlere göndermiştir. Prensin bu isteği yaklaşık altı ay sonra henüz Osmanlı Devleti’ne kâğıt üstünde bağlı kalacak şekilde (2 Aralık 1861’de) kabul edilmiştir. Eflâk-Boğdan 5 Şubat 1862 tarihinde artık tek meclisli, tek prensli bir devlet olmuştur. 1878 Berlin Antlaşması ise Romanya’nın Osmanlı Devleti’nden koparak bağımsızlığını hukuken tamamlamıştır.⁷¹

SONUÇ

XIX. yüzyılda ortaya çıkan siyasî gelişmeler Eflâk ve Boğdan’a önce geniş bir özerklik, ardından birleşme ve bağımsız devlet olma yolunu açmıştır. Rusya,

---

⁶⁸ Karal, a.g.e., s. 58.

⁶⁹ Georges Bibesco, a.g.e., s. 510.

⁷⁰ Journal des Débats Politiques et Littéraires, 5 Ağustos 1858.

⁷¹ Berlin Antlaşması’nda Romanya’nın bağımsızlığını belirten cümle: “La Roumanie a confiance que son indépendance sera définitivement et pleinement reconnue par l’Europe.” Jules de Clerq, *Recueil des Traités de la France, Sous les auspices du Ministère des Affaires Etrangères 1877-1880*, Tome 12, A. Durant et Pedone-Laurie Editeurs, Paris, 1881, s. 247.

yayılmacılık politikası doğrultusunda çeşitli bahanelerle bu münbit topraklara müdahale etmiş ve yapılan savaşlar akabinde imzalanan antlaşmalarla Eflâk ve Boğdan'a yeni imtiyazlar tanınmasına etki etmiştir. Memleketeyn nizamnamesi o zamana kadar ayrı karakterleri olan bu iki memleketi yönetim bakımından birbirine benzetirken, antlaşmalarla seçilen Divanlar da etkisini genişleterek özerkliğin istiklâle doğru evrilmesine basamak oluşturmuştur. Eflâk ve Boğdan'da Osmanlı Devleti tarafından atanan voyvodaların ihaneti, Rusya'nın bölgedeki çabaları, 1848 ihtilâlinin getirdiği karışıklıklar ve ulusçuluk-Romanite fikrinin gelişmesine etki eden olaylar Osmanlı hâkimiyetini ve egemenlik haklarını ortadan kaldırmıştır. 1856'da Paris Barış Antlaşması ile otonomisi daha da güçlenen Eflâk-Boğdan Beyliklerinde, III. Napolyon'un hususî gayretleriyle ad hoc Divan'da yeni düzenlemelerin yasal zemini oluşturulmuştur. Batı kamuoyunu arkasına alan birleşme eğilimi, Divanlarda yaşanan seçim sürecinde İstanbul'da ciddi diplomatik krizlere sebep olmuştur. Osmanlı Devleti bu birleşime şiddetle karşı çıkmasına rağmen 1858'den sonra fiilen çaresiz bir kabullenişle yapılan seçimlerde Alexandru Ioan Cuza'yı 1862'de ilk prens olarak beyan etmiştir. Osmanlının Memleketeyn'i 93 Harbi'nde Ruslara yaptığı askerî desteğin karşılığı olarak 1878 Berlin Antlaşması ile "Romanya" adıyla resmîyet kazanmıştır. Rumen tarihçi Jorga'ya göre Roma kültür geleneğini temsil eden bu milletin siyasî faaliyetlerinin hedefi "Romanite"sini korumak ve devam ettirmek için birlik ve bağımsızlık olmalıdır.

Kaynaklar

1- Fransız Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi (Archives Diplomatiques Du Ministre Des Affaires Etrangères Français: A.D.M.A.E.F.)

A.D.M.A.E.F. MD 133 CP/330 P 680, s. 287-292.

A.D.M.A.E.F. Cote MNESYS 50 MD Turquie P/7851 vol: 115 vues: 497 No: 52,

A.D.M.A.E.F. Cote MNESYS 50 MD Turquie P/7851 vol: 115, vues: 497, s. 235, 236, 237.

A.D.M.A.E.F. 133 CP/331 P/680 F 133 (Yak.300 belge, 1857, (Eflâk-Boğdan).

A.D.M.A.E.F. MD vol: 54-55 P/ 173.

A.D.M.A.E.F. 133 CP/322 P/677 (1856 Janvier-Février) Vues: 324.

2- Gazeteler

Journal des Débats Politiques et Littéraires (Şubat 1856; Haziran-Eylül 1857; 5 Ağustos 1858).

3- Araştırma ve İnceleme Eserleri

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

- BIBESCO, Georges, *Roumanie 1843-1859. Règne de Bibesco. Lois et Décrets, 1843-1848, Insurrection de 1848, Histoire et Légende*, Tome II, 1894, Paris.
- BILLECOCQ, Adolphe, *La Principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco*, Bruxelles, 1847.
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir 13-20* (Yayımlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- CLERQ, Jules de, *Recueil des Traités de la France, Sous les auspices du Ministère des Affaires Etrangères 1877-1880*, Tome 12, A. Durant et Pedone-Laurie Editeurs, Paris, 1881.
- DAVISON, H. Roderic, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, (Türkçesi Osman Akinhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- EMECEN, Feridun “Haraçgüzâr”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 90-92.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarîh Metinleri*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- JORGA, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarîhi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarîhi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007.
- KARAER, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülazîz’in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.
- KARASU, Cezmi, “Bağımsızlıktan Birinci Dünya Savaşı’na Romanya”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt, (Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), 2006, Ankara, (s. 515-527).
- KARPAT, Kemal, “Eflak” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, 1994, (s. 466-469).
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- KELEŞ, Erdoğan; ERCOŞKUN, Tülay, “Stratford Canning’in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğunun Durumu ve İstanbul’daki Üç İsyân (1807-1809)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 56, Ankara, 2014, (s. 265-317).
- KOÇ, Bekir, “Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34/ S. 57, 2015, (s. 121-158).
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

- La Baronne Durand de Fontmagne, *Un S jour   l'Ambassade de France   Constantinople Sous Le Seconde Empire*, Librairie Plon, Paris, 1902.
- La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*,  ev. G l ecek Soy rk, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Boğdan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, TDV, İstanbul, 1992.
- ŞENİ, Nora, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*,  ev. Şirin Tekeli, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- THOUVENEL, L., *Trois Années de La Question d'Orient 1856-1859 D'après Les Papiers Inédits de M. Thouvenel*, (Editeur: Calmann Lévy), Paris, 1897.
- THOUVENEL, Edouard, *La Hongrie et la Valachie (Souvenir de voyage et notices historiques)*, Libraire- diteur: Arthur Bertrand, Paris, 1840.
- THOUVENEL, Edouard, "Constantinople sous Abdul-Medjid", *Revue des Deux Mondes*, T. 21, 1840.
- UYGUR, Fatma, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahı ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara (Basım tarihi belirtilmemiş).

Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri

Yoruk Organizations, Roots and Features in Ottoman Rumeli

Harun YENİ*

Özet

Bu makalede, esas olarak Rumeli yörüklerinin – Batı Trakya yörükleri örnekleri üzerinden – askerî teşkilatının kökeni, dönüşümü ve niteliklerini tartışılmaktadır. Rumeli'nin fethi sürecinden itibaren, bölgede hem askerî bir güç hem de demografik bir unsur olarak önemli bir role sahip olan yörüklerin, Osmanlı askerî teşkilatı bünyesinde teşkilatlandırılmasının kökeni ve niteliklerine dair literatürdeki yaklaşımlara alternatif bir yaklaşım getirmek hedeflenmiştir.. Bu çerçevede, ilk olarak teşkilatın kökeni ve ilk dönem fetihlerinin güzergahları ve bu fetihlerde yer alan askerî unsurlarla bağlantısına vurgu yapılmaktadır. Ardından teşkilata dair kanunlar ve kanunlardaki değişim üzerinden yörük teşkilatının evrimi ve gerçekleştirilen yapısal değişimin ne anlama gelebileceği değerlendirilmektedir. Son olarak ise, yörük teşkilatının Rumeli'deki yörük nüfusla ilişkisi, mevcut literatür üzerinden tartışılmaktadır. Ayrıca, yörük defterleri ve tapu tahrir defterlerinin, teşkilat kapsamındaki yörüklerin nüfus oranına dair net bir cevap verip veremeyecekleri sorgulanmaktadır. Söz konusu kaynakların karşılaştırmalı ve detaylı kullanımıyla bölgedeki yörüklerin önemli bir kısmının teşkilata mensup olmadıkları fakat teşkilatın insan rezervini oluşturduğu savunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: yörükler, yörük teşkilatı, yörük defteri, Rumeli, Batı Trakya, Osmanlı İmparatorluğu.

---

* *Yrd. Doç. Dr.* , TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Tarih Bölümü

Abstract

In this article, the roots, evolution and features of the military organization of the yörüks of Rumelia are discussed through the examples from the Western Thrace region. It aims to bring an alternative approach to the origins and the qualifications of the yörüks who had a significant role from the beginning of the conquests in Rumelia both as a military force and as a demographic element. In this aspect, upon the origins of the organization, the connection between the yörük organization and the routes of the first conquests together with the military groups which took part in the conquests is stressed. Then, the evolution of the organization in time and the meaning of the structural changes are evaluated through the laws on the organization and their changes in time. Lastly, the connection of the yörük organization with the yörük population in Rumelia is discussed through the literature on the issue. In parallel with it, it is questioned whether the yörük registers and cadastral surveys could give an answer to the problem of the extent of the military yörüks in the region.

Keywords: *yörüks*, *yörük* organization, *yörük* register, Rumelia, Western Thrace, Ottoman Empire.

Rumeli’de yörüklerin askeri birlikler halinde teşkilatlandırılmasının 15. yüzyıl ortalarında II. Mehmed döneminde başladığı tahmin edilmektedir. Buna gerekçe olarak ise o dönemden kalan kanunname metinleri gösterilmektedir. Konuya dair ilk araştırmacılarından olan M. Tayyip Gökbilgin, bu teşkilatın kuruluş tarihine dair şunları ifade eder:

Fâtih zamanında yörük teşkilatı henüz inkişâfının başlangıcındadır ve ihtimal, rüşeym halinde II. Murad devrinde mevcut olduktan sonra, esasları bu zamanda tespit edilmiş ve gittikçe taazzuv eden askerî bir sınıf haline gelmeye başlamıştır.¹

Gökbilgin’in böyle bir teşkilatın kurulmasına neden ihtiyaç duyulduğuyula ilgili görüşleri ise sonrasında literatürdeki hâkim görüş olarak yerini alacaktır:

Yörüklerin Rumeli’de gittikçe çoğalmaları ve daha geniş sahalara yayılmaları, devleti, imparatorluk hizmetinde onlardan da âzamî istifade teminine sevketmiş ve bu maksatla yörüklere ve tatarlara mahsus kanun ve nizamlar vazedilmiştir.²

¹ M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Emlâd-i Fâtihân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957, s. 35.

² A.g.e., s. 19.

Yörüklerin Rumeli’de sayıca çoğalmalarının, böylesine bir teşkilatın arkasındaki temel sebep olarak görülmesi Gökbilgin’den sonra bu konu üzerine çalışan araştırmacılar tarafından da kabul edilmiş bir gerçek olarak dile getirilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak İnbaşı sonrasında da Altunan yörüklerin sayıca fazlalığını, söz konusu teşkilat çerçevesinde bir kanunî düzenleme yapılmasının gerekçesi olarak ifade etmiştir.³ Bununla beraber, yörüklerin artışının, devletin yörükleri doğrudan kontrol etme isteğini ortaya çıkardığını öne süren çalışmalar da vardır.⁴

Böyle bir yaklaşım anlaşılır olmasına karşın, yörüklerin Rumeli’deki varlığının tarihsel arka planını yeterince dikkate almadığı izlenimi oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, Rumeli’deki yörük teşkilatının oluşum süreci, Osmanlılar’ın bölgedeki ilerleyiş sürecinde yörüklerin aldıkları rolde aranmalıdır. Bu çerçevede, erken dönem Osmanlı askerî birlikleri daha anlamlı bir gerekçe sunacaktır.

İnalcık, Osmanlı Devleti’nin erken dönemlerinde önemli miktarda insanın aktif askerî hizmet karşılığında raiyyet rüsumundan muaf olduklarını ifade eder. Bunlar ağırlıklı olarak yaya ve müsellemler ile yörük ve tatarlardır. Özellikle devletin insan gücüne askerî anlamda daha çok ihtiyaç duyduğu onbeşinci yüzyılda bu durum daha geçerliydi. Fakat onaltıncı yüzyılla beraber durum değişti. Söz konusu askerî gruplara artık eskisi kadar ihtiyaç kalmamıştı. Onların yerine tımarlı sipahiler ve yeniçeriler ordunun ana yapısını oluşturdu. Böylelikle devlet, verdiği vergi muafiyetlerinin önemli bir kısmını bu gruplardan geri aldı. Yaya müsellemler ile yörük ve tatar gruplarını aktif hizmetten geri hizmete alarak onları köprülerde, kale tamiratında ve benzeri işlerde görevlendirmeye başladı. Daha öncesinde askeriyenin temel bir parçası olarak raiyyet rüsumundan muaf iken, geri hizmete alınmalarıyla birlikte yalnızca olağanüstü vergilerden muaf oldular.⁵ Mâlî mükellefiyetliklerindeki bu değişim, özellikle ilk dönemlerdeki geniş muafiyetleri dikkate alındığında, yörüklerin askerî teşkilatının önceki süreçte de bir askerî arka planı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bundan başka, erken dönem Osmanlı ve onun askeri yapısı, yörüklerin buradaki yerini anlamlandırmaya yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, Osmanlılar’ın uclar ve dolayısıyla uclardaki birlikler yoluyla Balkanlara ilerleyişi dikkate

³ Mehmet İnbaşı, “Yeni Belgelerin Işığında Rumeli Yörükleri”, *Osmanlı ansiklopedisi* c. 4 içinde, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 153; Sema Altunan “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yörükleri ve Naldöken Yörük Grubu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1999, s. 61.

⁴ Vahid Çubuk, “Yörükler”, *İslam Ansiklopedisi* c. 8, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s.430-435.

⁵ Halil İnalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* içinde, der. Halil İnalcık, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 597-598.

alınması gereken bir noktadır. Gazi uc beylerinin komutasındaki birlikler çoğunlukla yörüklerden oluşan birliklerdi ve uc beyleri de açık biçimde yörüklerle ilişkilendirilmekteydi. İnalçık'ın ifadesiyle yörükler, bu gelenekte, uc gazilerinden ayrı tutulmazlardı. Gaziyân, Aşıkpaşazade'de, Tanrı'nın sözünü yayan enstrümanlar olan abdalân ile birlikte zikredilmektedirler.⁶

İnalçık, Dobruca ve Deliorman bölgesindeki yörüklerin uc organizasyonu ile yakından bağlantılı olduklarını ifade ederek bu yörüklerin Mihaloğlu Ali bey gibi meşhur uc beyleri komutasında gazi veya akıncı olarak hizmet ettiklerini söyler.⁷

Yarı-göçebe yörük toplulukları, uc beyleri için ana insan kaynağını oluşturmaktaydı. Akıncılar, çeşitli sosyal gruplardan mürekkep olmasına karşın, ağırlıklı olarak yörüklerden oluşan bir askeri birlikti. "Göçebe Türkler (yörükler) hem ordunun hem de akınların geçiş güzergahında yer alan bölgelerde özellikle çok sayıda mevcuttu."⁸ Daha açık bir ifadeyle, yörükler ondördüncü yüzyıldaki fetih yolları üzerinde dikkate değer sayıda bulunmaktaydı. Böylelikle, fetihleri gerçekleştiren askeri birliklerin insan gücü havuzunu oluşturmuyordu. Aşıkpaşazade'de Saruhan'dan sürülen yörüklerin başında bir akıncı lideri olan Paşa Yiğit beyden detaylıca bahsedilmesi, yörüklerin bölgedeki varlıklarının askeri niteliğine dair çok önemli bir ayrıntıdır.⁹ İnalçık'a göre, fetihlerin ilk yüzyılında yapılan sürgünler, askerî bir amaç taşımaktaydı.¹⁰ Bu nedenle bölgeye aktarılan yörük nüfusunun ağırlıklı olarak bu çerçevede değerlendirilmiş olduğunu görüyoruz. İnalçık'ın Arnavutluk bölgesinin erken dönem tahrirleri üzerine yaptığı değerlendirmeler, bu yörük gruplarının yalnızca uçlardaki akıncı birliklerinin değil aynı zamanda erken dönem sipahi birliklerinin de insan kaynağını oluşturduğunu ortaya koyar:

Evrenos Bey ve Turahan Bey'e eşlik eden Anadolu'dan gelen Türk göçmenler ile birlikte Saruhan'dan gelen sorunlu göçebelere liderlik eden Üsküb'ün meşhur uc beyine [Paşa Yiğit Bey] fethedilen bölgelerde timarlar verildiğini dikkate aldığımızda uc bölgelerindeki savaşçı sürgünlere son derece cömertçe davranıldığı sonucuna varabiliriz.¹¹

Buradaki akıncı ifadesini, daha ziyade uc birliklerinin temel askeri kuvvetini oluşturan aşiret kuvvetleri olarak okumak gerekir. Zira klasik dönemde akıncı

⁶ Halil İnalçık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilayetnamesi", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, der. Halil İnalçık, Indiana University Turkish Studies, Bloomington 1993, s. 24-25.

⁷ A.g.m., 26.

⁸ Mariya Kiprovska, "The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia," *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2004, s. 56.

⁹ A.g.e., s. 54.

¹⁰ Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 124.

¹¹ A.g.m., s. 125.

birliklerinin yapı ve fonksiyonu değişmiş, akıncılar ordunun asıl kuvvetlerinden önce düşman hatlarına yıpratıcı akınlar yapan birlikler halini almıştır. Bu değişim, yörüklerin Balkanlar'a sürgünü ile birlikte değerlendirildiğinde, yörüklerin fetihlerin ilk yıllarındaki askerî fonksiyonları daha da netleşecektir.

Söz konusu sürgünlerin, geç ondördüncü erken onbeşinci yüzyılın akıncı aileleriyle birlikte Rumeli'ye geldikleri dikkate alındığında, uc beylerinin tam da bu yoldaşlarının Balkanlar'daki akıncı hizmetini yerine getirdiklerini varsaymamız yanlış olmayacaktır.¹²

Bu çerçevede, Pal Fodor'un dikkati çektiği üzere, erken dönem uc toplumundaki iççelik dikkate alındığında, uc bölgelerindeki yörükler arasında askerî veya askerî olmayan arasında net bir ayırım yapmak da güçtür.¹³ Zira toplumda bu türden keskin bir ayırım olmadığından ordu da toplumdaki ayrı bir birim olarak değerlendirilmiyordu.

Ondördüncü yüzyılda uc beylerinin takip ettikleri fetih güzergahlarına, yörük teşkilatının onaltıncı yüzyıldaki kayıtlarında geçen yerleşimlerle birlikte bakıldığında önemli bir resim ortaya çıkar. Osmanlılar, Gelibolu üzerinden Avrupa topraklarına ilk adımlarını attıktan sonra üç kol üzerinden Balkanlar'ın fethine giriştiler. İlk kol Tekfur Dağı ve Çorlu istikametinde, ikinci kol ise Malkara, Hayrabolu, ve Vize istikametindeydi. Üçüncü kol da Meriç nehri boyunca İpsala ve Edirne boyuncaydı. Fetihler ilerledikçe, buralardaki askerî üs olarak işlev gören uçlar da ileriye doğru taşınıyordu. Önce İpsala, Hacı İlbey ve Evrenos Bey komutasındaki sol kolun uc merkezi oldu. Bu uc sonrasında zaman içinde Gümülcine, Serez, Yenice-i Vardar ve Kara Ferye'ye taşındı. Kara Ferye'den ise iki kola ayrılarak Tırhala ve Üsküb istikametini takip etti. Sağ kol ise ilk olarak Yanbolu'ya taşındı, ardından, Karınova ve Pravadi sağ kolun uc merkezleri oldu. Pravadi'den sonra ise biri Tırnova ve Niğbolu diğeri Dobruca istikametinde olmak üzere iki kola ayrıldı. Orta kolun uc merkezleri ise Çirmen, Zağra ve Filibe idi. Filibe'den ikiye ayrılan orta kol, biri Sofya ve Niş, diğeri ise Köstendil ve Üsküb güzergahında ilerledi. Uc beyleri ve kuvvetlerinin izledikleri ana güzergahlar işte bu kolların güzergahlarıydı. Uc merkezlerinin civar bölgeleri de yine buraların fethi sırasında ele geçirildi.¹⁴

¹² M. Kiprovska, "The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia", s. 58.

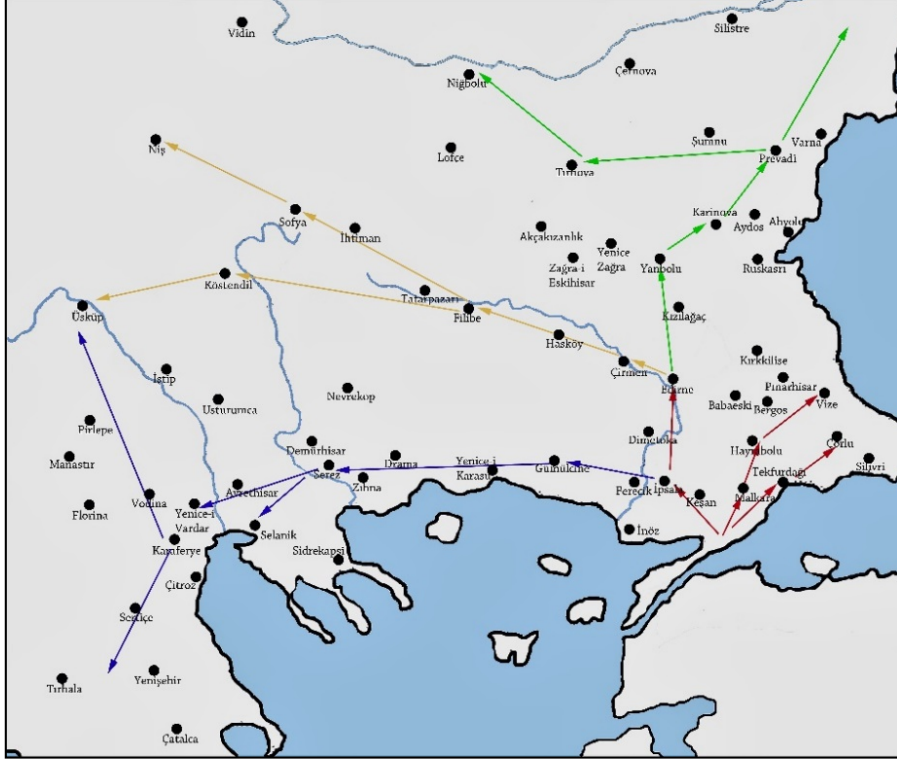
¹³ Pál Fodor, "Ottoman Warfare, 1300-1453", *The Cambridge History of Turkey: Byzantium to Turkey, 1071-1453*, c. 1 içinde, der. Kate Fleet, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 192.

¹⁴ Halil İnalçık, "Rumeli" *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, Brill, s. 608-609.

Kolların bu hatlarını, harita üzerinde şu şekilde gösterebiliriz:

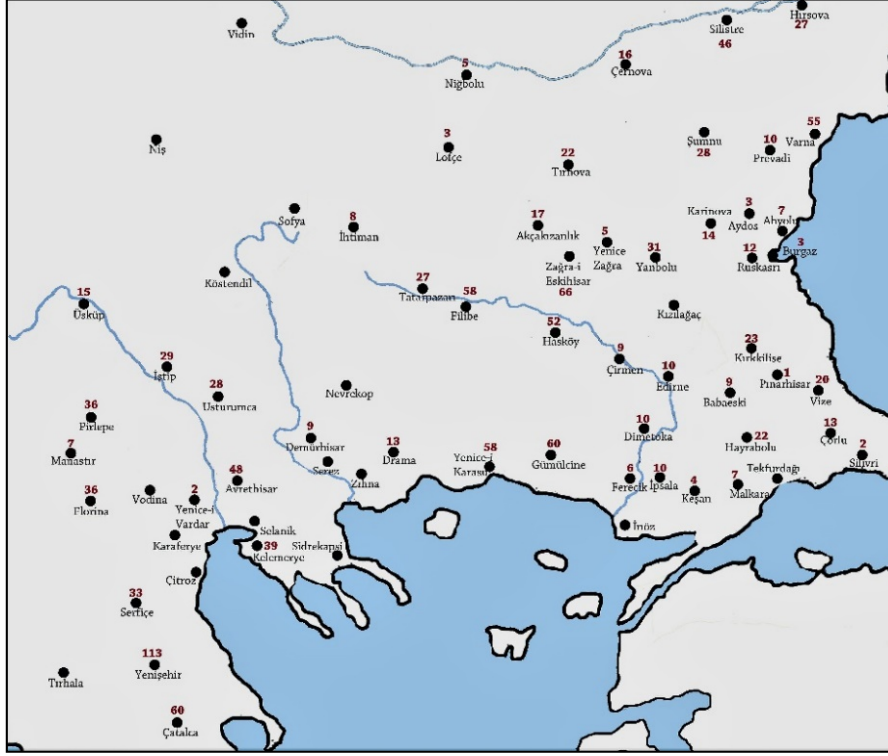
Resim 1- Rumeli'de Fetih Kollarının İzlediği Güzergâhlar¹⁵

Bu haritaya, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında yörük teşkilatı ocaklarının sayısal dağılımı üzerinden bakıldığında da benzeri bir resim ortaya çıkmaktadır:

¹⁵ Harun Yeni, "The Yörüks of Ottoman Western Thrace In The Sixteenth Century", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2013, s. 160.

Resim 2- 16. Yüzyılda Yörük Ocaklarının Sayısal Dağılımı¹⁶

Bu iki haritanın karşılaştırılmalı bir değerlendirmesi yapıldığında, Rumeli'deki yörük teşkilatının kökeninin, ondördüncü yüzyıldaki fetih sürecinde bölgedeki mevcut yörüklerde aranması gerektiği izlenimi oluşturmaktadır. Her ne kadar kesin bir hüküm vermek mümkün olmasa da, yörüklerin Osmanlılar'ın Balkanlar'daki ilk günlerinden itibaren uc birliklerinin askeri yapısının bir parçası oldukları yargısına varmak mümkündür. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki müstakil yörük teşkilatının ise bu defa geri hizmet birliği olarak da olsa önceki dönemlerde oynadıkları rolün bir nevi devamını üslemlendikleri varsayılabilir. II. Mehmed dönemindeki merkezileşmenin ve teşkilatlanmanın etkisiyle birlikte merkezî ordunun yapısal ve sayısal olarak güçlendirilmesi, böyle bir dönüşümün önünü açmış olmalıdır.

Kökenlerine dair tartışmaların bu şekilde olduğu yörük teşkilatına dair doğrudan ilk kaynaklar II. Mehmed dönemine aittir (1451-1481). Teşkilat kanunnamesinde geçen ifadelerle göre söz konusu yörükler her biri 24 nefer yörükten oluşan ocaklar halinde organize edilmiş, bunların biri o yıl göreve

¹⁶ A.g.e., s. 161.

katılan eşküncü, üçü ise görev sırası gelmemiş eşküncüler, yani çatallar idi. Geri kalan yirmi nefer, bunların giderlerini karşılayan yamaklardı:

Yigirmi dört kişiden biri eşküncü üçü çatal yigirmisi yamak ola. Ve mezkûr eşküncü kendü cebelü gönderi demirinde ve yileğinde[?] okında yayında kılıcında kalkanında eksük olmayub müretteb ola. Ve on eşküncünün bir orta bargiri olub bir tenktüri ola. Yörükler eşküncüsü çatalı yamakları arpa ve saman sarmak ve hisar yapmak ve gayrı avârıza karışmaya ve eşküne eşen etdüğü yıl sâlârlık vermeye şöyle bilesiz.¹⁷

Kanunî döneminde teşkilatın yapısında bir takım değişiklikler yapılmıştır. 1529-30 yıllarında oluşturulan muhasebe defterleri, bu değişikliklerin ilk örneğini oluşturur. Yanbolu yörük grubu için yazılan ve diğer yörük grupları için de geçerli olduğu tahmin edilen bu düzenlemeye göre, her bir ocaktaki yörük sayısı yirmibeşe çıkartılmış ve toplam eşküncü sayısı ise dört yerine beş olarak belirlenmiştir. Yamakların eşküncüler için ödeyecekleri meblağ ise elli akçe olarak ifade edilmiştir:

Zıkr olan yörükler ve tatarlar defter-i şâhîde bir ocakda beş nefer eşküncüdür ve yigirmi nefer yamak olur sefer oldukça yamaklarından avâriz mukâbelesinde ellişer akça alub sefer idenler [iderler?] cürmleri ve resm-i arusları defterde mukayyed olduğu üzere subaşlarının sefer vâki oldukça yörük yamaklarından ellişer akça alurlar amma sefer olmayacak almazlar¹⁸

Bu düzenlemenin Kanuni döneminde bir süre daha aşağı yukarı aynı şekilde geçerli olduğu, 1544 tarihli Tanrıdağı yörükleri tahririndeki kanunname metninden anlaşılıyor:

Eşküncü yörük ve tataran yigirmi beş neferi bir ocak beş neferi be-nevbet eşküncü yigirmi neferi yamak kayd olub sefer-i hümâyün ve hidmet-i padişâhî vâki' oldukda nevbetlü eşküncü yamaklarından 'avâriz-i divâniyye mukâbelesinde kanûn-i kadîm-i sultânî muktezâsınca ellişer akça harçlık alub sefer ederler hidmet ve sefer olmayacak eşküncü yamaklarından nesne almazlar¹⁹

Yine Kanunî döneminden olduğu iddia edilen bir başka kanunname metninde, yörük teşkilatına dair bir takım değişikliklerin olduğu görülmektedir:

¹⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. 1, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 354-355. Karş. Ö. Lütü Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: 1. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 387-395.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (buradan itibaren BOA.), *Tapu Tabir Defteri* (buradan itibaren *TTd.*) no. 370 [*Defter-i Yörükân*], f. 365.

¹⁹ BOA. *TTd.* 230 [*Defter-i Yörükân*], f. 1.

Rumelinde yörük ve müsellemler yamaları ki her biri ellışer akça verirlerdi. Evvelden sefer olıcak ellışer akça verirlerdi sefer olmayıcak vermezlerdi. Şimdi emr olundu ki sefer olsun olmasun ellışer akça vereler. Ve Rumelinde olan yörüklerin yigirmi dört kişiden bir eşküncü olub üç çatal yigirmisi yamak ola. Ve mezkûr eşküncü kendü cebelü olub gönderi demiriyle yileği ile ve oku yayı ve kılıcıyla müretteb ve mükemmel ola ve eşküncünün bir orta bargiri ola. Eşküncü ve çatal ve yamaklarına arpa ve saman ve hisar yapmak teklif olunmaya ve eşküncü eşdüğü yıl avâriz vermeye ammâ eşmediği yıl verür²⁰

Yörük teşkilatıyla ilgili düzenlemeler arasında özgün bir karaktere sahip olan bu düzenlemede her bir ocaktaki nefer sayısının yine II. Mehmed dönemindeki haline getirilmiş olması, ardından askerî donanımına dair verilen detaylarla birlikte göz önüne alındığında, II. Mehmed'in genel kanunnamesinden doğrudan alındığı izlenimi oluşturmaktadır. Fakat en dikkate değer değişikliğin, yamakların ödedikleri ellışer akçenin sefer olsun olmasın ödenecek olmasıdır. Bu metnin tam olarak düzenlenme tarihi bilinmemektedir, zira yalnızca Rumeli eyalet kanunnamesindeki bölümü günümüze ulaşmıştır. Yamaklık akçesinin her yıl alınacak olması ile birlikte bu kanun maddelerinin yalnızca Topkapı Sarayı arşivindeki eyalet kanunnamesi içinde günümüze kalmış olması, bu değişikliğe dair sağlıklı bir değerlendirme yapmayı pek mümkün kılmaz. Yine de yamaklık akçesine dair böylesine bir değişikliğin nedenleriyle ilgili birkaç ihtimal akla gelmektedir. Onaltıncı yüzyıl boyunca sıklıkla yapılan Orta Avrupa seferleri neticesinde orduyla birlikte geri hizmet birliklerine duyulan ihtiyacın da artmış olduğu görülür. Bu bağlamda sefer olmadığı zamanda da akçe alınması, eşküncileri göreve teşvik amacı taşıyor olmalıdır. Bununla birlikte, söz konusu düzenlemeye dair tek kaydın, imparatorluk merkezinde bulunmuş olması, uygulamaya konulmamış olma ihtimalini de düşündürmektedir. Zira, Kanuni devrinden epeyce bir süre sonra, 1580'lerden itibaren mevcut yörük kanunnamelerindeki ifadeler, önceki durumun devam ettiğini gösterir. 1591 tarihli Tanrıdağı yörükleri kanunnamesinde bu hal ifadesini şöyle bulur:

...defter-i şâhîde eşküncü yörük ve tatarda yigirmi beş neferi bir ocak beş neferi be-nevbet eşküncü yigirmi neferi yamak kayd olunub sefer-i hümâyûn ve hidmet-i padişâhi vâki'oldukda nevbetlü eşküncü yamaklarından 'avâriz-i divâniyye mukâbelesinde kânun-i kadîm muktezâsınca ellışer akça harçlık olub [alub?] sefer iderler hidmet ve sefer olmayıcak eşküncü yamaklarından nesne almazlar.²¹

Teşkilatın düzeninin eski haline dönüşü, merkezdeki kaydın ya istisnai bir durum veya geçici bir çözüm olabileceğine dair ihtimali de güçlendirmektedir.

²⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. 6, FEY Vakfı, İstanbul 1993, s. 343.

²¹ BOA., *TTd. no. 631 [Defter-i Yörükân]*, f4.

Gökbilgin, ocaklardaki nefer sayısındaki değişimin merkezi yönetim tarafından duyulan ihtiyaç sonucu ortaya çıktığını öne sürmekle birlikte bu artış veya azalmanın niçin yörük gruplarına ait defterlerde yer almadığına ve yamaklık akçesinin ödenme düzenindeki değişimin nedenlerine dair bir görüş ortaya koymaz.²²

Ana hatları itibarıyla yörük teşkilatı, temel olarak belli vergi muafiyeti karşılığında yörüklerin geri hizmet birlikleri olarak seferlere katıldığı veya devletin çeşitli görevlerde kullandığı, dönemine göre 24, 25 veya 30 neferden oluşan *ocaklar* şeklinde teşkilatlandırılan bir organizasyondur. Sayının 25 olduğu dönemde 5'inin esas hizmette bulunan ve sırayla göreve gittiği, diğer 20 yörük neferinin de görev dönemindeki yürüğün giderlerini karşılamak üzere 50şer akça verdiği bir yapıya sahipti.

Rumeli geneline yayılan teşkilat, esasen sekiz ayrı yörük grubu olarak organize edilmiştir ve 1544 tarihli kayıtlara göre ocak sayıları şu şekildedir:

Tablo 1 - 1544 Tarihinde Yörük Gruplarının Ocaklarının Dağılımı²³

Yörük grubu	Toplam Ocak sayısı
Kocacık (Bulgaristan)	132
Ofçabolu (Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan)	94
Naldögen (Trakya, Doğu Bulgaristan)	196
Tanrıdağı [Karagöz] (Batı Trakya, Doğu Bulgaristan)	328
Selanik (Selanik civarı)	492
Vize (Trakya)	105

Askeri ihtiyaçlar doğrultusunda kale bakımı, tamiri, inşaatı, sefer sırasında nakliye hizmeti gibi görevler verilen yörük eşkücülerinin hizmetleri yalnızca askeri boyutla sınırlı değildi. Aynı zamanda madenlerde, gemi yapımında, cami-mescit tamirinde de çalışıyorlardı.

Rumeli'deki yörük teşkilatı, literatürde bilinen bir organizasyon olmakla beraber, Rumeli'deki yörük nüfusu ile ilişkisi sorgulanması gereken bir meseledir. Teşkilat için düzenlenmiş yörük defterlerinin varlığı, literatürde Rumeli yörüklerinin askeri boyutuna dair yapılan vurguyla birlikte teşkilatın,

²² M. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, s. 42.

²³ Mehmet İnbaşı, "Rumeli Yörükleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yürükler ve Türkmenler*, der. Tufan Gündüz içinde, Yör-Türk Vakfı, Tarsus 2000, s. 180.

bölgedeki bütün yörükleri içine aldığı gibi bir izlenim uyandırmaktadır.. Konunun yakından irdelenmesi, bu durumun tarihsel bir gerçeklik olmadığı, yanıltıcı bir görüntü olduğunu ortaya koymaktadır.

Rumeli'deki yörüklerin askerî boyutuna dair dikkate alınması gereken ilk ciddi çalışma Ćiro Truhelka'nın makalesidir.²⁴ Truhelka, kanunnameler üzerinden yörüklerin devletle olan ilişkilerini ele aldığı bu yazısında her ne kadar askerî boyutla ilgili meseleleri yakalamakta sorun yaşamış gibi görünse de Selanik yörükleri defterinde yer alan bir kanunnameyi temel aldığından bu, askerî boyutla ilgili ilk çalışma denilebilir. Kanunnameden hareketle, askerî teşkilat mensubu yörüklerin oğullarının da yörük olarak kabul edildiğini, yörük subaşlarının başka yörük gruplarına karışmaması gerektiğini aktarır. Yine bir yörüğün başka bir teşkilata kaydolması veya başka bir yerleşim yerine gitmesi halinde dahi yörüklüğünün ortadan kalkmayacağı ifade edilir. Görünüşe göre Truhelka kanunnamedeki yörük tanımı ile bu yörüklere dönük kısıtlamaları belli bir sosyal gruba yönelik olarak değerlendirmiştir. Selanik bölgesine yeni gelen yörüklere dair kanun maddeleri olarak algıladığı bu kanunname üzerinden, bu yörüklerin reayaya uygulanan çift resmine göre daha az çift resmi verecek olmalarından dolayı buraya yerleştikleri kanaatine varır.

Yörük ... senelik ancak 12 akçe, ve yarım çiftlik ise 6 akçe ödüyordu, ve rayaları [*reâyaları*] pek sıkın bütün diğer vergilerden muafır. O güne kadar yalnız Yeniçerilere ait olan bu imtiyaz, serbest bir müslüman köylü sınıfının doğması için çok müsait şartlara malikti ve Balkan yörüklerinin, ya göçebe-çobanlıktan tamamiyle vaz geçmelerine, yahut çiftçi olarak yerleşip daimî köyler kurmalarına, yahutta hayvan beslemeyi çiftçilikle birlikte ancak periodik bir göçebelik halinde devam ettirmelerine sebep oldu, ki bu suretle göçebe hayat, en eski Yörüklerin de yerleşmesi ile yavaş yavaş ortadan kalkmağa başladı; ve bu suretle köylerin büyük bir kısmı onlara izafeten Yörüklük namı altında tanındı.²⁵

Teşkilatla bağlantılı olarak bahsedilen subaşı ve seraskerleri ise sadece idarî sebeplerle zikredilmiş olarak değerlendirir.²⁶

Truhelka'nın ardından Salahaddin Çetintürk ve M. Tayyib Gökbiğın'in her ikisi de 1943'ün Kasım ayı içinde çıkan çalışmaları yörüklerin doğrudan askerî

²⁴ Ćiro Truhelka, "Über die Balkan-Yürük", *Revue Internationale des Études balkaniques I*, (1934-35): 89-99. Bu makale kısa bir süre sonra Türkçe'ye çevrilmesine karşın ancak 1990lar'ın başında yayımlanabilmiştir: Ćiro Truhelka, "Balkan Yörükleri Hakkında", çev. *Türk Kültürü Araştırmaları* 30, no. 1-2 (1992): s. 263-73. Yarı-göçebe topluluklara dair 19. boyunca ve 20. yüzyıl başlarında çalışma yapan yapılan ilk Avrupalı araştırmacılara dair bkz. M. T. Gökbiğın, Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân, s. 1-13.

²⁵ Ć. Truhelka, "Balkan Yörükleri Hakkında", s. 272.

²⁶ Ć. Truhelka, "Balkan Yörükleri Hakkında", s. 271.

organizasyonu üzerine yapılan ilk çalışmalardır.²⁷ Çetintürk, yörük defterlerini tanıtarak yörük cemaatlerinin başlarında çeribaşı ve subaşlarının olduğunu ve Truhelka'nın aksine bunların askerî bir pozisyon ifade ettiğini söyler ve Rumeli'deki yörüklerin tamamının askerî organizasyonun bir parçası olduğunu belirtir.²⁸ Çetintürk'ün çalışmasındaki temel sorun da Rumeli'deki yörüklerin tamamını teşkilatın etkin birer parçası olarak değerlendirmesidir. Gökbilgin'in bildirişi esas itibarıyla Rumeli'deki yörük yerleşimleri hakkında olmakla beraber, askerî organizasyonu da anlatır. Çetintürk'ten farklı olarak ise tüm Rumeli yörüklerinin teşkilatın bir parçası olmadığına dair bir imâ taşır:

Bu kanunnameler ordu içinde ve ordunun geri hizmetlerinde muayyen bir vazifesi olan, diğer askerî sınıflar gibi bir sınıf haline gelmiş bulunan yörüklere mahsustur.²⁹

Barkan'ın sürgünler makalesinin ikinci bölümü, yörük nüfus ağırlıklı olmakla birlikte, Barkan'ın da yörüklerin tamamının askerî teşkilata dahil olmadıklarını ifade etmesi önemlidir.³⁰

1957'de ise yörüklerin askerî teşkilatı meselesini bütün taraflarıyla ortaya koyan bir çalışma, M. Tayyip Gökbilgin tarafından "Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân" başlığıyla yayımlanmıştır.³¹ Bu teşkilatın ortaya çıkışından 17. yüzyıl sonunda evrilerek evlâd-i fâtihân adını alması ve sonrasında da ortadan kalkmasına kadar bir bütün halinde ele alan Gökbilgin, yörük defterlerini tarih araştırmacılarına detaylı olarak tanıtan kişidir. Çalışma, hem yörük defterlerinden hem de evlâd-i fatihan defterlerinden çeviriyazı örnekleri de içerir.

Bu temel çalışmalar yörüklerin askerî organizasyonlarının literatürde bilinmesi açısından çok önemli olmakla birlikte, sonraki araştırmalarda ortaya çıkan bir yanlış algılamının da önünü açtı. O da Rumeli yörüklerinin tamamının

---

²⁷ Gökbilgin, 1943 Kasım'ında III. Türk Tarih Kongresi'nde Rumeli yörüklerinin sosyal ve askerî teşkilatlarına dair bir bildiri sunar (M. Tayyip Gökbilgin, "Rumelinin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler", *III. Türk Tarih Kongresi* içinde, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943). Aynı tarihte Salâhattin Çetintürk'ün makalesi yayımlanır (Salâhattin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yürük Sınıfı ve Hukukî Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* II, no. 1, (1943): s. 107-116). Çalışmalar aynı tarihli olmasına karşın, ilginç biçimde literatürde genel kanaatin, bu konuya dair ilk çalışmanın Çetintürk'ün makalesi olduğu yönündedir.

²⁸ Çetintürk'ün çalışmasında Truhelka'ya atf olmaması dikkate değerdir.

²⁹ M. T. Gökbilgin, "Rumelinin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler", s. 652.

³⁰ "...(Rumeli'ndeki yörüklerin büyük bir kısmının tâbi bulunduğunu aşağıda göreceğimiz) askerî bir teşkilata..." Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" [2. bölüm], *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13, (1952): s. 70.

³¹ M. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*.

bu askerî teşkilatın aktif birer parçası oldukları algısıdır. Her ne kadar Gökbilgin’de bunun aksi yönünde ifadeler mevcut da olsa, çalışmasının genel yapısından böyle bir sonuç çıkartılmıştır. Çetintürk’te ise kesin olarak tüm yörüklerin teşkilatın bir parçası oldukları ifade edilir.

Bu algının oluşmasında başka – belki de daha etkin – bir nokta temel kaynakların ismidir. “Defter-i yörükân” başlığı taşıyan bu kayıtlar, 1544’ten 1675’e kadar çeşitli aralıklarla bahsettiğimiz yörük toplulukları için tutulmuş kayıtlardır. Özel bir isim taşımayan bu kayıtlar, basitçe *defter-i yörükân* olarak adlandırılmıştır. Aslında yalnızca yardımcı birlik olarak teşkilatlandırılan yörüklerin isimlerini içeren bu defterler, böyle bir isimlendirmenin de etkisiyle, içeriği aynı derecede dikkate alınmadan Rumeli’de bir bölgedeki bütün yörüklerin kaydedildiği defterler olarak değerlendirilmişlerdir.

Bu kayıtların adlandırılmasıyla birlikte bizzat kendilerinden kaynaklanan önemli bir başka noktayı da belirtmek gerekmektedir. Söz konusu defterlerin başında yer alan *kanunnâmeler*, defterde kayıtlı olmayan yörükleri de ilgilendiren bazı vergilendirmeye dair hususları da içerir. Bunun da sebebi, bölgedeki yörüklerin ihtiyaç halinde bu teşkilatın bir parçası olarak kaydedilebilmeleridir. Yani aslında bölgedeki bütün yörükler, teşkilatın bir parçası olmamakla birlikte bu teşkilatın bir tür insan rezervini oluştururlar.

Aslında tam da bu nedenle yörük kavramının hem askeri hem de askeri olmayan yörükler için kullanıldığı görülmektedir. Yani bir idarî birim olarak yapılandırılan bu yörük grupları söz konusu algıyı güçlendirmekle birlikte ayırım yapmayı da zorlaştırır. Örnek olarak Tanrıdağı yörükleri adı altında kayıtlı askeri yörüklerin ocaklarındaki eksiklerin yine aynı bölgelerdeki kayıtlı olmayan yörüklerle tamamlanması durumu, 1544 tarihli Tanrıdağı yörükleri kanunnamesinde – ve yine aynı şekilde diğer yörük gruplarının kanunnamelerinde – net olarak görünmektedir. Kanunnamelerin ilk kısımları askeri teşkilata dair maddeleri sıralarken, diğer yarısı da yörüklerin üretim faaliyetleri ve bununla bağlantılı olarak vergilendirilmelerine dair kanun maddelerini içerir. İşte bu sebeple yörük kavramı, hem askeri-idari anlamında hem de sosyal bir topluluk anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda neredeyse bütün yörük gruplarına ait kanunnameler önemli benzerlikler taşır.

Rumeli yörüklerinin tamamının askeri teşkilatın bir parçası olmadıklarına, bununla beraber teşkilata dahil olmayan yörüklerin, teşkilat açısından bir tür insan rezervi olarak değerlendirildiğine dair oldukça net bir başka kanıt da mühimmelerden verilebilecek şu örnektir.

...yörük taifesi tâ’un olmakla ekserî fevt olub eşkünci yamaklarından cüz’î kimesne kalub haymâneleri dahi vefâ eylemeyüb eşküncileri yamakları fakir ü kalil olub hidmet dahi ziyâde olub hidmete kudretleri olmayub birkaç nefer dahi ziyâde yamak ta’yin olunmasın bildirmişsin imdi her ocağa beşer nefer

yamak yörük tevâbi'inden yazmak emredüb buyurdum ki evvelâ tahriri emr olunan yörüklerin haymanesin teftiş eyleyüb haric-ez-defter ne mikdar haymane bulunursa ale'l-esâmi defter eyleyüb dahi haymaneden ve sayir 'uteka ve yörük tevâbi'inden defter-i 'atikde olan yamaklarından ziyade beşer yamak dahi girü ta'yin eyleyüb defter-i cedide yamak kayd eyleyesin ki hizmet vâki' oldukda eşküncilerine lâzım olan harcların kanun üzre vireler. Haymaneden ve sayir yörük 'utekâsından ve tevâbi'inden kayd eyleyesin³²

1571 tarihli bu kayıt temel olarak ocaktaki yamak sayısının o dönemki fiyat artışlarına paralel olarak 20'den 25'e çıkarılmasına dair bir kayıttır. Bunun nasıl yapılacağına dair verilen detaylarda ise yörük defterlerinde kayıtlı olmayan yörüklerin varlığı da net olarak ifade edilmektedir. *Haric-ez-defter* olan *haymane* yörüklerin ocaklardaki yamak sayısını artırmak için kaydedilmeleri istenmektedir. Buradan da söz konusu defterlerin, bütün yörüklerin kaydını içermediği ve eksikliklerin de kayıtlı olmayan yörükler yoluyla tamamlandığı görülmektedir.

Haymanelerle ilgili dikkate değer bir nokta da bu durumda olan yörüklerden – en azından bir kısmından – *resm-i haymane* adıyla yamaklardan alınan meblağın aynısı toplanarak söz konusu yörük grubunun zâiminin gelirin de dahil edildiğidir. Fakat zaimin gelirinin tamamlanması için dahil edilen bu haymanelerden başka bu miktarı ödemeyen haymaneler olduğu da görülmektedir. 1591 tarihli yörük defterinde zaimin geliri için resm-i haymane ödeyen yaklaşık 200 yörük neferinin tamamının yalnızca bir kazâdan – Yenice-i Karasu'dan olduğu göz önüne alındığında, diğer kazâlarda da haric-ez-defter yörüklerin de olması gerektiği sonucu çıkar ki, onlarla ilgili böyle bir resm-i haymane kaydı söz konusu değildir. Yani denilebilir ki defter dışı yörüklerle teşkilatın ilgisi, ya ocak sayılarındaki eksilme durumunda ya da zaim geliri olarak yazılmaları gerektiğinde ortaya çıkmaktaydı.

Bu noktada klasik tahrir defterlerinin de yörük teşkilatı açısından değerlendirilmesi, durumun daha net olarak görülmesi bakımından önemlidir. Bu defterlerde kaydedilen yörüklerin askerî teşkilatlanmayla bağlantılı olup

³² 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) [Özet-Transkripsiyon-İndeks] c. I, Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi 383, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1996, 572 numaralı mühimme kaydı. Karş. Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, 2. ed. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 13-14. Ahmet Refik'in bu mühimme derlemesi, başlığının aksine Rumeli yörüklerine dair de epeyce kayıt içermektedir. Burada söz konusu olan mühimme kaydı, Anadolu yörükleri hakkında yapılan bir çalışmada, Rumeli yörüklerinin askerî teşkilatına değinmeden alıntılanmıştır: Ömer Düzbakar, "Hüdavendigâr Sahasında Konar-Göçerler," *U.Ü. Fen-Ebediyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* IV, 4 (2003): s. 69.

olmadıkları, üzerilerine düşülen “eşküncü” veya “yamak” notuyla belirtilmiştir. Ağırlıklı olarak Tanrıdağı yörüklerinin bulunduğu Yenice-i Karasu kazâsında 1529’da neferen 797 yörük vardır. Bu yörüklerden yalnızca 4’ü eşküncü ve 113’ü de yamak olarak kayıtlıdır.³³ Yani bu sayılara göre Yenice-i Karasu’daki yörüklerin sadece %15’i askeri teşkilatın bir parçası olarak kaydedilmiştir. 1568’de aynı kazada 1240 yörük neferinden 23 eşküncü, 94 de yamak kayıtlıdır, yani oran %9’dur.³⁴ Elbette bu oranları mutlak değerler olarak almamak gerekir. Söz konusu olan, netice itibarıyla yarı-göçebe gruplardır ve bu tahrirlerin temel maksadı da yörüklerin askeri durumunu tespit etmek değildir. Ancak bu örnekler, genel durumun literatürde doğrudan yörük defterleri üzerinden yapılan kesin değerlendirmeler şeklinde olmadığını da açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yörük defterlerinin, bölgedeki bütün yörüklerin kaydı olduğu fikrinden doğan bir başka genel eğilim de yörük nüfusunu bu defterlere göre tespit etme eğilimidir. Bununla bağlantılı olarak da söz konusu defterlerdeki kazâ kazâ yapılan ayrımlardan yola çıkarak her kazâda ne kadar yörük olduğunu belirlenmeye çalışılmaktadır. Yukarıda bahsedildiği ve gösterildiği gibi askerî olmayan yörüklerin de varlığı aslında bunu temelde imkansız kılar. Bununla birlikte, bu durumdan bağımsız olarak yörük defterlerinin böylesine bir hesabı yapmak için güvenilir kaynaklar olmadığı ifade edilmelidir.

Bu yargıya varılmasının ardındaki neden ise şu şekilde açıklanabilir: Bir yörük defterindeki ocaklar, bağlı buldukları kazâyâ göre gruplandırılırlar. Buna göre de doğal olarak belli bir kaza başlığı altında kaydedilmiş olan ocakların o kazâda bulunan eşküncü ve yamaklardan oluşması beklenir. Araştırmacıların yörük nüfusuna dair hesaplamaları, temelde bu varsayıma dayanır. Önemli bir detay olarak yörük defterlerinde bir kazâda kayıtlı bulunan yörük sayısıyla tahrir defterlerinden çıkan sayıların birbirinden oldukça farklı olduklarını belirtmek gerekir. Aslında bu gerçek bile bölgedeki yörük nüfusun hesaplanmasının mümkün olmadığını açıkça gösterir. Bunun sebepleri üzerine çeşitli spekülasyonlar yapılabilir. Fakat bu durumun sebeplerinden biri olarak söylenebilecek net bir veri de bu kazâ sınıflandırmasının aslında yalnızca organizasyonel olarak yapılmış bir sınıflandırmadan ibaret olma ihtimalinin gayet yüksek olduğudur.

Bunu daha iyi açıklamak için kaza sınıflandırmasına biraz daha yakından bakmak gerekir. Yörük defterlerindeki eşküncü ve yamaklar, üzerilerine hangi köy veya cemaate mensup oldukları bilgisiyle birlikte kaydedilmişlerdir. Kaydedilen bu yerleşim yerleri tespit edilip ait oldukları kazâlara göre

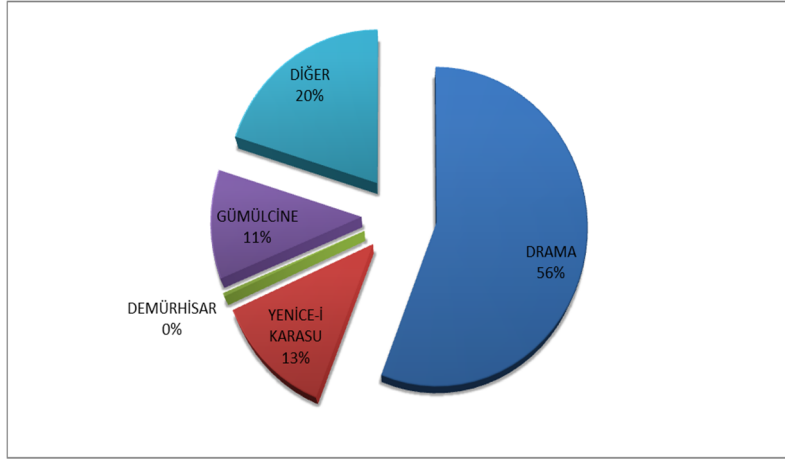
³³ BOA. *TT.d. 167, f. 20–29.*

³⁴ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (buradan itibaren TKGM.), Kuyûd-i Kadîme Arşivi (buradan itibaren KKA.) *TT.d 187, f. 56b–91b; TKGM. KKA. TT. 577, f. 21a–54a.*

sınıflandırıldığında aslında belli bir kazâ altında yazılmış olan ocak mensuplarının, yalnızca o kazâdan olmadıklarını tespit ediyoruz.

Drama örneği, bu durumun oldukça net olarak gözlemlenebildiği bir örnektir. 1586 tarihli yörük defterindeki bu verilere göre Drama kazâsı başlığı altında kaydedilen eşküncü ve yamakların toplamda 812 yerleşim yeri ve cemaat adı altında kaydedildikleri ve bunların yarıya yakın bir oranının, %44'ünün Drama kazâsı dışında kalan yerler olduğu görülmektedir.³⁵

Tablo 2 - 1586 Tarihinde Drama Kazası Başlığıyla Kaydedilen Yörüklerin Yerleşim Yerleri Dağılımı

Hatta bazı *yamaklar*, Yenice-i Karasu ve Gümülcine şehirlerinden kaydedilmişlerdir. Diğer kazâlar arasında Avrethisar ve Hasköy gibi kazâlar da mevcuttur. Buradan, açıkça anlaşılıyor ki kazâlara göre ayrılarak kaydedilen *ocak*lardaki bu sınıflandırma söz konusu ocaklara mensup yörüklerin o kazâda buldukları anlamına gelmemektedir. Bunun nedeni hakkında net bir bilgi yoktur. Fakat, böyle bir uygulamanın temel olarak idari-askeri kaynaklı bir uygulama olabileceği ihtimali yüksektir. Herhangi bir görevlendirme sırasında yörük ocaklarının göreve çağırılma sürecinin bir parçası gibi görünmektedir, yani bir nevi yoklama defteri işlevi taşıdıkları düşünülebilir. Genel olarak bu konuya dair en net söylenebilecek noktanın, yörük defterlerinin bir bölgedeki yörük nüfusunun hesaplanmasında kullanılamayacağıdır. Bu da klasik tahrir defterleri ve yörük defterlerinin yakından ve karşılaştırmalı incelenmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır.

³⁵ H. Yeni, "The Yörüks of the Ottoman Western Thrace In The Sixteenth Century", s. 198.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı'nın kuruluş sürecinden itibaren, özellikle Balkanlar'a geçiş sürecinde hem askerî hem de demografik açıdan merkezî bir rol üstlenen yörüklerin, 16. yüzyıldaki askerî teşkilatının Rumeli'deki varlıkları açık bir tarihsel gerçeklik taşımaktadır. Bununla beraber, konu hakkındaki araştırmalarda teşkilatın gerek kökenlerine dair gerekse niteliklerine dair farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bütün yörüklerin aktif olarak buldukları bir teşkilat olduğu varsayımını geçerli kabul etmek mümkün değildir. Bu teşkilatla ilgili kayıtlardan edinilen bu izlenimin, yine aynı kaynaklara fakat tahrir kayıtlarını da göz önüne alarak bakıldığında gerçek durumu yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, yörüklerin tam olarak ne kadarının teşkilata mensup olduklarının da net bir cevabının olmadığını belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA., *TTd. no. 167*

TKGM. KKA., *TT.d no. 187*

TKGM. KKA. *TT. no. 577.*

BOA., *TTd. no. 370 [Defter-i Yörükân]*

BOA., *TTd. no. 230 [Defter-i yörükân]*

BOA., *TTd. no. 631 [Defter-i Yörükân]*

Yayımlanmış eserler

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570–1572) [Özet-Transkripsiyonİndeks] c. I, Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi 383, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1996.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. 1, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. 6, FEY Vakfı, İstanbul 1993.

ALTUNAN, Sema, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yörükleri ve Naldöken Yörük Grubu", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1999.

BARKAN, Ö. Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukukî ve Malî Esasları: 1. Kanunlar*, İstanbul 1943.

- BARKAN, Ö. Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler” [2. bölüm], *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13, (1952): s. 56-78.
- ÇETİNTÜRK, Salâhattin, “Osmanlı İmparatorluğunda Yürük Sınıfı ve Hukukî Statüleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* II, no. 1, (1943): s. 107-116.
- ÇUBUK, Vahid, “Yörükler”, *İslam Ansiklopedisi* c. 8, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s.430-435.
- DÜZBAKAR, Ömer, “Hüdavendigâr Sahasında Konar-Göçerler,” *U.Ü. Fen-Ebediyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* IV, 4 (2003): s. 61-74.
- FODOR, Pál, “Ottoman Warfare, 1300-1453”, *The Cambridge History of Turkey: Byzantium to Turkey, 1071-1453*, c. 1 içinde, der. Kate Fleet, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 192-226.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Rumelinin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler”, *III. Türk Tarih Kongresi* içinde, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 648-660.
- İNBAŞI, Mehmet, “Yeni Belgelerin Işığında Rumeli Yörükleri”, *Osmanlı ansiklopedisi* c. 4 içinde, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- İNBAŞI, Mehmet, “Rumeli Yörükleri”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler*, der. Tufan Gündüz içinde, Yör-Türk Vakfı, Tarsus 2000, s. 145-182.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleken*, c. XXIII sayı 92, (1959): s. 575-610.
- İNALCIK, Halil, “Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilayetnamesi”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, der. Halil İnalcık, Indiana University Turkish Studies, Bloomington 1993, s. 19-36.
- İNALCIK, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, 2 (1954), s.
- İNALCIK, Halil, “Rumeli” *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, Brill.
- KIPROVSKA, Mariya, “The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia,” *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2004.

- REFİK, Ahmet, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, 2. ed. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- TRUHELKA, Ćiro, “Über die Balkan-Yürüken”, *Revue Internationale des Études balkaniques I*, (1934-35): 89-99.
- TRUHELKA, Ćiro, “Balkan Yürükleri Hakkında”, çev. Ahmed Temir, *Türk Kültürü Araştırmaları* 30, no. 1-2 (1992): s. 263-73.
- YENİ, Harun, “The Yörüks of the Ottoman Western Thrace In The Sixteenth Century”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2013.

**Brian L. Davies - The Russo-Turkish War,
1768-1774**

**Catherine II and the Ottoman Empire,
Bloomsbury Academic, Londra-Oxford-New
York-New Delhi-Sydney 2016, 328 sayfa.**

Hamit KARASU*

Kariyeri boyunca Çarlık Dönemi Rus Tarihi üzerine çalışmalar yapan ve "*Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500-1774*"¹, "*State Power and Community in Early Modern Russia: The Case of Kozlov, 1635-1649*"² ve "*Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkeis War in the Eighteenth Century*"³ başlıklı üç kitabı ve yine Rus Tarihi üzerine makaleleri bulunan Brian L. Davies'in bu tanıtım yazısının konusu son kitabında Rus Tarihi'ne Rusya'nın Osmanlı ile 1768-1774 yılları arasındaki mücadelesini merkez alarak yaklaşıyor. Eserinde, William H. McNeil'in "*Europe's Steppe Frontier*"⁴ başlıklı eserinden etkilendiği ve buna uygun olarak McNeil gibi doğal sınırların belirgin olmadığı düz bir coğrafyada -bu kitap örneğinde Karadeniz Havzası- siyasi sınırların halklar için çok önemli bir yere sahip olmadığını vurguladığı çok açıktır.

Kitap sekiz bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. İlk bölümde, yazar, III. Petro'nun 1762'de tahttan indirilmesinden sonra ülkenin idaresini eline alan ve halkın gözünde meşru idare hakkına sahip olmayan II. Katerina'nın iktidarını sağlamlaştırmak için 1768 yılına kadar Lehistan iç işlerine müdahaleleri ve bunun 1768-1774 Savaşı'na yol açışını ele almaktadır.

Takip eden bölüm Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda sosyo-ekonomik, idari ve askeri dönüşümü ve Osmanlı Devleti'nin savaştan önceki durumunu ele alır. Yazar, bu noktada, Osmanlı devlet adamlarının devleti

---

* Arş. Gör., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; email: hkarasuh@gmail.com

¹ Routledge, Londra-New York 2007

² Palgrave MacMillan, Houndmills-Basingstoke-New York 2004

³ Bloomsbury Academic, Londra-Oxford-New York-New Delhi-Sydney 2011

⁴ University of Chicago Press, Chicago 1964

modernize etme çabalarını gözardı ederek, Osmanlıların Batılı rakipleri karşısında büyük gerileme içerisinde olduklarını savunur ve adem-i merkezileşmeye vurgu yapar. Bunu desteklemek için, dönemin Avusturyalı ve Rusyalı asker ve devlet adamlarının düşüncelerine sıklıkla alıntı yapar.

Bu bölümde, ayrıca, Osmanlı merkezi hükümetinin kuzey ve batı sınır bölgeleriyle ilişkilerine de yer veren Davies, Eflak, Boğdan ile Kırım Hanlığı'nın savaş başlamadan önce merkeze pamuk ipliğiyle bağlı olduklarını savunur. Bölümün en sonunda ise, III. Mustafa'nın savaş kararı almasını Ruslar'ın adı geçen üç bölge ile Kafkasya'yı hedef alan provokatif askeri ve diplomatik manevralarına bağlar. Bununla beraber, Rus tarihçilerin Osmanlı-Rus düşmalığını İstanbul'daki Farnsız entrikalarına ilişkilendirme eğiliminde olduklarını belirtir: "*Russian historians, especially those writing for audiences, have tended to attribute to the hostility between the Ottoman and Russian Empires to French machinations...the Porte ignored French blandishments and bribes and refused to act in concert with France.*" [s. 47] Yazar, aynı entrikaların Osmanlıların Yedi Yıl Savaşları'na girmeleri için de gösterildiği ve başarılı olmadığını örnek göstererek bu eğilimin yanlış olduğunu ortaya koyar.

Üçüncü bölüm, söz konusu savaşa kadar Rus çarları ve çarîçelerinin 18. yüzyıl boyunca merkezileşme çabaları ve eyaletlerde vergi toplamayı ve asker celpini daha etkin ve hızlı bir şekilde yerine getirecek yeni bürokratik ve idari kurumların gelişimini ele alarak başlar. Bunun sonucu olarak, adı geçen yüzyıla kadar Rus idaresinde olmasına rağmen, Nogaylar ve Kırım Tatarları'nın akınları sebebiyle seyrek nüfusa sahip olan ve Yeni Rusya (*Novorossîskaia guberniia*) ismi verilen Moskova Şehri'nden ve Kırım Hanlığı'na kadar geniş ve verimli bölgenin iskan ve bahsedilen akınlara karşı güçlü bir savunma hattıyla donatılması ileride Kırım'ın işgaline zemin hazırlamıştır. Yazar, Katerina'nın büyük pay sahibi olduğu bu başarının elde edilmesinde savaş öncesinde iki imparatorluk arasındaki yönetim yaklaşım farklılığının büyük önem taşıdığını belirtir: Merkezileşme ve adem-i merkezileşme. [s. 83]

Dördüncü bölümü 18. yüzyıldaki Rus Ordusu'nun durumu ve geçirdiği reformlara ayıran Davies, Yedi Yıl Savaşları'nın Rusların eksikliklerini ortaya koyarak, bu eksikliklerin Rus idarecilerini reform yapmaya zorladığını ifade eder: "*The Russian experience in the Seven Years War demonstrated the sborthcomings of conservative training ordinances, mismanagement of provisioning, and overcentralization of decision-making in the Conference at St. Petersburg.*" [s. 92] 1763'ten itibaren yapılan yapılan reformların temel amacı daha küçük ancak daha hareketli, hızlı ve düşman baskısı altındayken dağılmayan alayların oluşturulmasıydı.

Gerçekte, yukarıdaki alıntıda bahsedilen üç sorundan özellikle ilki ve sonuncusu Osmanlılar için de geçerliydi ve Osmanlıların Yedi Yıl Savaşları'na katılmamaları bu sorunları bir süre daha görmezden gelmelerine sebep olmuştu.⁵

⁵ Osmanlıların Yedi Yıl Savaşları'na katılmamalarının Osmanlı Ordusu üzerindeki olumsuz sonuçlarını ele alan bir araştırma için: Virginia H. Aksan, "*The Ottoman Absence*

Takip eden dört bölümün tamamı savaşın safhalarını ve savaşı sonlandıran antlaşmayı kronolojik olarak anlatır. 1769 yılında Hotin'i ele geçirmek için yapılan savaşları kapsayan beşinci bölümde Ruslar'ın savaş planına da yer verir. Buna göre, Osmanlılar'ın farklı cephelere saldırı yapma ihtimalinden dolayı Rus Ordusu üçe bölünerek Prens Aleksandır emrindeki 80.000 kişilik ilk ordu Polonya üzerinden Hotin'e yürüyecek, Rumyantsev'in emrindeki 40.000 kişilik ikinci ordu Ukrayna'da savunmada kalacak ve Varşova'da konuşlanmış olan üçüncü ordu ise Büyükelçi Repnin'in emrinde Bar Konfederasyonu'da karşı tetikte olacak ve eğer gerekirse birinci orduya yardım edecekti. Akdeniz'den yapılacak saldırı ise ilki Amiral Sipidirov kumandasında 13 gemilik filo ve ikincisi İngiliz Amiral John Elphinstone kumandasındaki 4 gemilik filoyla yapılacaktı. [ss. 107-109]

Osmanlılar da orduyu üçe bölerek savaşa başlamayı planlamışlardı. Vezir-i Azam ve Serdar Silahdar Hamza Paşa'nın emrindeki 100.000 kişinin üzerinde askere sahip ilk ordu Hotin üzerinden Turla Nehri'ni geçerek Lehistan içlerine yürünmesi ve Bar Konfederasyonu'un 80.000 kişiyi bulacağı tahmin edilen ordusuyla birleşerek Rusları Lehistan'ın dışına atması ve sonra doğuya doğru yürümesi üzerine kuruluydu. Kırım Hanı'nın emrindeki 60.000 kişilik diğer ordu Yeni Rusya'ya girerek Ruslar'ın ikinci ordusunun hareketini engelleyecekti. Üçüncü bir ordu ise Azak'ı güvenliğe aldıktan sonra Kuban Tatarları'yla birleşerek Astrahan üzerine yürüyecekti. [s. 110] Ne var ki, hem ordunun İstanbul'dan geç hareket etmesi hem de iâşe ağının iyi çalışmaması Osmanlılar'ın savunmada kalmalarına yol açtı. Sonuçta, Ruslar'ın Hotin üzerine art arda yaptıkları saldırılar kalenin düşmesi için yeterli olmamasına rağmen, Serdar-ı ekrem Moldovancı Ali Paşa çok az asker kalmasından dolayı kaleyi Ruslar'a terk etmek zorunda kaldı.

Altıncı bölüm, 1770 çarpışmaları ele alır. Hotin'i ele geçiren Ruslar çok fazla bir direnişle karşılaşmadan Eflak içlerine girerek Yaş ve Bükreş'i ele geçirdiler. Ruslar, böylece, iç bölgelere kadar ilerlemelerine rağmen, Bender başta olmak üzere kıyıya daha yakın ve güçlü kaleler düşmedikçe gerçek bir darbe indiremeyeceklerini bildikleri için, kış boyunca büyük bir saldırı için hazırlık yaptılar. Baharda doğrudan Osmanlı Ordusu üzerine yürüyen Ruslar önce Han Tepesi'nde Kırım Hanı Kaplan Giray ve Abaza Mehmed Paşa'nın emrindeki yaklaşık 60.000 kişilik orduyu, sonrasında ise Kartal Ovası'nda asıl orduyu bozguna uğrattılar. Davies, bu savaşta Rusların kayıplarının 353 olduğunu, Osmanlıların ise 20.000, belki 40.000 bile olabileceğini Rus kaynaklarına dayanarak belirtmektedir. [s. 146] Bu noktadan sonra, açık alanda karşılarında askeri bir güç bulunmayan Ruslar kale ağlarını birer birer düşürmeye başladılar. İlk önce, General Panin emrindeki öncelikli amacı Yeni Rusya'yı

korumak olan ikinci ordu Bender'i almakla görevlendirildi. İsmail'deki 20.000 Osmanlı askeri kaleyi çok kısa süren çarpışmaların ardından teslim etti. Ruslar bu çarpışmalarda sadece 11 asker kaybettiler. Kili, Akkirman ve İbrail benzer bir akibete uğradılar. Rus saldırısını durduran şey kışın gelişi oldu.

Bölümün geri kalanı Akdeniz'deki çatışmalara ayrılmıştır. Yazarın Rus arşivlerinden ve dönemin devlet adamları ve askerlerinin hatıratlarından elde ettiği bilgiler Ruslar'ın savaştan çok daha önce Akdeniz'le ilgilenmeye başladıkları ve savaş başlar başlamaz Eflak ve Boğdan'da halkı ayaklandırmak için giriştikleri propaganda çalışmalarının bir benzerini Adriyatik kıyıları ve Mora'da uyguladıklarını göstermesi bakımından çok önemlidir:

Grigori (Orlov kardeşlerin en büyüğü ve Rus Savaş Bakanı Yardımcısı) and his brothers Aleksei and Fedor Orlov had in fact been working since 1762 to prepare for a Russian naval expedition in the Eastern Mediterranean...The Orlovs took advantage of the contacts they had made while traveling in Italy to recruit Georgios Papazoli, a Thessalian Greek in the Russian artillery; Manuel Saro, a Greek ship captain and smuggler; and Ivan Palantino, a Cretan with connections to the Patriarchate at Constantinople. These three men would run an intelligence service out of Venice to identify and recruit insurgent leaders in the southern Peloponnese, southern Albania, and Montenegro. [s. 151]

Ruslar'ın bu yoğun faaliyetleri Mora isyanını başarılı şekilde başlatmasına ve Çeşme'de Osmanlı Donanması'nın büyük oranda yok edilmesine rağmen, Rus Donanması'nın karada isyanı destekleyecek güçten çok uzak olduğu ortaya çıktı. Bundan dolayı, Rus Donanması'nın bu noktadan sonra tek amacı Çanakkale Boğazı'nı bloke ederek Mısır'dan İstanbul'a tahıl yardımının engellenmesi olarak kaldı.

Kitabın yedinci bölümü savaşın 1771'den bitimine, yani Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar ele alır. Kartal hezimetinden sonra Serdar-ı ekrem ve Sadrazam atanan Silahdar Mehmed Paşa haleflerinin aksine Eflak ve Boğdan'ı geri alacağı bir saldırı yapmak yerine, savunmada kalmayı tercih etti. Bu savaş planı, savaşı bir an önce bitirmek isteyen Ruslar'ı uzun ve yıpratıcı çarpışmaları göze alarak başta Yergöğü olmak üzere kalelere saldırmalarına yol açtı. 1771 yılının sonuna gelindiğinde Tuna'nın sol tarafındaki kalelerin tamamı Ruslar'ın eline geçmişti. Buna rağmen, hem Akdeniz'deki Rus donanmasının hem de Eflak'taki birinci ordunun işe sorunları yüzünden daha fazla başarı elde etmeleri mümkün görünmüyordu. Bundan dolayı, Osmanlılara diğer bir darbenin bu iki cephe yerine Kırım cephesinde vurulması gündeme geldi. Bu sırada Kırım Hanı Tatar Ordusu'yla beraber Babadağı'ndaydı. Kırım Seraskeri İbrahim Paşa ise adayı savunacak yeterli askere sahip değildi. Böylece, hazırda bekleyen ikinci ordu hızla Kırım'ı işgal etti. İşgal öncesinde Ruslarla gizlice ittifak yapan bazı Tatar mirzaları da Ruslara yardım ettiler.

Art arda gelen bu mağlubiyetler ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'yle yaptığı antlaşmaya uymakta artık isteksiz olması ve Rusya tarafında ise ordunun bitkinlik seviyesinde yorulmuşluğu barış yapılmasını gündeme getirdi. Ne var ki, Önce Yaş'ta sonra Bükreş'te yapılan barış görüşmelerinin bir sonuç vermemesi üzerine Mart 1773'te savaş yeniden başladı. Savaş başlar başlamaz, Ruslar kesin bir sonuç alabilmek için tüm güçleriyle saldırıya geçtiler. Bunda Pugaçev isyanının etkisi büyüktü. Hırsova'nın düşmesinden sonra, Rumyantsev büyük bir risk alarak orduyu Tuna'nın sol tarafına geçirmeyi başarmasına rağmen, Silistire'yi almak için yeterli gücü olmadığını ve her an karşı saldırıya maruz kalabileceğini fark etmesi uzun sürmedi ve orduyu tekrar Tuna'nın sol tarafına geçirdi ve bundan sonra, saldırı pozisyonunu terk ederek savunmaya geçti. Bununla beraber, yukarıda belirtildiği gibi Pugaçev İsyanı ordunun bir an önce eve dönmesini gerektiriyor ve Çariçe Katerina'nın kesin bir sonuç talep etmesine sebep oluyordu. Bu yüzden, 1774 baharında Rumyantsev Ruscuk ve Silistire'yi aldıktan sonra doğrudan Osmanlı Orduganının bulunduğu Şumnu'ya saldırıyı planlıyordu. Bu plan tam olarak gerçekleştirildi ve Osmanlı Ordusu neredeyse tamamen dağıldı.

Kitabın son bölümü Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanma süreci antlaşmanın kendisini anlatarak başlar. Sadrazam ve Serdar-ı ekrem Muhsinzade Mehmed Paşa barış yapılmasını talep etti. Ruslar'ın antlaşma yapılana kadar savaşa ara vermeyeceklerini bildirmelerinden dolayı, 5 Temmuz'da (Yazar eserin tamamında tarihleri Ruslar'ın o dönemde kullandıkları Julyen Takvimi'yle vermeyi tercih etmiştir.) başlayan Küçük Kaynarca'da görüşmeler iki gün içinde sonuçlandırıldı. Buna göre, Ruslar Eflak ve Boğdan'da işgal ettikleri yerlerden çekilirken, Kırım bağımsız oluyor; Rus gemileri Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı elde ediyor; Osmanlılar savaş tazminatı ödemeyi, İstanbul'da Rus Konsoloslugu kurulmasını ve Çariçe'nin Osmanlı Ülkesi'ndeki Ortodoks tebaanın hamiliğini kabul ediyordu.

Son bölümün geri kalanı Rus devlet adamlarının 6 yıllık savaşın ve Pugaçev İsyanı'nın ardından sosyal ve ekonomik düzenin ülkeye yeniden getirmek için yaptıkları reformlar ve 1787 yılında Osmanlı Devleti ile yapılacak diğer savaşın sebeplerini açıklamaya ayrılmıştır. Buna göre, daha önce Eflak ve Boğdan'ı Osmanlılar'dan özgürleştirme sözü veren, ancak bozulan ekonomi yüzünden barış yapmak zorunda kalan II. Katerina artık sadece Eflak ve Boğdan'ı Osmanlı Devleti'nden koparmayı değil, Avusturya'yı da plana dahil ederek Balkanlar'ın paylaşılmasını amaçlıyordu. Bunun için General Potemkin'in tasarladığı Yunan Projesi'nin yürürlüğe konulmasına karar verdi. Potemkin notlarında projeyi şöyle açıklıyor:

"... the Greek Project envisioned a succesful war against the already weakened Porte, conducted by Russia and Austria in military alliance, and reasulting in the partition of the Ottoman Empire. Russia would be awarded Crimea, the northern Caucasus, the northwestern Black Sea coast, including Ochakov, and

some island bases in the Aegean. Austria would receive additional parts of Wallachia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, and the Venetian provinces of Dalmatia and Istria. Two independent states would be created: parts of Wallachia, Moldavia, and Bucak would form a new kingdom of Dacia .... Greece, Macedonia and Bulgaria would be a revived Greek Empire ruled from Constantinople by Catherine's grandson Konstantin Pavlovich." [s. 226]

II. Katerina bu projeyi uygulayacak güç ve desteği hiç bir zaman bulamamasına rağmen Şahin Giray ve Selim Giray arasındaki mücadele Kırım'ın işgali için ona fırsat sundu. İstanbul yeni bir savaştan çekindiği için durumu bir süre kabul etmesine rağmen, sonunda, bu işgal 1787'de başlayacak savaşa yol açtı.

Davies sonuç kısmında savaşa katılan iki tarafı değerlendirirken, Osmanlı'daki adem-i merkezleşmenin esneklik sağladığını, Rusya'daki merkezleşmenin ise saldırgan bir savaş yapmaya imkan sağladığına dikkat çeker:

"The Russian centralizing mode of resource mobilization was best suited for a decisive aggressive campaign, as shown in the 1770-1771 operations in Moldavia, the Aegean, and the Crimea. The Ottoman decentralizing mode was best suited for a protracted defensive war of posts along the Danube aiming to ultimately exhaust the enemy..." [s. 243]

Yazarın bu konuda, ayanların hem cephede hem de cephe gerisinde savaşın yürütülmesi ve desteklenmesinde devlete esneklik sağladığını düşünen Virginia Aksan'dan etkilendiği açıktır.⁶ Bununla beraber, bu esnekliğin savaşı kazanmak için yeterli olmadığını ve merkezleşmiş bir devletin desteklediği modern savaş stratejileri kullanan ordunun kendisinden çok daha büyük orduları yenebileceğinin bu savaşla kanıtlandığını da ekler.

Sonuç olarak, Davies, Türkçe bilmediği için eserinde Osmanlı belgeleri ve o dönemin anlatı kaynaklarından yararlanamadığından dolayı savaşı iki taraflı olarak anlatmaktan uzaktır. Aynı sebepten, zaman zaman yer isimleri, Osmanlı devlet adamları ve askerlerinden bahsederken birçok imla hatası yapmıştır. Örneğin, 1772 Martında ateşkes yapılması için taraflar Yergöğü'de bir araya geldiğinde "Abdülkerim Pasha" yerine "*Pasha Abdul kerim*" ifadesini kullanmıştır. [s. 187] Bu olumsuzluklara rağmen, Davies uzun zamandır 18. yüzyıl Rus Tarihi üzerine araştırma yapan bir tarihçi olarak, Rus belgelerine ve dönemin anlatı kaynaklarına sıkça atıf yapmıştır. Ek olarak, savaşın öncesinde ve sonrasında Rusların idari ve askeri reformlarına eserinde yer vermesi, bu konuda karşılaştırma yapmak isteyen Osmanlı Tarihi araştırmacıları için yararlı olacaktır.

⁶ Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Pearson 2007

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ARMAĞAN, ABDÜLLATİF

Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi 1

ÇAVDAR, MEMATİ-MAMAK, KÜBRA

Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)..... 47

DEMİRCİ AKYOL, ESRA

Discussing the Concept of "Islamic City" Through The Avariz and Cizye Registers of Aleppo in the Seventeenth Century 71

GÜMÜŞ, ERCAN

17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Devleti Hukuk Düzeni'nde Zamaşımı (Mürûr-I Zamân) Uygulaması ve Amid Mahkemesi'nden Bazı Örnekler 97

ÖZDAĞ, ABDULLAH

Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898) 117

SARIÇELİK, KERİM

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teke Sancağında Tarımsal Üretimi Artırma Çabaları 149

UYGUR, FATMA

1857 Eflak ve Boğdan Seçimlerine Fransız Müdahalesi ve Sonuçlarına Dair Bir Araştırma 169

YENİ, HARUN

Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri 187

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

KARASU, HAMİT

Brian L. Davies - The Russo-Turkish War, 1768-1774 Catherine II and the Ottoman Empire 207

ISSN: 1019-469X